

સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર શ્રી સૂરસિંહજી ઉર્ફે કલાપી.

લાઠી (કાઠીઆવાડ).

વિવિધગ્રંથમાળાઃ-પુસ્તક ૧૫-૧૬.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ

અને

કલાપીના સંવાદો

તથા

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર.

લેખક-
સ્વસ્થાન 'લાઠી'ના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર
શ્રી સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ-ઉપનામ
'કલાપી'.

એકત્ર ત્રણે પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫૩૦૦

પ્રકાશક-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.
'મંત્રી' ભિક્ષુ-અખંડાનંદ. ઠે. કાલબાદેવી-મુંબઈ

પૌષ, માઘ, સંવત્ ૧૯૬૮ (બીજું વર્ષ.)

મૂલ્ય: કાચું પૂંઠું ૦-૫-૦ | સોનેરી ૦-૧૫-૦
પાકું પૂંઠું ૦-૧૦-૦ | પોષ્ટેજ માફ.

3=00

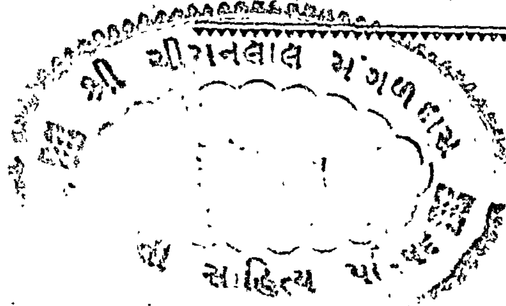
વિવિધ ગ્રંથમાળાનું

બીજા વર્ષનું (સં. ૧૯૬૮ નું) વાર્ષિક મૂલ્ય.

	હિંદ, બરમા, સીલોન, એડન માટે.	આફ્રીકા માટે.
૧ પહેલો વર્ગ	બંધ છે.	બંધ છે.
૨ બીજો વર્ગ (સોનેરી પાકાં પૂઠાં)	રૂ. ૪–૮–૦	૫–૪–૦
૩ ત્રીજો વર્ગ (પાકાં પૂઠાં)	૩–૦–૦	૩-૧૨-૦
૪ ચોથો વર્ગ (કાગળનાં પૂઠાં)....	રૂ. [illegible]–૮–૦	૧-૧૪-૦

પોસ્ટેજ મારૂ. વી. પી. ખર્ચ જુદું. મૂલ્ય પ્રથમથીજ લેવાશે.

આ પુસ્તક અમદાવાદમાં ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

ખાસ બાબતો.

(૧) સાભાર સ્વીકાર.

રા. રા. હીરાલાલ કેશવરાવ શવ. રહીશ–અમદાવાદ ઠે. સારંગપુર ફાફડાની પોળ. એઓ તરફથી આ ખાતાનાં સહાયક ફંડમાં રૂા. ૨૫) ની મદદ મળી છે, તે ઉપકાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સાથે આ ફંડ રૂ. ૨૮૭) નું થયું છે.

(૨) સુધારો.

ગયું ૧૩–૧૪ મું પુસ્તક '**નવસંહિતા**' એમાં 'પ્રાસ્તાવિક કથન' ના વિષયમાં પૃષ્ઠ ૪૨ માની નવમી લાઇનમાં 'પૂર્વ સંચિતથી' એ શબ્દો પછી નીચેનું લખાણ રહી ગયું છે, તે ઉમેરી વાંચવું.

'સમાજોની ઉત્પત્તિ થએલી છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે'

(૩) પોણી કિંમત બંધ.

વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી તરફથી તેમનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના ગ્રાહકોને અમુક સમય સુધી પોણી કિંમતે અપાતાં, તે સમય પુરો થવાથી તેવી કિંમતે અપાતાં બંધ થયાં છે.

(૪) ગ્રંથમાળાના પ્રચારમાં મદદ કરનાર સજ્જનોનાં વધુ નામ.

ભાવનગર રા. રા. આણંદજી નાગરદાસ.

" " ભગવાનલાલ નારણજી ભટ્ટ.

" " મણિશંકર પુરૂષોત્તમ રાવળ.

" " અંબાલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ.

એમાં છેલ્લા નામવાળા સજ્જન તરફથી 'વિવિધગ્રંથમાળા'ના પ્રચાર ઉપરાંત તેની અન્ય વ્યવસ્થા ખાતે પણ જે ચાલુ શ્રમ લેવાય છે તે બદલ તેમનો ખાસ આભાર માનવામાં આવે છે. '**મંત્રી**'

નિવેદન.

'વિવિધગ્રંથમાળા' ના ૧૫ મા પુસ્તક દાખલ **કાશ્મીરનો પ્રવાસ** તથા ૧૬ મા પુસ્તક દાખલ **કલાપીના સંવાદો અને સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો,** એ પુસ્તકો વાંચકવર્ગની સેવામાં રજુ થાય છે.

પોતાના ટુંક જીવનમાં ગુજરાતી ભાષાને ગદ્ય અને પદ્યમાં ઉત્તમ સાહિત્ય અને ઉન્નત વિચારોનો વારસો આપી માત્ર ૨૬ વર્ષની ભરયુવાવસ્થામાંજ આ ફાની દુનિયાને ત્યજી ગયેલા 'લાઠી' ના નામદાર ઠાકોર **શ્રી સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહીલ** ઉપનામ '**કલાપી**' એમના નામથી ગુર્જર સાહિત્યનો કોઇકજ અભ્યાસી અજાણ્યો હશે. તેઓશ્રીની કવિતાઓના સંગ્રહરૂપ '**કલાપીનો કેકારવ**' નામના પુસ્તકે તેમનું નામ એક સુયોગ્ય કવિ તરીકે અધિક પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું છે.

તેઓશ્રીની જન્મ તારીખ ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૪ અને દેહ વિલયની તારીખ ૧૦ મી જુન ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૦ છે. કાઠિયાવાડમાં આવેલા ચોથા વર્ગના લાઠી સંસ્થાનના તેઓ રાજકર્તા હતા. બાલવયમાંજ માતાપિતાનો નિરંતરનો વિયોગ તેમને થયો હતો. નવ વર્ષ રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યા પછી ૧૮ વર્ષની વયે તેમણે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંએક મુખ્ય સ્થળોના પ્રવાસે ગયા હતા. એ પ્રવાસમાંજ 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' નામે પુસ્તક તેમણે લખ્યું હતું.

માત્ર અઢાર વર્ષની વયમાં તેમણે લખેલા આ પહેલા પુસ્તક-પરથીજ તેમના સંસ્કારી હૃદયની અને તેમની સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખવાની તથા તે સરળ અને રસિક શૈલીથી આલેખવાની યોગ્યતા* વિષે

---

* તેઓ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમના અધ્યાપકના તેમને માટે કેટલા સારા વિચારો હતા તે તેમનો એક પત્ર જે આગળ છાપ્યો છે તે વાંચવાથી જણાશે.

વાંચનારને ઉંચો મત બંધાશે. આ પુસ્તકની મિત્રવર્ગ માટે માત્ર થોડીજ પ્રતો અગાઉ પ્રસિદ્ધ થએલી હોવાથી જનસમાજમાં તે વિશેષ પ્રચલિત થયેલું નથી.

'સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો અને તે સંબંધે થોડીએક ચર્ચા' એ પણ 'કલાપી' નો લેખ છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં અગાઉ થઇ ગયેલા 'સ્વીડનબોર્ગ' નામે એક સાધુ પુરૂષે તે ધર્મવિષેના પોતાના સદ્‌ભાવને અનુસરીને લખેલાં પુસ્તકોના ગુજરાતી ભાષાંતર દાખલ 'લગ્ન સ્નેહ' તથા 'સ્વર્ગ અને નરક' નામે જે પુસ્તકો રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ બી. એ. એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં, તેના અવલોકન ઉપરથી પોતાને એક અભ્યાસી દાખલ ઉપજેલા વિચારો આ લેખમાં સ્વ૦ 'કલાપી 'એ જણાવેલા છે. 'કલાપી' નો ધાર્મિક બાબતોનો અભ્યાસ કેટલો ઉંડો હતો તે વાત આ લેખના મનન ઉપરથી વાંચકો જોઈ શકશે. આ લેખની પ્રસિદ્ધિ પણ થોડીજ સંખ્યામાં અગાઉ થયેલી છે.

'કલાપીના સંવાદો' એમાં ચાર સંવાદોનો સમાવેશ છે. જે દેહવિલયના અરસામાં તેમણે લખેલા છે. કલાપીના પરિચિત અને સ્નેહી રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, ઉપનામ 'સંચિત' એઓ દ્વારા ત્રણેક વર્ષપર તે પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

એ સંવાદોમાં સમાયલા ઉંડા, ગંભીર, ઉન્નત અને–હૃદયસ્પર્શી વિચારો ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગના ઉંડા અભ્યાસીઓને મન તો અલૌકીકજ ભાસે તેમ છે.

પૂજ્ય 'કલાપી'! આ 'સંવાદો' અને 'કેકારવ'માંની કેટલી એક કવિતાઓમાં તો ત્હમે સરળ, ટુંકી અને હૃદયસ્પર્શી શૈલીમાં અમને મહાન્ સૂત્રોનું, ભગવદ્‌વાક્યોનું અને તેમાં રહેલાં ઉંડાં રહસ્યોનુંજ ભાન કરાવ્યું છે! અનેક સત્‌સંસ્કારી હૃદયો, ગીતાવાક્યની

પેઠે વારંવાર ત્હેને અવલોકી આશ્વાસન, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા, શાન્તિ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રભુકૃપાનાં, અનેક દૈવી સુખદાયક અને કલ્યાણકારી તત્ત્વોની ઝાંખી તેના મનનથી વારંવાર મેળવશે! મુબારકબાદી છે એ કલાપી! મુબારકબાદી છે ત્હારા વિદેહ આત્માને! સ્થૂળભાવે અપરિચિત છતાં ત્હારા લેખોમાંથી ત્હારી અનેક દૈવી ભાવનાઓનું પાન કરી સત્સંસ્કારોની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરનાર અને આત્મભાવે આ ત્હારાજ અખંડ હૃદય તરફથી ઉંડા ઉમળકાથી, પ્રેમપૂર્વક અનેકાનેક મુબારકબાદી છે, ત્હારા ઉન્નત સાત્વિક ભાવને!!

ઉપર જણાવેલાં ત્રણે ઉત્તમ પુસ્તકોનો ગુર્જર વાંચકવર્ગને પુરતો લાભ મળે એ હેતુથી 'વિવિધ ગ્રંથમાળાના' ૧૫–૧૬ પુસ્તક દાખલ તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના વાંચકોમાંથી ભાગ્યેજ સેંકડે બે ત્રણ સજ્જનોના વાંચવામાં અત્યાર અગાઉ તે આવ્યાં હશે, તે જોતાં આ પસંદગી ઉચિતજ ગણાશે.

સ્વર્ગસ્થ કલાપીરચિત દરેક પુસ્તક સાર્વજનિક હોઇને તેની પ્રસિદ્ધિ કરવાની સર્વને છૂટ રહે છે; એવી માહિતિ તેમના ખાસ પરિચિત મિત્રો તરફથી અને વિશેષ કરીને હડાળાના નામદાર દરબાર અને હાલ પોરબંદર સ્ટેટના એડમિનિસ્ટ્રેટર શ્રીમાન્ વાળા વાજસૂર વાલેરા, એઓશ્રી તરફથી મળવાથીજ આ પુસ્તકો છપાવવા વિચાર થએલો છે, જેથી તેવી માહિતિ લખાવી મોકલાવવા બદલ તેઓશ્રીનો સપ્રેમ આભાર અત્ર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

'કલાપી'ની કવિતાઓ પણ તેના વર્ગ પાડીને કેટલાએક શબ્દોના અર્થ સાથે છપાવવા ધારણા છે. અનુકૂળતાએ તે પ્રસિદ્ધ થશે.

આ 'વિવિધગ્રંથમાળા'ની પેઠેજ એક જુદી ગ્રંથમાળા આ વર્ષથી શરૂ થઈ ચૂકી છે, તેનું નામ 'ચરિત્રમાળા' રાખેલું છે. દેશવિદેશના પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક મહાન પુરૂષો અને સ્રીઓના

જીવનચરિત્રો, આખ્યાનો અને તેમના ઉપદેશો, આ ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થશે. 'વિવિધગ્રંથમાળા'ની પેઠેજ 'ચરિત્રમાળા'માં પણ દર માસે સવાસો પૃષ્ઠનું પુસ્તક દર વર્ષે માત્ર રૂ. ૨) માં આપવાની યોજના રાખેલી છે. આ સાથે જોડેલી **ચરિત્રમાળાની યોજના** જે સફેત અને મજબૂત કાગળપર છાપેલી છે તે કાગળોપર ચરિત્રમાળાનાં પુસ્તકો છપાય છે; અને તેનું પહેલું તથા બીજું પુસ્તક '**શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર અને તેમના ઉપદેશ**'નું પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યું છે.

આ પુસ્તક સાથે જોડેલી એ **ચરિત્રમાળાની યોજના** ઉપરાંત, **એક ખુલાસો, માત્ર એક આને ભગવદ્ગીતા, ખાસ હકીકત,** એ મથાળા નીચે જણાવેલી બાબતો તરફ વાંચક બંધુઓનું ખ્યાસ ધ્યાન ખેંચી મંગળમય પ્રભુના નામ સ્મરણપૂર્વક ૐ **તત્સત્.**

સંવત્ ૧૯૬૮ પૌષ માસ.
સન ૧૯૧૨ જાન્યુઆરી.

મંત્રી.

એક ખુલાસો.

આવશ્યકતા ન હોય તેથી અથવા કોઈ કોઈ પેપરવાળાના મોંઘા ભાવોને લીધે આ સંસ્થા તરફની જાહેરખબરો કોઈ કોઈ ન્યુસવાળાને આપી શકાતી નથી. કોઈ કોઈ મફતલાલોને ગ્રંથમાળાનાં કે બીજાં પુસ્તકો તેમના અમુક પેપર સાથેના સંબંધના અભિમાનને આધીન થઇને મફત આપી શકાતાં નથી; કોઈ કોઈ બુકસેલરો, લેખકો અને પબ્લીશરોને એવી ધાસ્તી હોય છે કે આ ખાતા તરફની સસ્તી કિંમતને લીધે તેમનાં પુસ્તકોની કિંમત મોંઘી ગણાશે અને તેની ખપત ઘટી જશે.

આ ખાતાનો હાલનો હેતુ, સ્થિતિ અને ધોરણનું જ્ઞાન ન હોવાથી, અને તેવું જ્ઞાન મેળવવાની તજવીજ કર્યા વિનાજ, કોઈ કોઈ લેખક, પોતે લેખક તરીકેનું કામ અને તે બદલ સારૂં જેવું દામ, આ સંસ્થા પાસેથી મેળવવાની પોતાની ભૂલભરેલી આશા અને માગણીમાં નિરાશ થએલા હોય છે. કોઈ લેખક કે પબ્લીશર 'પોતાનાં પુસ્તકોના પ્રકારનાં પુસ્તકો આ ખાતું કહાડે નહિં' એવી આ ખાતા પ્રત્યેની પોતાની યુક્તિપ્રયુક્તિપૂર્વકની સ્વાર્થી માગણીઓમાં નિરાશ થએલા હોય છે.

ઉપર જણાવ્યા જેવા કોઈ કોઈ લેખક, ન્યુસવાળા, બુકસેલર, કે તેમના અનુયાયી, મિત્ર કે સંબંધીમાંના કોઈ કોઈ, ઉપર જણાવેલાં, કે એવાં બીજાં કારણોને લીધે ભૂલ, ભય કે દ્વેષને વશ થઇને, સીધી કે આડકતરી રીતે, યુક્તિપ્રયુક્તિથી આ સંસ્થા તરફ અંતરનો બળાપો બહાર પાડે તો તેવાઓ માટે તે સ્વાભાવિકજ છે. એવો બળાપો અમદાવાદના એક સાપ્તાહિકદ્વારા થોડા દિવસપર બહાર પડયો હતો. એ લેખની રચના અને ભાષા ઉપરથી તેના મૂળમાં ઉપર જણાવ્યા જેવાંજ કારણો રહેલાં પ્રતીત થવાથી અને વિવેકી વાંચકો પણ એવા બળાપાનું રહસ્ય સમજી શકે તેમ હોવાથી તેના ઉત્તર દાખલ તે તરફ અલક્ષ કરવાનુંજ ઘટિત ધારવામાં આવ્યું છે.

કોઈ સમયે કોઈ લેખમાં સારા ઉદ્દેશથી કે માત્ર ભૂલથીજ કોઈ શંકા, સૂચના, કે આક્ષેપ કરાયા હોય તોપણ તે વિષે લખવા, બોલ-વાની જાહેરચર્ચામાં ઉતરવાનું હાલની રોકાણ અને રૂચિ, ઈ૦ કારણોને લીધે અમને અનુકૂળ નથી.

હરકોઈ બાબતની શંકા કે ભલામણને માટે રૂબરૂ કે પત્રથી બનતો વ્યવહાર રાખવાનું, અને જે જે ભલામણો ઉપયોગી અને અમલ કરી શકાય તેવી જણાય તેપર બનતો અમલ કરવાનું જે ધોરણ અમે

મૂળથી રાખેલું છે, અને તે પ્રકારની ભલામણો માટે અમે જે આતુરતા દર્શાવતા આવ્યા છીયે, તેટલુંજ શુભેચ્છાપૂર્વક શંકા કે ભલામણ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જનો માટે તેમજ અમારે માટે હાલ તો અમને પૂરતું લાગે છે.

કોઇ પણ લખાણ શુદ્ધ જીજ્ઞાસા કે હિતેચ્છુપણાથી લખાયું છે કે સ્વાર્થ, દ્વેષ ઇ૦ અયોગ્ય કારણોથી લખાયું છે તે વાત, તેવાં લખાણોના ભેદુઓ, તેમજ વિચક્ષણ વાંચકો તો, તે લેખની રચના અને ભાષા ઉપરથી તરતજ સ્હમજી લે છે. પછી તે લખાણને દંભી યુક્તિઓ અને વાક્યરચનાનો ગમે તેટલો શૃંગાર સજાવવામાં આવ્યો હોય, તેથી શું?

પરંતુ સર્વ વાંચનાર એવા ભેદુ અને વિચક્ષણ હોતા નથી; તેથી દરેક વાંચનાર એવી બાબતોનું ખરૂં રહસ્ય સ્હમજી શકે તેવા હેતુથી, આ ખાતા તરફથી સંવત ૧૯૬૪ ના વર્ષમાં નીકળેલી **સસ્તા વાંચનની સૂચના**માં ઉપર જણાવ્યા જેવા દ્વેષીઓનો સંભવ અગાઉથીજ જણાવી તે વિષે ઉપલી મતલબનો ખુલાસો સવેળાજ આપી મૂકેલો છે. વળી તે પછી થોડાજ સમયમાં તેવો દ્વેષ મુંબઇના એક પુસ્તકોના વ્યાપારીએ અને તેવોજ ધંધો કરનાર ત્યાંના એક પત્રકારે બહાર પાડતાં, તે તરફ અલક્ષ કરવાનું (૧૯૬૫ માં નીકળેલા **વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુ પ્રકરણની** પ્રસ્તાવનામાં) પણ જણાવ્યું છેજ; છતાં 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ની શરૂઆત તે સમય પછીથી થએલી હોવાથી તેના વાંચકો ઉપલા દ્વેષનાં કારણોથી અને તે બાબતમાં અમે રાખેલા ધોરણથી અજાણ્યા ન રહે એટલા માટેજ તે મતલબની હકીકત અત્રે પુનઃ જણાવવામાં આવી છે.

જાન્યુઆરી સન ૧૯૧૨. **મંત્રી.**

*ચેસ્ટર મેકનોટન એસ્કવાયર. એમ. એ.

પ્રિન્સીપાલ–રાજકુમાર કૉલેજ.

રાજકોટ.

પ્યારા સાહેબ,

ગયા જુન માસમાં જ્યારે આપે લાઠીના ઠાકોર સાહેબને અને બગસરાના કુમાર શ્રી ગીગાવાળાને કાયદાનો તથા અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવાનું મને કહ્યું, ત્યારે તે કાર્ય મને ઘણું સરળ અને આનંદદાયક લાગ્યું. મહાકવિ કાળીદાસની “**मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्ये वास्ति मे गतिः**” એ ઉક્તિ મારા સબંધમાં બરોબર બંધ બેસતી હતી. હીરાને કાપવાનું, પહેલ પાડવાનું, અને વિંધવાનું કાર્ય આપના જેવા બાહોશ, અનુભવી અને પ્રખર વિદ્વાનના હાથે ક્યારનુંએ થઇ ચૂક્યું હતું. મારૂં કાર્ય તો માત્ર તૈયાર કરી આપેલા છિદ્રમાં સૂત્ર પરોવવા જેટલુંજ હતું.

સોંપવામાં આવેલા કાર્યને સંતોષકારક રીતે બજાવતાં તેણે વખતના વહેવા સાથે મને અને આપના વહાલા શિષ્યોને ગાઢા સ્નેહમાં આણી મૂકયા. અમારૂં દિવસનું કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી પણ વખતોવખત મને લાઠીના ઠાકોર સાહેબ તરફથી સાંજે તેમની સાથે ફરવા જવામાટે આમંત્રણ આવતું હતું–તેમને મારો સમાગમ રૂચિકર થઈ પડતો, તેનું કારણ એજ કે તે સમયે આસપાસ જે કાંઇ સૃષ્ટિ-

---

* સ્વ. કલાપીની યોગ્યતાની પ્રશંસા વિષયનો આ પત્ર તે સમ- યના તેમના એક અધ્યાપકે ઇંગ્રેજીમાં લખેલો છે. જે કાશ્મીરનો પ્રવાસ પ્રથમ વખત છપાયો તેમાં દાખલ કરેલો છે. વાંચકવર્ગની સુગમતા અર્થે તેમાંના કવિતા સિવાયના ભાગનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવીને તેજ અહીં આપ્યું છે. મંત્રી.

સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થતું તેના વર્ણનને લગતી કવિતાઓ સંભળાવીને મારા અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત જ્ઞાનનો હું તેમને લાભ આપતો.

રંઢારડાના કુંડ પાસે, અને આસપાસની ટેકરીઓપર તેમજ ગામડામાં ફરતી વખતે ઠાકોર સાહેબની અવલોકન કરવાની, સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની પ્રસંશા કરવાની અને તે માટે પ્રસંગોપાત ચર્ચા કરવાની વિલક્ષણ શક્તિ જોઇને હું ઘણી વખત આશ્ચર્યચકિત થઇ જતો. વખતોવખત હું તેમને આનંદજનક અને ભક્તિયુક્ત સમાધિમાં એટલા બધા તલ્લીન થઇ ગયેલા જોતો કે તે વખતે મારા પ્રિય કવિવરની નીચેની લીટીઓ મને યાદ આવ્યા વિના રહેતી નહિ.

"The Clouds were touched.
And in their silent faces did he read
Unutterable Love. Sound needed none,
Nor any voice of joy; his spirit drank.
The Spectacle; sensation, soul and form
All melted into him; they swallowed up
His animal being; in them did he live,
And by them did he live: they were his life.
In such access of mind, in such high our
Of visitation from the living God,
Thought was not; in enjoyment it expired.
No thanks he breathed; he proffer'd no request;
Rapt into still communion that transcends
The inferfect offices of prayer and praise,
His mind was a thanks giving to the power

That made him; it was blessedness and love.
He had early learn'd
To reverence the volume which displays
The mistery–the life which cannot die;
But in the mountains did he feel his faith;
There did he see the writing–all things there
Breathed immortality, revolving life,
And greatness still revolving, infinite;
There littleness was not; the least of things
Seemed infinite; and there his spirit shaped
Her prospects, nor did he believe,–he saw,
What wonder, if his being thus become
Sublime & comprehensive ? Low desires,
Low thoughts had there no place, yet was his heart
Lowly; for he was meek in gratitude;
Oft as he called those ecstacies to mind,
And whence they flowed: and from them he acquired.
Wisdom, which works through patience; thence he learn'd.
In many a calmer hour of sober thought,
To look on with a humble heart,
Self questioned where he did not understand,
And with a superstitious eye of love."

Wordsworth, excurtion Book I.

સાહેબ ! જે સંસ્થાના આપ પોતે ગત ૨૦ વર્ષથી આત્મારૂપ છો, તે સંસ્થા આવાં, દિવ્ય પ્રકાશને એકદમ પકડી લેનાર રત્નોને ઉત્પન્ન કરે છે, એ આપની શિક્ષક તરીકેની ઉંચી શક્તિ અને કૂનેહનો અત્યુત્તમ પૂરાવો છે. આપનું દીર્ઘકાળથી ચાલ્યું આવતું ઉમદા કાર્ય, આ પ્રદેશના અમીરવર્ગને, તેમના વારસોની બુદ્ધિને વિકસાવીને અને તેમના નૈતિક વર્તનને સુધારીને માત્ર લાભદાયક થઈ પડ્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમના પ્રજાવર્ગને પણ ભલા અને સામર્થ્યવાન રાજકર્તાઓ આપવાથી તેમનાપર ઉત્તમ આશીર્વાદરૂપ થઇ પડયું છે.

આપના પ્રિય શિષ્યનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન મને એટલો બધો પ્રિય, મનોરંજક અને શિક્ષણીય લાગ્યો કે તેને સ્થાનિક પત્રોમાં છપાવવા ઉપરાંત મેં તેને એક હસ્તપત્ર તરીકે છપાવી પ્રગટ કર્યો. મારા આ કાર્યથી માત્ર લેખકનેજ માન મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી કૉલેજના શિક્ષકવર્ગને અને ખાસ કરીને આપ કે જે તે સંસ્થાના તાજરૂપ છો તેમને વિશેષ માન મળે છે.

આશા છે કે આ નમ્ર પ્રાર્થના સ્વીકારને પાત્ર થશે.

હું રહેવાને ઇચ્છું છું સાહેબ,
આપનો સદાનો તાબેદાર,
એન. બી. જોશી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કાશ્મીરનો પ્રવાસ.	૧ થી ૯૩
કલાપીના સંવાદો.	૯૫ થી ૧૪૮
(૧) જેસળ અને તોળલ.	૯૫ થી ૧૧૫
(૨) ગોપીચંદ અને મેનાવતી.	૧૧૬ થી ૧૩૧
(૩) ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ.	૧૩૨ થી ૧૪૦
(૪) જાલંધર અને ગોપીચંદ.	૧૪૧ થી ૧૪૬
સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર	૧૪૯ થી ૨૧૪

"મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટાંમાં
તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં,
વ્યોમદીપ રવિ નભ બિંદુ
તો ઘર દીવડાં નહિ ખોટાં."

ચરિત્રમાળાની યોજના.

જેમાં ચરિત્રોના સાહિત્યની મહત્તા; ચરિત્રોના સાહિત્યના બહોળા પ્રચાર માટે તે સસ્તું હોવાની જરૂર; સાહિત્યને સસ્તું કેવી રીતે કરી શકાય? ચરિત્રમાળાની શરૂઆત; ચરિત્રમાળાના નયમો; ચરિત્રમાળાદ્વારા આપવા ધારેલાં ઉત્તમ ચરિત્રો; અને આમંત્રણ, એ વિષયો છે—

ચરિત્રોના સાહિત્યની મહત્તા.

શરીરની કે ધનની, મનની કે વાણીની, વ્યવહારની કે પરમાર્થની, કોઈ નહિ ને કોઇ પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની શુભેચ્છા કયા મનુષ્યના હૃદયમાં નહિ હોય? એવી ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે, વિવિધ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકેલાં અનેક મહાન્ સ્ત્રી પુરૂષોનાં ચરિત્રો અવસ્ય વાંચવાં જોઇએ.

જગત્માં અગાઉ થઈ ગયેલાં અને વર્તમાન સમયનાં અનેક મહાન્ નરનારીઓના કયા અસાધારણ ગુણોને લીધે મહાન્ જનોમાં ગણના થઈ, તે ગુણો તેઓએ કેવી રીતે મેળવ્યા, કેવી રીતે દર્શાવી આપ્યા, અને અસાધારણ કસોટીના તેમજ લાલચોના પ્રસંગોમાં તે કેવી રીતે ટકાવી રાખ્યા, એ વિગેરે બાબતો તેઓનાં જીવનચરિત્રોમાં એવી રીતે ગુંથાયલી હોય છે કે જેથી તે વાંચનારને તેમાં ઘણો રસ પડે છે, અને તેઓ તરફ તેમજ તેમના શ્રેષ્ઠ ગુણો તરફ પૂજ્ય ભાવનાથી તે આકર્ષાય છે. મનુષ્ય માત્રના—હૃદયક્ષેત્રમાં થોડા યા ઘણા અસાધારણ ગુણોનાં જે સૂક્ષ્મ બીજ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે, તે એવા વાચન, શ્રવણ ને મનનરૂપી પ્રકાશ અને જળના સંયોગે આપોઆપ

ખીલવા માંડે છે; અને જેમ બીજમાંથી અંકુર, છોડ અને વૃક્ષ બની જઇ સુખદાયક ફળફૂલથી સુશોભિત થાય છે, તેમ તે સદ્દગુણોનાં બીજ ચરિત્રોના શ્રવણ અને વાચનમાંથી વિચારમાં, ઉચ્ચારમાં, અને પછી આચારમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતાં નથી. આ પ્રમાણે સદ્દગુણો આચારમાં મૂકાતાં તેમાં જે કાંઇ ન્યૂનતા કે બેડોળપણું હોય છે, તે વિવિધ પ્રસંગોમાં ઘડાઇ ટીપાઇને દૂર થતાં, તે સદ્દગુણો સૂર્યપ્રભાની પેઠે પ્રકાશી નીકળે છે. સદ્દગુણોની આવી વિશુદ્ધિ, એજ તેની અસાધારણતા. અસાધારણતા, એજ સામાન્ય જનોની અપેક્ષાએ વિશેષતા. વિશેષતા, એજ મહત્તા; અને મહત્તા, એજ મહાપુરૂષોનું લક્ષણ હોવાથી, જીવનચરિત્રોનો ખરા શોખથી અભ્યાસ કરનાર સજ્જનમાં શુભ સંસ્કારોની સહજ સ્વભાવે વૃદ્ધિ થવા માંડે છે, અને પરિણામે તે પોતે મહાપુરૂષજ બની રહે છે.

જીવનચરિત્રોના સાહિત્યની એવી મહત્તા હોવાને લીધેજ તેની ગણના શ્રેષ્ઠતર સાહિત્યમાં થાય છે.

ચરિત્રોના સાહિત્યના બહોળા પ્રચાર માટે તે સસ્તું હોવાની જરૂર.

જીવનચરિત્રોનું આવું ઉપયોગી સાહિત્ય લોકોમાં બને તેટલું વિશેષ ફેલાવવાની અગત્ય માટે મતભેદ હોઇ શકે નહીં. ઇંગ્રેજી ભાષામાં તો આ સાહિત્ય એટલા બહોળા પ્રમાણપર જઇ પહોંચેલું છે, કે દુનિયામાંના કોઇ પણ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય વા સ્ત્રીનું નાનું વા મોટું ચરિત્ર એ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના ભાગ્યેજ રહ્યું હશે.

અહિંની દેશી ભાષાઓમાં પણ ચરિત્રોનું સાહિત્ય થોડું થોડું નીકળતું જાય છે અને ગુજરાતીમાં ચરિત્રોનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે; પરન્તુ દેશની આર્થિક હીન સ્થિતિ અને બીજા હાથપર ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચારની આવશ્યકતા તરફ જોતાં જણાવવાની જરૂર

છે કે,–ઉત્તમ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા ખાતે અને તેવું તૈયાર સાહિત્ય યોગ્ય બદલો આપી ખરીદી લેવા ખાતે, તેમજ જૂજ કિંમત રાખી તેનો બહોળો પ્રચાર કરવા ખાતે, પરોપકાર દૃષ્ટિથી ઉદારતાપૂર્વક ખર્ચ કરવાની જરૂર, પરોપકારી શ્રીમન્તો અને સંસ્થાઓ ન સમજી શકે ત્યાં સુધી, આવા નિર્ધન અને કેળવણી રહિત દેશમાં, ધનવાન અને કેળવાયલા દેશોના જેવી કિંમતે ઉત્તમ સાહિત્યનો પૂરતો પ્રચાર થવો અશક્યજ રહેશે.

સારા લેખકોને મહેનતના યોગ્ય બદલાથી ઉદરનિર્વાહની નિરાંત મળવાનું તો રહ્યું; પણ ઉલટું લખાણો તૈયાર કરવાની મહેનત ઉપરાંત છપાવવાનું અને ફેલાવવાનું કાર્ય પણ તેઓનેજ કરવું પડતું હોય, ત્યાં તેમના તરફથી સારા સાહિત્યના સસ્તાપણાની આશા ક્યાંથીજ રાખી શકાય? માત્ર ઉત્તમ સાહિત્ય તૈયાર કરવાનુંજ કાર્ય કરવાનું હોય તો અનેકગણી જનસેવા તે દ્વારા બજાવી શકે, એવા કંઈએક લેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનું જે કામ નહીં, તે કામ કરવા જતાં ઉલટા કેવા ફસાઇ પડે છે, તે બાબતથી જેઓ માહિતગાર હશે તેઓ તો આવા સંયોગો છતાં હાલની કિંમતે મળતા રૂડા સાહિત્ય બદલ તેમનો આભારજ માનશે.

પરંતુ આમ એક તરફ સારા અને સસ્તા સાહિત્યની આવશ્યકતાવાળો ગરીબ જનસમાજ અને બીજી તરફ યોગ્ય કદર થયા વિનાના અને ઉલટા કેટલીક મુસ્કેલીઓ ભોગવતા લેખકો, આ બે જનસમાજરૂપ સાંકળની અગત્યની કડીઓ યોગ્ય જોડાણ વિના એક બીજાને પુરતી સહાયક નિવડી શકે નહીં, એ વાર્તા કેવી દુઃખદાયક છે!

સાહિત્યને સસ્તું કેવી રીતે કરી શકાય?

શું એ બાબતનો કોઇ ઉપાય નથી? હા છેજ, અને તે એ કે, આપણા દેશમ પ્રાચીન પરંપરાથી ઉતરી આવેલા દાનધર્મરૂપ સદ્-

ગુણુના પ્રતાપે હજી પણ જે કરોડોની ઉદારતા અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, તીર્થદાન, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ગાડરીયા પ્રવાહે થતી આવે છે; તેને બદલે દેશકાળના ફેરવાયલા સંયોગોને અનુસરીને વર્તમાન સમયની લોકોની ખરી હાજતો સમજી શકનાર ઉદાર ધનવાનો અને વિદ્વાનોએ પોતાની ઉદારતાનો પુરતો લાભ આવી અતિ અગત્યની બાબતમાં પણ આપવા માંડવો જોઇએ; એટલુંજ નહિ પરન્તુ એવો હેતુ પાર પાડવાને માટે ઉદાર, સંગીન, વિશાળ, સાર્વજનિક અને સ્થાયી બંધારણવાળી એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી જોઇએ કે જેથી ઉત્તમ સાહિત્ય રચાવવા અને અન્ય ભાષાઓમાંથી દેશી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવવા ખાતે ઉદારતાથી ખર્ચ કરી શકવા ઉપરાંત તે છપાવવા ખાતે નાણું રોકવાની પુરતી જોગવાઇ થઇ શકે, અને તેની વ્યવસ્થા ખાતે, પ્રચારના ઉપાયો લેવા ખાતે અને માત્ર નજીવી કિંમત રાખવા ખાતે જે ખોટ ખમવી જોઇએ તે ખમવાનું બની શકે.

લેખકવર્ગને પણ અહીં ખાસ ભાર મૂકીને સૂચવીશું કે જો તેઓ ટુંક બુદ્ધિ વાપરીને ધનવાન વર્ગને આ માર્ગે દોરવાનો યત્ન નહીં કરે અને કોઈ અણસમજુ કે સ્વાર્થી પેપર કે લેખકની દોરવણીથી અવળે રસ્તે દોરવાશે, તો તેઓ લાખો કરોડો ગરીબ અને અજ્ઞ દેશ બંધુઓના મહાન્ હિતની આડે આવવાનું મ્હોટું પાપ વહોરશે; એટલુંજ નહીં પણ પરિણામે તેમનું પોતાનું તેમાં જે ખાસ આર્થિક હિત રહેલું છે, તેની ઉપર પણ તેથી તેઓ કુહાડો મારશે. અમે જે યોજનાઓ કરાવવા ઇચ્છીએ છીએ તેનું રહસ્ય એ છે કે, કાગળ, છપાઇ, અને બંધાઇની કિંમત લોકો પાસેથી લેવી અને પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનો તેમજ તેની વ્યવસ્થાનો ખર્ચ ધનવાન વર્ગની ઉદારતાથી નિભાવવો. આવી યોજનાઓની દિશામાં પરોપકારી પુરૂષોની ઉદારતાને દોરવાના હેતુથીજ અમારો હાલનો પ્રયાસ છે. સામાન્ય લોકોમાં

વાંચનનો શોખ અને તેના લાભોનું જ્ઞાનજ ક્યાં છે ? એ કાર્ય પણ હાલના સંયોગોમાં આ ખાતાનેજ કરવું પડે છે. એવા શરૂઆતના પ્રયાસમાંજ એટલે કે–અમુક ઇમારતનો પાયો ખોદાતો હોય ત્યારેજ અને તે ખોદનારા મજુર પાસેથીજ કોઇ સાતમા માળની હવાનું સુખ માગે તેમ–બહારની મદદના અભાવે વ્યવસ્થા ખર્ચ પણ કિંમતમાં ચડાવી લેવો પડતો હોય અને મુસ્કેલીથી હાલની સસ્તી કિંમત રાખી શકાતી હોય તેવા વખતમાં કોઇ કોઈ લેખક અમારા જેવા નિષ્કિંચન મજૂરો તરફથી કામ અને દામની પુરતી આશા રાખે, તો તેને અમે શી રીતે પૂરા પડી શકીએ ? અમે સમજીએ છીએ કે લેખકવર્ગ એ પ્રજાનો ચાલુ જમાનાનો ગુરૂવર્ગ છે, અને શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય રૂપી ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવવાના બદલામાં ધન જેવી કનિષ્ઠ વસ્તુથી પ્રજાએ તેમની યોગ્ય સેવા કરવી એ કાંઇ મહત્વની વાત નથી; પણ તેવા ધોરણની યોજનાઓ શરૂ કરાવી શકાય તે અગાઉથીજ અમારા જેવા મજૂરો પાસેથી ફળની આશાઓ કરવી એ કોઇ પણ બુદ્ધિવાનને છાજે તેમ છે ? બેશક, કોઇ કોઇ વિદ્વાન્ બંધુઓ અમારા કામનો હેતુ સમજીને તેમાં લેખોથી બનતો ટેકો આપે છેજ, તોપણ કેટલાકો વગર સમજે ઉલટા વિચારે ચ્હડી જતા હોવાથી આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતમાં આ દિશામાં કામ કરનારી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી' જેવી સંસ્થા છે ખરી, પરન્તુ તેના બંધારણને લીધે તેમાં ૫૦) રૂપિયા ભરી લાઇફમેમ્બર થવાની શક્તિવાળાઓનેજ વિના મૂલ્યે તેમજ થોડા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાનું તેનાથી બની શકતું હોવાને લીધે, તેમજ તેવી શક્તિ વિનાના અધિક સહાયપાત્ર અસંખ્ય લોકોને માટે તેને ઉલટી પડતર કરતાં વધુ કિંમત રાખવી પડતી હોવાથી તેવું ધોરણ તે બદલે નહીં ત્યાં સુધી ઉપલો હેતુ તેનાથી પાર પડે તેમ નથી.

ગ્રંથો રચાવવા, છપાવવા અને વ્યવસ્થા ખાતે ખર્ચ કરવાની સગવડ છતાં, ઓછી શક્તિવાળા છુટક ખરીદદારો માટે વધુ કિંમત રાખવાનું તેનું ધોરણ કોઈ પણ પ્રકારે સુધારી શકાય તેવું છે કે કેમ, તે બાબતની વિશેષ માહિતીના અભાવે તે વિષે હાલ તો એટલુંજ કહી શકાય કે,-પોતાના મેમ્બરોના હિતની જાળવણી ઉપરાંત પોતાના ધોરણમાં તેણે એવો સુધારો કરવો જોઇએ કે જેથી તેના તરફથી નીકળતાં પુસ્તકોની કિંમત, કાગળ, છપાઈ અને બંધાઈના ખર્ચ જોગીજ રાખી શકાય અને બીજો કોઈ પ્રકારનો બોજો તેના ખરીદનારાઓ પર પડે નહિ. જે સાર્વજનિક હિતના મુખ્ય આશયથી સાહિત્યની ખીલવણી અને પ્રચાર ખાતે દેશમાંથી તરત વેળા સંગીન ગણાય તેવો આર્થિક ટેકો તેને મળ્યો છે, તેનો સાર્વજનિક હિતમાં યથાર્થ ઉપયોગ થએલો ત્યારેજ ગણી શકાય.

ઉપલી સૂચના બર આવે તોપણ સાહિત્યદ્વારા જનસેવાનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ પડેલો છે, અને તે ખાતે વિવિધ દૃષ્ટિયો અને પ્રકારોદ્વારા એટલું તો બહોળું કાર્ય કરવાનું છે, કે તેને પહોંચી વળવાને માટે ઉક્ત એકાદ સંસ્થાને પૂરતી ન સમજતાં આ નિર્ધન દેશમાંના લાખો મનુષ્યોના હિત માટે એવી દશવીસ સંસ્થાઓ નીકળે તોપણ તે થોડીજ પડે તેમ છે, અને તેથી એવી નવીન સંસ્થાઓ સ્થાપવા તરફ પણ ઉદાર પરોપકારી પુરૂષોએ પુષ્કળ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ચરિત્રમાળાની શરૂઆત.

જનસેવાર્થે ઉક્ત પ્રકારનો પરોપકાર કરવાની જે શ્રીમાન અને વિદ્વાન લોકોની તેમજ રાજા મહારાજાઓની અને નામદાર સરકારની ફરજ છે તેમનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાય તેટલા સારૂ તે બાબતમાં જે કાંઈ થોડું ઘણું કાર્ય શરૂઆત દાખલ બની શકે તે કરી

બતાવવું એજ હેતુ આ **સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળ અને કાર્યાલય**ની સ્થાપનામાં મુખ્ય હતો અને છે. એ હેતુને માટે જેટલા સમય અને વિસ્તારની ધારણા તેના સ્થાપકે રાખેલી તે જોતાં તે સમય અને વિસ્તારની હદની બહાર આ ખાતું હાલ સુધીમાં જઈ ચૂકેલું હોવાથી, હવે તેનું કાર્ય ૧૯૬૮ નું વર્ષ પૂરૂં થયા પછીથી ચાલુ રહેશે કે કેમ, તે અનિશ્ચિત છતાં, અને આ વર્ષ દુષ્કાળનું હોવા છત , ચરિત્રમાળા શરૂ કરવાનું એક કારણ એ છે કે દુષ્કાળ નક્કીપણે મનાઈ ક્યો તેની કેટલાક માસ અગાઉ ચરિત્રમાળાની આ યોજના નક્કી થઇને તે માટે ખાસ જુદી જાતના કાગળો પણ સામટા એક વર્ષની ખરચી જોગા વિલાયતથી મંગાવાઈ ચૂકયા હતા.

દુષ્કાળના સમયને લીધે ચરિત્રમાળાના જરૂર જોગા બે હજાર ગ્રાહકો નહીં થાય તો વધારાનાં પુસ્તકો બીજાં સારાં પુસ્તકોના જેવાંજ ઉપયોગી હોવાને લીધે, ધીમે ધીમે તે છૂટક પણ ખપી જવાનો સંભવ, એ બીજું કારણ છે.

જે વ્યકિતની કાર્યશક્તિપર આ સંસ્થાના કાર્યનો આધાર કહેવાય છે તે વ્યકિતની તે શકિત કેટલાક કારણથી એટલે દરજ્જે ઘટી ગએલી છે કે હવે વધુ સમય તે કાર્ય તેનાથી લેવાય તો અન્ય આવાં કામો કરનારને પોતાના અનુભવનો લાભ અને સલાહ આપવા જેટલું સામર્થ્ય પણ તેની પ્રકૃતિમાં રહે તેમ નથી. જેથી આ સં. ૧૯૬૮ નું વર્ષ પણ તેને જેમ તેમ કરીનેજ ચલાવવાનું હોવાથી, વર્ષ આખરે આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ ઘણું કરીને બંધ કરવી પડે તેમ છે. જેથી જીવનચરિત્રોના સાહિત્ય ખાતે કંઈક પ્રયાસ કરવાનો જે વિચાર કેટલાક સમયથી ચાલતો હતો તેની પણ ભેગાભેગી આ વર્ષમાંજ બનતી શરૂઆત કરવાની દઢ પ્રેરણા, એ આ બાબતનું ત્રીજું કારણ છે.

ઉપલાં મુખ્ય કારણોને લીધે ચરિત્રમાળાની આ યોજના શરૂ થાય છે. હે નાથ! कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन। એ આપના વાક્યને અનુસરીને આપ સર્વેશ્વરનીજ પ્રેરણા અને સત્તા-સ્ફૂર્તિવડે શરૂ થતી આ પ્રવૃત્તિ હરકોઇને હાથે, હરકોઇ પ્રકારે આગળ વધો, ન્યૂન થાઓ, કે બંધ પડો અથવા જનસમાજના પ્રારબ્ધયોગે આપની ઇચ્છાનુસાર તેનું જે થવું ઘટે તે થાઓ, તેમાં કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ આપની કૃપાથી અમને રહેતો નથી; છતાં તેજ પ્રસાદીના અન્ય અંશરૂપ શ્રદ્ધામૈયા તો એવો આનંદપ્રદ આદેશ આપ્યાજ કરે છે કે 'પરિણામે નિમિત્તભૂત વ્યક્તિઓનું અને સમાજનું એથી હિતજ સધાશે!'

ચરિત્રમાળાના નિયમો.

વિષય.

૧. ચરિત્રમાળામાં દેશવિદેશના મહાન્ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનાં સંક્ષિપ્ત તેમજ વિસ્તૃત ચરિત્રો, આખ્યાનો અને તેમના ઉપદેશોનો વિષય આવશે.

કદ વિષે.

૨. ચરિત્રમાળાના દરેક પુસ્તકમાં સરાસરી (રોયલ ૧૬ પેજી) સવાસો પૃષ્ઠ આવશે. જેમાં આ ખાતાને લગતી, તેમજ બીજાં પરોપકારી ખાતાંઓને લગતી, યોજનાઓ તથા જાહેરખબરો, તેમજ બીજાં માસિકોની બદલામાં લેવાની જાહેરખબરોનો સમાવેશ થશે. મૂલ્યથી લેવાની જાહેરખબરો એમાં નહીં ગણાતાં જુદીજ ગણાશે.

૩. ચરિત્રમાળાના ગ્રાહકોને ઉપર પ્રમાણે દરેક મહિને સવાસો પૃષ્ઠના હિસાબે દર વર્ષે ૧૫૦૦ (દોઢ હજાર) પૃષ્ઠ જેટલાં પુસ્તકો

અપાશે; તેમાં છબીઓ અપાશે તેના ખર્ચ જોગાં પૃષ્ઠો એ સંખ્યામાંથી બાદ થશે. પુસ્તકોના કદમાં કોઈ કારણે ફેરફાર કરવો પડશે તો ઉપર જણાવ્યા જેટલું લખાણ સમાઇ રહે તે પ્રમાણમાંજ કરાશે.

સમય.

૪. ચરિત્રમાળાનું પહેલું વર્ષ સંવત ૧૯૬૮નું છે, અને તેની શરૂઆત કાર્તિક માસથી ગણાશે.

૫. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થવા છતાં કાર્તિક માસથીજ ગ્રાહક ગણીને વાર્ષિક મૂલ્ય લેવાશે અને કાર્તિકથીજ પુસ્તકો અપાશે.

કાગળો.

૬. ચરિત્રમાળામાં કાગળો સગવડ પ્રમાણે ૫૦ રતલી એન્ટીક પેપર (આ યોજના જે આ કાગળોપર છાપેલી છે અને જે કાગળોના ચરિત્રમાળાના પ્રથમ વર્ષ જોગો સામટો જથો મંગાવી રાખવામાં આવ્યો છે તે) ઉપર છપાશે અથવા ૫૦ રતલી ગ્લેજ પેપરોપર તે છપાશે.

વર્ગ, મૂલ્ય, ટપાલખર્ચ, કમીશન.

૭. ચરિત્રમાળામાં બે વર્ગ રાખ્યા છે, તે બંનેમાં કાગળ એકજ જાતના આવશે. પૂઠાંમાં અને વાર્ષિક મૂલ્યમાં નીચે પ્રમાણે ફેર છે.

क. **સાદાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કાગળનાં સાદાં આવશે, અને તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૨) બે લેવાશે.

ख. **પાકાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કપડાનાં પાકાં આવશે, અને વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩) ત્રણ લેવાશે.

૮. અમદાવાદ અને મુંબઈ તેમજ બહાર ગામના, એડનના, બ્રહ્મદેશના અને સીલોનના ગ્રાહકો પાસેથી **ટપાલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે નહિ. **વેલ્યુપેબલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે.

૯. આફ્રિકા, ઈંગ્લંડ તેમજ બીજા જે દેશાવરોનું ટપાલ ખર્ચ વધુ લાગતું હશે તેટલું ત્યાંના ગ્રાહકો પાસેથી વધુ લેવાશે.

ઉપલાં મુખ્ય કારણોને લીધે ચરિત્રમાળાની આ યોજના શરૂ થાય છે. હે નાથ ! **कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन** । એ આપના વાક્યને અનુસરીને આપ સર્વેશ્વરનીજ પ્રેરણા અને સત્તા-સ્ફૂર્તિવડે શરૂ થતી આ પ્રવૃત્તિ હરકોઇને હાથે, હરકોઇ પ્રકારે આગળ વધો, ન્યૂન થાઓ, કે બંધ પડો અથવા જનસમાજના પ્રારબ્ધયોગે આપની ઇચ્છાનુસાર તેનું જે થવું ઘટે તે થાઓ, તેમાં કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ આપની કૃપાથી અમને રહેતો નથી; છતાં તેજ પ્રસાદીના અન્ય અંશરૂપ શ્રદ્ધામૈયા તો એવો આનંદપ્રદ આદેશ આપ્યાજ કરે છે કે 'પરિણામે નિમિત્તભૂત વ્યક્તિઓનું અને સમાજનું એથી હિતજ સધાશે ।'

ચરિત્રમાળાના નિયમો.

વિષય.

૧. ચરિત્રમાળામાં દેશવિદેશના મહાન્ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનાં સંક્ષિપ્ત તેમજ વિસ્તૃત ચરિત્રો, આખ્યાનો અને તેમના ઉપદેશોનો વિષય આવશે.

કદ વિષે.

૨. ચરિત્રમાળાના દરેક પુસ્તકમાં સરાસરી (રોયલ ૧૬ પેજી) સવાસો પૃષ્ઠ આવશે. જેમાં આ ખાતાને લગતી, તેમજ બીજાં પરોપકારી ખાતાંઓને લગતી, યોજનાઓ તથા જાહેરખબરો, તેમજ બીજાં માસિકોની બદલામાં લેવાની જાહેરખબરોનો સમાવેશ થશે. મૂલ્યથી લેવાની જાહેરખબરો એમાં નહીં ગણાતાં જુદીજ ગણાશે.

૩. ચરિત્રમાળાના ગ્રાહકોને ઉપર પ્રમાણે દરેક મહિને સવાસો પૃષ્ઠના હિસાબે દર વર્ષે ૧૫૦૦ (દોઢ હજાર) પૃષ્ઠ જેટલાં પુસ્તકો

અપાશે; તેમાં છબીઓ અપાશે તેના ખર્ચ જોગાં પૃષ્ઠો એ સંખ્યા-માંથી બાદ થશે. પુસ્તકોના કદમાં કોઈ કારણે ફેરફાર કરવો પડશે તો ઉપર જણાવ્યા જેટલું લખાણ સમાઇ રહે તે પ્રમાણમાંજ કરાશે.

સમય.

૪. ચરિત્રમાળાનું પહેલું વર્ષ સંવત્ ૧૯૬૮નું છે, અને તેની શરૂઆત કાર્તિક માસથી ગણાશે.

૫. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થવા છતાં કાર્તિક માસથીજ ગ્રાહક ગણીને વાર્ષિક મૂલ્ય લેવાશે અને કાર્તિકથીજ પુસ્તકો અપાશે.

કાગળો.

૬. ચરિત્રમાળામાં કાગળો સગવડ પ્રમાણે ૫૦ રતલી એન્ટીક પેપર (આ યોજના જે આ કાગળોપર છાપેલી છે અને જે કાગળોના ચરિત્રમાળાના પ્રથમ વર્ષ જોગો સામટો જથો મંગાવી રાખવામાં આવ્યો છે તે) ઉપર છપાશે અથવા ૫૦ રતલી ગ્લેજ પેપરોપર તે છપાશે.

વર્ગ, મૂલ્ય, ટપાલખર્ચ, કમીશન.

૭. ચરિત્રમાળામાં બે વર્ગ રાખ્યા છે, તે બંનેમાં કાગળ એકજ જાતના આવશે. પૂઠાંમાં અને વાર્ષિક મૂલ્યમાં નીચે પ્રમાણે ફેર છે.

क. **સાદાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કાગળનાં સાદાં આવશે, અને તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૨) બે લેવાશે.

ख. **પાકાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કપડાનાં પાકાં આવશે, અને વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩) ત્રણ લેવાશે.

૮. અમદાવાદ અને મુંબઈ તેમજ બહાર ગામના, એડનના, બ્રહ્મદેશના અને સીલોનના ગ્રાહકો પાસેથી **ટપાલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે નહિ. **વેલ્યુપેબલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે.

૯. આફ્રિકા, ઇંગ્લંડ તેમજ બીજા જે દેશાવરોનું ટપાલ ખર્ચ વધુ લાગતું હશે તેટલું ત્યાંના ગ્રાહકો પાસેથી વધુ લેવાશે.

૧૦. ચરિત્રમાળાની યોજના તેના વાર્ષિક ગ્રાહકોના ધોરણપરજ રચાયલી છતાં, તેમાંનાં છૂટક પુસ્તકો લેવા ઇચ્છનારને (સગવડ હશે ત્યાં સુધી) તેપર છૂટક વેચાણ માટે છપાતી કિંમતે અપાશે.

૧૧. ચરિત્રમાળાના ગમે તે વર્ગના મળીને વાર્ષિક રૂ. ૪૦) થાય તેટલા ગ્રાહકો એકજ નામપર કરી મોકલનાર માટે આ ધોરણ છેઃ-

૧. જો તે બુકો દર વખતે **અમદાવાદની** શાખામાંથી રૂબરૂ મંગાવી લેશે તો રૂ. ૪૦) ને બદલે રૂ. ૩૦) લેવાશે.

૨ જો તે રેલરસ્તે મંગાવશે તો તે જણાવશે તે સ્ટેશને દર વખતે પહોંચાડવામાં આવશે, અને રૂ. ૪૦) ને બદલે તેની પાસેથી હેલ, મજુરી, રેલ્વેખર્ચ સાથે રૂ. ૩૫) લેવાશે.

૩. એ રકમ જો રૂ. ૪૦) થી વધુ થશે તેના પ્રમાણમાં તે વધારાની રકમમાંથી પણ ઓછું લેવાશે.

૧૨. ચરિત્રમાળાનું દરેક વર્ષ પુરૂં થતાં તે પછીના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય પહેલું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને વસુલ કરવામાં આવશે.

૧૩. ઉપલા કારણથી જેમને બીજા વર્ષથી કે હરકોઈ વર્ષથી ગ્રાહક તરીકે ચાલુ ન રહેવું હોય તેમણે ચાલતું વર્ષ પૂરૂં થતાં સુધીમાં તે વિષે પત્ર લખી અવશ્ય ખબર આપવી જોઇએ, કે જેથી તેમનાપર વી. પી. મોકલાતું અટકે. આ પ્રમાણે ખબર નહિ આપનાર વી. પી. આવતાં પાછું વાળશે તો તેવાઓનાં નામ ગ્રંથમાળાદ્વારા ખુલ્લાં પાડવામાં આવશે, અને તે વી. પી. બાબત ખાતાને પોષ્ટેજ તથા મહેનતનું થએલું નુકશાન તેમણે ભરી આપવું પડશે.

૧૪. નવીન ગ્રાહક થનારે વાર્ષિક મૂલ્ય પ્રથમ મોકલી આપવું, અથવા નીકળેલાં પુસ્તકો વી. પી. થી મંગાવવાં, અને તે સાથે નીચે પ્રમાણે કાર્ડ ભરી મોકલવો અથવા રૂબરૂ આપવો.

'સસ્તુ' સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' ની શાખા મુ. અમદાવાદ.

વિ. કે, "ચરિત્રમાળા"ના સંવત ૧૯૬૮ની શરૂઆતથી મને ગ્રાહક ગણી તેનાં કારતકથી હાલ સુધીમાં નીકળેલાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી વાર્ષિક મૂલ્ય વસૂલ કરશો; અને પછી પણ દર વર્ષે તેનું પ્રથમ પુસ્તક વી. પી. થી મોકલી વાર્ષિક મૂલ્ય વસૂલ કરતા રહેશો. ગ્રાહક નહિ રહેવું હોય ત્યારે અગાઉથી તમને ખબર આપીશું. (કાચા પૂઠાનાં કે પાકાં પૂઠાનાં તે નીચે લખવું.)

ગ્રાહક થનારનું પૂરૂં નામ.	ઠેકાણું ______ ગામ ______ પોષ્ટ ______ જીલ્લો ______	વર્ગ.	વાર્ષિક મૂલ્ય.

તારીખ ______ ૧૯૧૨. ગ્રાહકની સહી. ______

લવાજમની પાવતી.

૧૫. આ ખાતાની મુખ્ય કે શાખા ઑફીસમાં અથવા ખાતાના સત્તા આપેલા માણસને કે એજન્ટને રૂબરૂમાં વાર્ષિક મૂલ્ય આપતી વખતે, ખાતાના છાપેલા નામવાળી તથા વ્યવસ્થાપકની સહી શિક્કાવાળી પાવતી, નાણાં વસૂલ લેનારની સહી સાથેની લેવી જોઇએ

૧૬. મનીઑર્ડરથી વાર્ષિક મૂલ્ય મોકલનારને તે બદલ પોષ્ટ ખાતું તેના નિયમ પ્રમાણે જે પાવતી પહોચાડે છે તે આ ખાતા તરફનીજ પાવતી હોવાથી, બીજી જૂદી પાવતી આપવાનું રાખ્યું નથી.

૨૨. ઉપર પ્રમાણે વર્ગ બદલાવનારનો રજીસ્ટર્ડ નંબર પણ બદલાય છે, અને તે નંબર તે વધારાની પાવતી અથવા બીલમાં જણાવાય છે; માટે તે પછી વ્યવહારમાં તે નવો નંબરજ લખવો.

પુસ્તકની રવાનગી અને તે ગેરવલ્લે જવા વિષે.

૨૩. ચરિત્રમાળાનું દરેક પુસ્તક તૈયાર થશે તેમ બનતી તાકીદે રવાના કરવામાં આવશે. જે એકજ પુસ્તકનું કદ ૧૨૫ પૃષ્ઠના એક પુસ્તક કરતાં મ્હોટું એટલે કે તેવાં બે કે વધુ પુસ્તક જેટલું થાય તેમ હશે, ત્યારે બનતા સુધી ૧૨૫ પૃષ્ઠના જુદા જુદા ભાગો નહિ બંધાવતાં આખું પુસ્તક ભેગુંજ બંધાઇને રવાના થશે, અને જેટલાં પુસ્તકનું કદ તેનું થશે તેટલાં પુસ્તકના અંક તે ઉપર લખાશે.

૨૪. પુસ્તકો રવાના કરવામાં ગફલત ન થાય તે માટે દરેક ગ્રાહકને તેમનું પુસ્તક પુરતી ચોકશી કરી નોંધી લઇને રવાના કરવાનું રાખ્યું છે; છતાં પોષ્ટમાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી આ સંસ્થાને શિર ગણી શકાય નહિ. તેમ છતાં તે બાબત નીચેની મતલબનો ખરી હકીકતનો પત્ર લખી જણાવવાથી તે પત્ર તે બાબતની તપાસ થવા અર્થે પોષ્ટ ખાતાપર મોકલી આપવામાં આવશે; અને યોગ્ય લાગશે તો ગેરવલ્લે ગયેલું પુસ્તક ફરીથી મોકલાશે.

૨૫. જે પુસ્તક તેના પછી નીકળેલું પુસ્તક મળી ગયા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, અથવા જે પુસ્તક બીજા ગ્રાહકોને મળી ગયાને પંદરેક દિવસ વીતવા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, ત્યારેજ અને પોષ્ટવાળાથી તપાસ કર્યા પછીજ, પુસ્તક ગેરવલ્લે ગયાનું અનુમાન કરીને ગ્રાહકે અહીં ખબર આપવાની છે.

પુસ્તક ગેરવલ્લે જતાં ગ્રાહકે લખવાના કાર્ડની નકલ નીચે મુજબ છેઃ—

૧૭. વેલ્યુપેબલથી પુસ્તક મંગાવનારને વેલ્યુપેબલ બૂકપોષ્ટની ઉપર વીંટાળેલા કાગળપર તેનું શિરનામું લખવા ઉપરાંત તેના વાર્ષિક મૂલ્યનું બીલ પણ લખી મોકલવાનું રાખ્યું છે. વેલ્યુપેબલ સ્વીકારનારે તે બીલને પાવતી તરીકે સમજવું.

૧૮. ઉપલામાંના હરકોઈ પ્રકારે મળનારી પાવતી વાર્ષિક મૂલ્ય ભર્યાના દાખલા બદલ જાળવી રાખવી.

રજીષ્ટર્ડ નંબર.

૧૯. દરેક ગ્રાહકપર પહેલું તેમજ તે પછીનું દરેક પુસ્તક રવાના થશે તેના શિરનામાની સાથે તે ગ્રાહકનો રજીષ્ટર્ડ નંબર પણ જણાવવામાં આવશે. આ નંબર ગ્રાહકને આ સંસ્થા તરફ હરકોઈ કારણે પત્ર લખવો પડતાં તેમાં જણાવવો. આ પ્રમાણે નંબર નહીં લખ્યો હોય તો તે પત્રપર અમલ કરવાનું મુશ્કેલ બનશે અને બનશે તોપણ વખતસર બનશે નહીં.

વર્ગ બદલવા વિષે, અને ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવા વિષે.

૨૦. વાર્ષિક મૂલ્ય ભર્યા પછીથી પાંચ દિવસ સુધીમાં જો પાકાં પૂઠાંવાળા વાર્ષિક રૂ ૩) ના વર્ગમાં જવું હશે, તો તે વિષે ખબર આપવા સાથે, આવેલાં પુસ્તકો જેવી ને તેવી સારી હાલતમાં પાછાં મોકલી આપવાથી પાકા પૂઠાનાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી વધારાનું મૂલ્ય વસૂલ લેવાશે.

૨૧. મૂલ્ય મોકલાઈ ચૂકયા પછી પણ કોઈ કારણે કોઇને ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હશે તો પાંચ દિવસ સુધીમાં તે પુસ્તક પાછું મોકલી આપનારને મૂલ્ય તેના ખર્ચે પાછું મોકલાશે.

૨૨. ઉપર પ્રમાણે વર્ગ બદલાવનારનો રજીસ્ટર્ડ નંબર પણ બદલાય છે, અને તે નંબર તે વધારાની પાવતી અથવા બીલમાં જણાવાય છે; માટે તે પછી વ્યવહારમાં તે નવો નંબરજ લખવો.

પુસ્તકની રવાનગી અને તે ગેરવલ્લે જવા વિષે.

૨૩. ચરિત્રમાળાનું દરેક પુસ્તક તૈયાર થશે તેમ બનતી તાકીદે રવાના કરવામાં આવશે. જે એકજ પુસ્તકનું કદ ૧૨૫ પૃષ્ઠના એક પુસ્તક કરતાં મ્હોટું એટલે કે તેવાં બે કે વધુ પુસ્તક જેટલું થાય તેમ હશે, ત્યારે બનતા સુધી ૧૨૫ પૃષ્ઠના જુદા જુદા ભાગો નહિ બંધાવતાં આખું પુસ્તક ભેગુંજ બંધાઇને રવાના થશે, અને જેટલાં પુસ્તકનું કદ તેનું થશે તેટલાં પુસ્તકના અંક તે ઉપર લખાશે.

૨૪. પુસ્તકો રવાના કરવામાં ગફલત ન થાય તે માટે દરેક ગ્રાહકને તેમનું પુસ્તક પુરતી ચોકશી કરી નોંધી લઇને રવાના કરવાનું રાખ્યું છે; છતાં પોષ્ટમાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી આ સંસ્થાને શિર ગણી શકાય નહિ. તેમ છતાં તે બાબત નીચેની મતલબનો ખરી હકીકતનો પત્ર લખી જણાવવાથી તે પત્ર તે બાબતની તપાસ થવા અર્થે પોષ્ટ ખાતાપર મોકલી આપવામાં આવશે; અને યોગ્ય લાગશે તો ગેરવલ્લે ગયેલું પુસ્તક ફરીથી મોકલાશે.

૨૫. જે પુસ્તક તેના પછી નીકળેલું પુસ્તક મળી ગયા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, અથવા જે પુસ્તક બીજા ગ્રાહકોને મળી ગયાને પંદરેક દિવસ વીતવા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, ત્યારેજ અને પોષ્ટવાળાથી તપાસ કર્યા પછીજ, પુસ્તક ગેરવલ્લે ગયાનું અનુમાન કરીને ગ્રાહકે અહીં ખબર આપવાની છે.

પુસ્તક ગેરવલ્લે જતાં ગ્રાહકે લખવાના કાર્ડની નકલ નીચે મુજબ છે:—

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા મુ. અમદાવાદ.

વિ. કે, ચરિત્રમાળાનું ______ મું પુસ્તક નામે ______ અત્યાર સુધીમાં મને મળી જવું જોઇયે તે હજી સુધી મળ્યું નથી. બદદાનતથી કે મળ્યા પછી ગેરવલ્લે જવાને લીધે જુજ રકમનું પુસ્તક ફરીથી મેળવવા ઇચ્છનાર, એક ધર્મકાર્યમાં તેટલું નુકશાન કરી દેવા પાપનો ભાગી થાય છે, એ હું સમજું છું. તમે ફરીથી મોકલી આપ્યા પછી જો તે મૂળ પુસ્તક મ્હારા તરફ આવશે તો તે પાછું મોકલીશ.

મ્હારો રજીષ્ટર્ડ નંબર, ______

નામ, ______

ગામ, ______ પોષ્ટ, ______

ઠેકાણું, ______ જીલ્લો ______ તારીખ ______

સહી ______

૨૭. જે ગ્રાહકોને પોતાનું ઠેકાણું મહિનો બે મહિના માટે બદલાવાનું હોય તેમણે તે વિષે પોતાને ત્યાંની પોષ્ટ ઑફીસનેજ લખી બંદોબસ્ત કરી લેવો. વધુ સમય માટે બદલવાનું હોય તેમણે તે વિષે સવળા અહીં લખી જણાવવું.

૨૮. શિરનામું બદલવાનો પત્ર વખતસર ન લખવાથી અથવા તે પત્ર મળ્યા અગાઉ મૂળ શિરનામે રવાના થઇ ચૂકેલું પુસ્તક મોડું પહોંચે અથવા ગેરવલ્લે જાય તો તેનો દોષ આ ખાતાને શિર નથી, માટે નવું ઠેકાણું અહિં લખવા સાથે પ્રથમની પોષ્ટને પણ લખવું.

વ્યવસ્થાનું ઠેકાણું.

૨૯. ચરિત્રમાળા છપાવવાની તથા પોષ્ટ કરવાની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાની અમદાવાદની શાખામાં રહેશે; માટે ગ્રાહકોએ તે સંબંધી સર્વ પત્ર વ્યવહાર નીચેને શિરનામે રાખવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખાના વ્યવસ્થાપક.
મુ. અમદાવાદ.

૩૦. તળ મુંબઈના ગ્રાહકો માટે ચરિત્રમાળાની વ્યવસ્થા મુંબઈમાંની આ સંસ્થાની મુખ્ય ઑફીસમાં (**કાલબાદેવી રોડપર ભાંગવાડીને નાકે** આવેલા **હાથીબિલ્ડીંગમાં ત્રીજે માળે**) રાખેલી હોવાથી તેમણે તેજ ઠેકાણે સર્વ વ્યવહાર રાખવો.

૩૧. ઉપલા નિયમોમાં ફેરફાર કરવાનો હશે ત્યારે તે વિષે અગાઉથી ખબર આપવામાં આવશે.

ચરિત્રમાળાદ્વારા આપવા ધારેલાં ઉત્તમ ચરિત્રોમાંનાં થોડાંકની યાદી.

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર અને ઉપદેશ. (ચરિત્રમાળાના પહેલા અને બીજા પુસ્તક દાખલ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે) પૃષ્ઠ શુમારે ૨૮૦ છે. છૂટક મૂલ્ય ૦-૭-૦ પાકું પૂઠું ૦-૧૦-૦ પોષ્ટેજ માફ.

વીરમંડળ, (દેશ વિદેશના વીરો અને વીરાંગનાઓનાં ચરિત્રો.)

કોંગ્રેસ ચરિત્રાવળી, (પ્રમુખો તથા અગ્રેસરોનાં ચરિત્રો.)

સોનેરી કામો, (ઇંગ્રેજીપરથી ભાષાંતર થાય છે.)

મહાન્ પુરૂષોની માતાઓનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો, (છપાય છે.) લેખક રા. રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ. પંડિત. આ પુસ્તક જુદાં જુદાં માસિકો, પુસ્તકો અને ઇતિહાસોપરથી હાલ નવીનજ રચાયું છે. એનો પ્રથમ ભાગ ૪૦૦ કે ૫૦૦ પૃષ્ઠ જેટલો થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

સાધુ ચરિત્ર પ્રકાશ, (દેશ વિદેશના સાધુ પુરૂષોનાં ચરિત્રો.)

સ્વ૦ રાનડેનું ચરિત્ર, (તેમનાં પત્નીનું લખેલું.)

ડૉ૦ આનન્દીબાઇ જોશીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, રામચરિત્ર, ગૌરાંગચરિત્ર, સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દનું ચરિત્ર, સ્વામી શ્રી રામતીર્થનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, એ શિવાય સ્વ. **નારાયણ હેમચંદ્ર**દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં તથા બીજાં અનેક ઉત્તમ અને ઉપદેશદાયક ચરિત્રો ચરિત્રમાળામાં છપાશે.

આમંત્રણ.

આ પ્રમાણે ઉત્તમ ચરિત્રોની યોજનારૂપી માનસિક ભોજનની, રુચિકર અને હિતકારક વિવિધ વાનીઓથી ભરપૂર પત્રાવળી તૈયાર કરીને, તેનાં ભોગી ભાઇ બ્હેનોને તે આરોગવા માટે પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ આપવામાં આવે છે.

સ્થૂલ શરીરનાં અન્ન વસ્ત્રાદિ માટે કરાતા સેંકડો અને હજારોના ખર્ચ સાથે સરખાવતાં આ ઉત્તમ વાંચનરૂપી માનસિક ખોરાકના લાભો કેટલા બધા વિશેષ છે, એ વાત કોણ નહિ સમજતું હોય ?

આ માનસિક ખોરાક એકાદ ટંક, દિવસ, માસ, વર્ષ કે પચીસ વર્ષેજ નહિ, પરન્તુ આ જન્મ અને પરજન્મપર્યન્ત પોતાને, કુટુંબને અને મિત્રવર્ગને કદી ભૂંસાય નહિ એવા શુભ સંસ્કારોને પ્રકટાવનારો અને પોષનારો છે; તો તે ખાતે વાર્ષિક જુજ રકમનો ખર્ચ શું વિસાતમાં ગણાય? દરેક ગરીબ મનુષ્યે પોતાના અન્ન વસ્ત્રાદિના ખર્ચમાંથી રૂપિયે એકાદ આનો પણ આ અધિક કલ્યાણકારી ખોરાક ખાતે ખર્ચવોજ જોઇએ. વાંચનાર બંધુઓ અને બ્હેનો ! આ સલાહ તમારે ગળે ઉતરશે ? તમારી સેવાની ખાતર મહા મહેનતે યોજાતી, આવી, તમારા ખાસ હિતની–થોડા ખર્ચમાં બહોળું વાંચન પૂરૂ પાડનારી–યોજનાઓનો લાભ લેવાની અગત્ય તમને સમજાશે ?

મહાનકૃપાળુ સર્વેશ્વર પ્રભુની કૃપાનો લાભ લેવાને અને તેના હિતાવહ નિયમોને સમજી–અનુસરીને સર્વ પ્રકારનું હિત સાધવાને દરેક પ્રાણી સમર્થ થાઓ, એ આકાંક્ષાપૂર્વક ૐ તત્સત્.

માર્ગશીર્ષ, સં. ૧૯૬૮.	ભિક્ષુ–અખંડાનંદ.
ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧.	'મંત્રી' સ. સા. વ. કાર્યાલય.

અમદાવાદમાં ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપી.

લાવવાનું કામ પંડિતને સોંપ્યું. પંડિત ત્રીસચાલીશ માણુસોને પકડી લાવ્યો પણ સવારે તો અમે એક માંજી જોયો નહિ. બીજે દિવસે પણ એટલાંજ માણુસોને પકડી લાવ્યો અને સવારે ચાર માણુસો રહ્યાં. બીજાં કયાં ગયાં? અગાડીને દિવસે લાવેલ માણુસમાંથી કામ કરવા એકે કેમ ન આવ્યું? અમે પંડિતને કહ્યું હતું કે અમે એ લોકોને પૈસા આપીશું પણ પંડિતો ગરીબ લોકોને એક પાઈ પરખાવતા નથી. જે લોકોને તે પકડી લાવ્યો હતો તેઓમાંના દરેક પાસેથી તેણે પા પા અડધો અડધો રૂપીયો લઈ છોડી મૂક્યા. આ લોકો આવી રીતે પંડિતોનાં ગજવાં શા માટે ભરે છે? રાજ્યમાં કર્તા હર્તા પંડિતોજ છે. તેની સામેની ફરિયાદ કોઈ સાંભળે નહિ. માંજી લોકો ગરીબ અને અણુસમજુ, તેઓ બિચારા સાથે છપનના પાટા પડે છે. તેઓની સ્થિતિ ગુલામ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. પંડિતો વેઠે કામ કરાવે છે, કામ ન કરે તો માર મારે છે. આવો એક માંજી અમારી હોડી ખેંચતો હતો તેણે અમને આ બધી વાત કરી. એ શિવાય પણ આ વાત સાચી માનવાને અમને ઘણાં કારણો મળ્યાં હતાં. એક વખત તો અમે માંજી લોકોને ભાગી જતા, આ પંડિતને તેની પાછળ પડતાં, અને માર મારતાં નજરે જોયો. ત્યાર પછી અમે પંડિતને કહી દીધું કે હવેથી કોઈ માંજીને લાવવો નહિ, અને અમારૂં કામ કરવા આણેલા બિચારા ગરીબ માંજીઓને ખુશી કરી ઘેર જવા દીધા.

શ્રીનગરના ધોરી રસ્તા, એ જેલમ નદી અને તેના ફાંટા છે. આથી ગાડી અને ઘોડાને બદલે વગર રંગેલી કિસ્તીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો કે શ્રીનગરને કુદરતી બક્ષીસ ઘણી સારી

લાવવાનું કામ પંડિતને સોંપ્યું. પંડિત ત્રીસચાલીશ માણસોને પકડી લાવ્યો પણ સવારે તો અમે એક માંઝી જોયો નહિ. બીજે દિવસે પણ એટલાંજ માણસોને પકડી લાવ્યો અને સવારે ચાર માણસો રહ્યાં. બીજાં ક્યાં ગયાં? અગાડીને દિવસે લાવેલ માણસમાંથી કામ કરવા એકે કેમ ન આવ્યું? અમે પંડિતને કહ્યું હતું કે અમે એ લોકોને પૈસા આપીશું પણ પંડિતો ગરીબ લોકોને એક પાઈ પરખાવતા નથી. જે લોકોને તે પકડી લાવ્યો હતો તેઓમાંના દરેક પાસેથી તેણે પા પા અડધો અડધો રૂપીયો લઈ છોડી મૂક્યા. આ લોકો આવી રીતે પંડિતોનાં ગજવાં શા માટે ભરે છે? રાજ્યમાં કર્તા હર્તા પંડિતોજ છે. તેની સામેની ફરિયાદ કોઈ સાંભળે નહિ. માંઝી લોકો ગરીબ અને અણસમજુ, તેઓ બિચારા સાથે છપનના પાટા પડે છે. તેઓની સ્થિતિ ગુલામ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. પંડિતો વેઠે કામ કરાવે છે, કામ ન કરે તો માર મારે છે. આવો એક માંઝી અમારી હોડી ખેંચતો હતો તેણે અમને આ બધી વાત કરી. એ શિવાય પણ આ વાત સાચી માનવાને અમને ઘણાં કારણો મળ્યાં હતાં. એક વખત તો અમે માંઝી લોકોને ભાગી જતા, આ પંડિતને તેની પાછળ પડતાં, અને માર મારતાં નજરે જોયો. ત્યાર પછી અમે પંડિતને કહી દીધું કે હવેથી કોઈ માંઝીને લાવવો નહિ, અને અમારૂં કામ કરવા આણેલા બિચારા ગરીબ માંઝીઓને ખુશી કરી ઘેર જવા દીધા.

શ્રીનગરના ધોરી રસ્તા, એ જેલમ નદી અને તેના ફાંટા છે. આથી ગાડી અને ઘોડાને બદલે વગર રંગેલી કિસ્તીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો કે શ્રીનગરને કુદરતી બક્ષીસ ઘણી સારી

મળેલી છે તોપણ ત્યાંના રહેવાશી ગંદા, ગરીબ અને જંગલી જેવા હોવાને લીધે તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સમજતા નથી. શહેર ઘણું જ ગંદું છે. સ્વચ્છતા એટલે શું? એ થોડાજ સમજે છે. ગરીબનાં ઝુંપડાં, તવંગરનાં ઘર, તેમજ મહારાજાના મહેલપર નળીઆંને બદલે ઘાસથી છવાએલાં માટીનાં છાપરાં હોય છે. તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે, શ્રીમંત્ લોકો ઘાસ કપાવી લીલા ગાલીચા જેવો છાપરાનો દેખાવ રાખે છે અને ગરીબ લોકો તેમ કરી શકતા નથી. મહારાજાની કિસ્તી પણ વગર રંગેલી અને ગંદી હોય છે, તો પછી ગરીબ માંઝીની શી વાત કરવી? ઘરને કોઈ ગણ મરામત કરાવતું નથી, તેથી શહેર ખંડેર જેવું દેખાય છે.

શ્રીનગરમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાં બે ભાગ મુસલમાનના છે, અને એક પંડિતનો છે. સ્ત્રી પુરૂષો ઘણાં ખુબસુરત, દેખાવડાં અને કદાવર છે પણ શરીર અને કપડાં હમેશાં ગંદાંજ હોય છે. મુસલમાન વર્ગ વેપાર અને બીજાં કામ કરી રોજગાર ચલાવે છે. મુસલમાનનો થોડોજ ભાગ રાજ્યકારભારમાં નોકરી પર છે કારણ કે સત્તા પંડિતોના બાપનીજ છે. ઇશ્વર કૃપાથી હવે તે સત્તામાં દિન પ્રતિદિન ઘટાડો થતો જાય છે.

કાશ્મીરના મહારાજા પ્રતાપસિંહજીને કામકાજમાં અભિપ્રાય પુછવામાં આવે છે અને એમના જ હુકમથી રાજ્યનો બધો કારભાર ચાલે છે. એવો દેખાવ મહારાજાના નાનાભાઈ અમરસિંહજીએ રાખ્યો છે પણ કર્તા હર્તા એક કૌન્સિલ છે. કૌન્સિલના પ્રેસિડંટ અમરસિંહજી છે. ખુદ મહારાજા રાજ્યમાં ઘણું થોડું ધ્યાન આપે છે. અહીં ગવરમેન્ટ તરફથી એક રેસીડન્ટ રહે છે, એમની પણ

રાજ્યમાં સારી સત્તા છે. મહારાજાના બીજા ભાઈ રામસિંહજી જે અમરસિંહજીના કરતાં મ્હોટા છે તે સેનાધિપતિ છે. પોતાના લશ્કરી કામ શિવાય બીજા કોઈ કામમાં વચ્ચે પડતા નથી.

કાશ્મીરમાં દરેક માણસ પારસીના ગોર જેવી સફેદ પાઘડી બાંધે છે. વિવાહ પ્રસંગમાં પણ આ રંગ બદલાતો નથી. વરરાજા પણ તેજ રંગની અને તેવીજ પાઘડી બાંધે છે. સાધારણ માણસો સુરવાળ પહેરે છે. શરીર પર બદન અને તેના પર એક લાંબો પગની ચૂંટિ સુધી નીચો લટકતો ઝભ્ભો પહેરે છે. આ ઝભ્ભાની બાં ઘણી લાંબી અને પકતી હોય છે તેથી હાથ બિલકૂલ બહાર દેખાતા નથી. કામ કરવું હોય ત્યારે બાંને ઉંચી ચડાવી બેવડી કરી લે છે. કેટલાએક પંડિતો સુરવાળ પહેરે છે અને ઘણા માત્ર લંગોટી જ રાખે છે, કેમકે ઝભ્ભો ઘણોજ લાંબો હોય છે. હવે કેટલીક જગ્યાએ કોટ પેંટલુન પણ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓ, પુરૂષ જેવાંજ કપડાં પહેરે છે પણ માથે એક સફેદ વ્હોરાના જેવી ટોપી ઘાલે છે. આ અતિશય બેડોળ લાગે છે. ઘરેણાં બહુજ થોડાં રાખે છે.

શ્રીનગરની હવા વિલાયતના જેવી છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે મદિરાપાન કાશ્મિરમાં ન કરે તો માણસને હરકત થાય અને માણસ હમેશાં નાહી શકે નહીં. આમ કહેનારા દારૂના શોખી, આળસુ કે અજાણ્યાજ હોવા જોઈએ. વિલાયતમાં તેમજ કાશ્મીરમાં એવા માણસો ઘણા છે, જે મદિરાનો સ્પર્શ પણ કદી કરતા નથી. અમે હમેશાં નિયમસર કાશ્મીરમાં વગર હરકતે નાહી શકતા, મદિરા પીવાની કોઈ પણ વખતે કોઈને જરૂર પડી નહોતી અને આનંદથી બહાર હરીફરી શકતા હતા.

કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરનાર માણુસને કઈ કઈ બાબતની જરૂર પડે છે તે અમે પુરૂં જાણી શક્યા નથી. કારણ કે અમે કાશ્મીરનો ઘણોજ થોડો ભાગ જોઇ શક્યા હતા તોપણ અમને નીચેની વસ્તુઓની ઘણી જરૂર પડી હતીઃ—

૧—ગરમ કપડાં, ઓઢવાને શાલો અથવા બંડુસ.

૨—સંકેલાય તેવા પલંગો અને નાનાં પાતળાં ગાદલાં.

૩—પાયખાનાનો તંબુ. જે માણુસ હોટેલ અથવા ડૉક બંગલામાં ન ખાઈ શકતો હોય તેણે એક બીજો રસોડાનો તંબુ પણ રાખવો જોઈએ. એક બે દિવસનું સીધું પણ સાથેજ રાખવાની જરૂર છે. દરેક મુકામે મજાના ડૉક બંગલા છે. તેમાં હોટેલની માફકજ જમવાની અને રહેવાની સારી સોઈ છે. જ્યાંથી જેલમ નદી પર કિસ્તીમાં મુસાફરી કરવી પડે છે ત્યાંથી સીધું સાથે રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. માંજી લોકો ઘણાજ સારા માણુસો છે. નોકર કરતાં પણ વિશેષ અજ્ઞાંકિત છે, વળી ભલા અને હાથના ચોખ્ખા છે, આ લોકો મુસલમાન છે અને રાંધી પણ આપે છે; જેને મુસલમાનોના હાથે રાંધેલું ન ખપતું હોય તેણે રસોયા સાથે રાખવા જોઇએ.

૪—કાશ્મીરમાં અમે ભેંશો ક્યાંઈ જોઈ નહિ. દૂધ ગાયોનું મળે છે. ઘી અને માખણુ આળા ચામડામાં ભરી રાખે છે તેથી ઘણાંજ ખરાબ, કડવાં અને દુર્ગંધી હોય છે, અમને ઘી અને માખણુ વિના ઘણી અડચણુ પડી હતી. કાશ્મીરના દરેક મુસાફરે આ બે ચીજો હમેશ સાથે રાખવી.

રાવળપીંડીથી બારામુલ્લાં ટાંગા ભાડે મળી શકે છે. આ ઉત્તમ વાહન છે. તે અમને મળી શક્યું નહીં; કારણ કે વાયસરોયને માટે બધા ટાંગા રાખેલા હતા, અમે ફેટન ગાડીમાં બારામુલ્લાં સુધી ગયા. સામાન અને માણસોને માટે એકા ભાડે કર્યા હતા, આ એકાના ટટ્ટુ ઘણાજ ખરાબ હોય છે. એકા નાના અને ખળભળી ગયેલ હોય છે અને હાંકનાર બેદરકારી હોય છે. જો સામાન પંદર અથવા સોળ દિવસ અગાડીથી ચલાવી શકાય તેમ હોય તો ગાડાં અથવા કરાંચીઓ પણ મળે છે, આ કરાંચીના બળદોને રાશ હોતી નથી પણ હાંકનાર લાકડીથી બળદને ડાબી જમણી તરફ વાળે છે. પર્વત પરના આડા અવળા અને સાંકડા રસ્તામાં આ ભયંકર છે.

કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંત જ છે. એ ઋતુમાં હિમાલયમાંથી ઉતરતી, પછડાતી, ઉછળતી નદીઓ ઘણાજ જોસથી વહે છે. પર્વતો ઝરણથી છલકાતા દેખાય છે. ડુંગરો અને ખીણો પર વનસ્પતિના ગાલિચા પથરાઈ ગયેલા હોય છે. વળી ટાઢ પણ ઓછી હોય છે. જે ઋતુમાં અમે કાશ્મીર ગયા તેમાં ફળફુલાદિ ઉલી ગયાં હતાં અને ઠંડી પણ સખત હતી. વાઇસરોય તેજ વખતે કાશ્મીરમાં હતા તેથી હમારા ધારવા પ્રમાણે અમે જઈ શક્યા નહીં. રાવળપીંડીમાં અમારે લગભગ બાર દિવસ પડયું રહેવું પડયું. અમારે આખો હિંદુસ્થાન છ માસમાં જોવાનો હતો અને કાશ્મીરમાં ઘણી ટાઢ હોવાને લીધે અમને વધારે રોકાવું અને વધારે જોવું પરવડયું નહીં. આમ થવાથી અમે નાગાપર્વત, માનસબલ, માર્તંડ, આવંતિપુરનાં મંદિરો, અનંગનાથ, ઇસ્લામાબાદ અને પૃથ્વીના સ્વર્ગ જેવા કાશ્મીર દેશના એવાજ બીજા અતિ રમણીય પ્રદેશો જોઈ શક્યા નહીં.

કાશ્મીરની ખુબસુરતી અને મુશીબતો વિષે અમે જેવું વાંચ્યું હતું અને તેથી અમારા મનમાં જેવી કલ્પના હતી તેવું અમે અનુભવ્યું નહીં, તોપણ એ દેશ સ્વર્ગનું પ્રતિબિંબ છે, અને ત્યાં જવું કઠીન અને જરા જોખમ ભરેલું છે તેમાં તો કાંઈ શકજ નહીં. અલબત મુસિબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન કયાંથી થાય ?* ખુબસુરતી ઓછી લાગી તેનું કારણ તો એટલુંજ હશે કે અમે ગયા તે સારી ઋતુ નહોતી, અમે બહુજ થોડું જોયું અને જે કાંઈ જોયું તે પણ ઉતાવળથી. મુસિબત ઓછી પડી તેનું કારણ

---

* એ વાકય વાંચી મને બંગાળી બાઈ શ્રી તોરૂદત્તે આવા જ વિચાર, પોતે લખેલી "The Royal Ascetic and the Hind" એટલે "રાજર્ષિ અને મૃગી" નામની કવિતામાં બતાવેલ છે. તેમાંથી નીચેનો ફકરો આપણા અંગ્રેજી જાણનારા વાંચકો માટે દાખલ કરૂં છું:—

"Not in seclusion, not apart from all
Not in a place elected for its peace
But in the heat and bustle of the world
'Mid sorrow, sickness, suffering and sin
Must he still labour with a loving soul
Whe strives to enter thro' the narrow gate"

એ બંગાળી બાઇ આ દેશમાં પેદા થયેલાં સ્ત્રીરત્નોમાં પહેલો નંબર પામે એવાં વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળાં હતાં. અમારાં દુર્ભાગ્યે એ પૂરાં વીશ વર્ષ જીવવા પામ્યાં નહીં તોપણ આટલી નાની ઉમ્મરમાં બંગાળી સંસ્કૃત વિગેરે દેશી ભાષામાં તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં Sheaf gleaned from French Field" વિગેરે જેવા પંડિતમાન્ય સરસ અને માર્મિક મોટા ગ્રંથો તેણે લખેલા છે.

N. B. I.

એજ કે વાઇસરોયને લીધે રસ્તા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતા. વળી જે સડક પર અમે ચાલ્યા હતા તે નવી બાંધેલી હતી. અમે કેટલાક દેખાવો એવા જોયા કે જે કલ્પનામાં પણ અગાડી નહોતા, અને મુસિબતો પણ એવી ભોગવવી પડી કે જેથી એ ત્રણ જીવની હાની થાત. ગમે તેમ હોય તોપણ મને તો એમજ લાગ્યું કે કોઈ પણ સારી અથવા ખરાબ બાબતનો, ભોક્તા થયા પહેલાં જે વિચાર હોય છે તેમાં ભોક્તા થયા પછી ઘણોજ ઘટાડો થાય છે.† અહીંની

† "આવાજ વિચાર પ્રખ્યાત આંગલ્ય લોમ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે પોતાના "Yarrow unvisited" and "Yarrow visited" એ બે વાક્યોમાં બતાવેલ છે તેઓ યારો જોયા પહેલાં લખે છે:—

"Be Yarrow stream unseen unknown;
It must, or we shall rue it;
We have a vision of our own,
Ah! why should we undo it?
The treasured dreams of times long past,
We will keep them, winsome Marrow!
For when we're there, although 'tis fair,
'T will be another Yarrow"
અને એ જોયા પછી એઓ નીચે મુજબ ઉદ્ગાર કાઢે છે.
"And is this—Yarrow?—This the stream
Of which my fancy cherish'd
So faithfully, a waking dream,
An image that hath perished?"

N. B. J.

ભાષા જુદીજ છે. હિંદુસ્થાનની ભાષા ઘણા માણસો સમજી શકે છે. રાજ્યનું દફતર ફારસી ભાષામાં રાખવામાં આવે છે.

તા. ૧-૧૧-૯૧. આજ અમે કાંઈ જોવા ગયા નહોતા. આજ દીવાળી હતી. દીવાળીનો મહિમા આ દેશમાં ઘણોજ થોડો છે.

૨. દીવાળી હોવાને લીધે આજ કાંઈક ગમત કરવાને અને અહિંનું ગાયન કેવું હશે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી આજ રાતે અમે ચાર ગવૈયા બોલાવ્યા. તેઓ આવ્યા ત્યાર પહેલાં અમે વાળુ કરી લીધું હતું. અમે એક ઢોલીઆ પર બેઠા અને તેઓ ગાવા લાગ્યા. તેઓ શું ગાય છે તે અમે જરા પણ સમજી શક્યા નહિ. તેઓની પાસે તિવ્ર અને ઝીણાં અવાજનાં રાવણહથ્થા જેવાં વાજાં હતાં. તેઓ મોટે સાદે ગાતા હતા. તે વખતે યમરાજના દૂતોનું ભાન થતું હતું કેમકે તેઓ ઘણાજ કદાવર હતા. અને તેઓનો અવાજ ઘેરો હતો. થોડો વખત આ કાશ્મીરી ગાયન સાંભળી અમે સૂઈ રહ્યા.

તા. ૨-૧૧-૯૧. આજ બેસતા વર્ષનો તહેવાર હતો તેથી અમે સૌ વહેલા ઊઠયા. ગંગરી અથવા નાની સગડી છાતી આગળ રાખી ઉતાવળથી નિત્યકર્મ કરવા લાગી ગયા.

અગિયાર વાગે કાશ્મીરના રેસીડન્ટ કર્નલ પ્રિડોને મળવા ગયા. તે ઘણાજ વૃદ્ધ ને ભલા માણસ છે. અમને શ્રીનગરની કેટલીક સુંદર જગ્યાઓ બતાવવામાં રેસીડન્સી વકીલ લાલા જયકિસનદાસ મદદ આપશે એમ રેસીડન્ટે કહ્યું. વાઇસરોય પાંચમી તારીખે શ્રીનગર આવવાના હતા તેથી એમની મુલાકાત લેવા અમારો વિચાર થયો.

રેસીડન્ટને અમારી આ ઇચ્છા જણાવી તથી તેમણે કહ્યું કે વાઇસિરોયના ફોરેન સેક્રેટરી સર ડયુરેંડ તે ગોઠવણ કરી આપશે. રેસીડન્ટની રજા લઈ તુરતજ લાલા જયકિસનદાસ મારફત સર ડયુરેંડને મળવાનો વખત પુછાવ્યો. અમે અમારી કિસ્તી સુધી નહોતા પહોંચ્યા, તેટલા વખતમાં લાલા જયકિસનદાસે આવી કહ્યું કે સર ડયુરેન્ડ સાહેબ હમણાંજ મુલાકાત લેશે, તેથી અમે જ્યાં તેઓ ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા. થોડા જ વખતમાં તેઓ આવ્યા. વાઇસિરોયની મુલાકાત વિષે પુછતાં એમણે કહ્યું કે હું એઓ સાહેબને પૂછી જોઇશ. પછી કેટલીક વાતચીત કરી અમે રજા લીધી, ઉતારે આવ્યા અને જમ્યા.

અમે દૂધ લેવા એક માણસ મોકલતા હતા તે માણસ દૂધ દોવરાવતી વખત ગાય પાસેજ રહેતો છતાં દૂધ પાતળું આવતું.

આમ થવાનું કારણ થોડો વખત અમે સમજી શક્યા નહિ. પણ પછી માલમ પડયું કે ગોાલી દોતી વખત એક ચામડાની નળી ઝભ્ભા નીચે રાખે છે. તેમાં પાણી ભરી રાખે છે અને દોતી વખત આ નળીના મ્હોંમાંથી થોડું થોડું પાણી ઠામમાં જવા દેછે. અહો! અસંતોષ અને લોભ માણસને કેવાં નીચ કૃત્યો શિખવે છે? * લાલચથી માણસની બુદ્ધિ કેવી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે? દ્રવ્યની લાલસા મનુષ્યના બ્રહ્મતુલ્ય શુદ્ધ ચેતન આત્માને કેવો તુચ્છ બનાવી દે છે?

---

* "લોભ મૂલાનિ પાપાનિ" એ સંસ્કૃત વાક્યની સત્યતા વખતો વખત જોવામાં આવે છે.

ભાષા જુદીજ છે. હિંદુસ્થાનની ભાષા ઘણા માણસો સમજી શકે છે. રાજ્યનું દફતર ફારસી ભાષામાં રાખવામાં આવે છે.

તા. ૧-૧૧-૯૧. આજ અમે કાંઈ જોવા ગયા નહોતા. આજ દીવાળી હતી. દીવાળીનો મહિમા આ દેશમાં ઘણોજ થોડો છે.

૨. દીવાળી હોવાને લીધે આજ કાંઈક ગમત કરવાને અને અહિંનું ગાયન કેવું હશે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી આજ રાતે અમે ચાર ગવૈયા બોલાવ્યા. તેઓ આવ્યા ત્યાર પહેલાં અમે વાળુ કરી લીધું હતું. અમે એક ઢોલીઆ પર બેઠા અને તેઓ ગાવા લાગ્યા. તેઓ શું ગાય છે તે અમે જરા પણ સમજી શક્યા નહિ. તેઓની પાસે તિવ્ર અને ઝીણાં અવાજનાં રાવણહથ્થા જેવાં વાજાં હતાં. તેઓ મોટે સાદે ગાતા હતા. તે વખતે યમરાજના દૂતોનું ભાન થતું હતું કેમકે તેઓ ઘણાજ કદાવર હતા. અને તેઓનો અવાજ ઘેરો હતો. થોડો વખત આ કાશ્મીરી ગાયન સાંભળી અમે સૂઈ રહ્યા.

તા. ૨-૧૧-૯૧. આજ બેસતા વર્ષનો તહેવાર હતો તેથી અમે સૌ વહેલા ઊઠયા. ગંગરી અથવા નાની સગડી છાતી આગળ રાખી ઉતાવળથી નિત્યકર્મ કરવા લાગી ગયા.

અગિયાર વાગે કાશ્મીરના રેસીડન્ટ કર્નલ પ્લિડોને મળવા ગયા. તે ઘણાજ વૃદ્ધ ને ભલા માણસ છે. અમને શ્રીનગરની કેટલીક સુંદર જગ્યાઓ બતાવવામાં રેસીડન્સી વકીલ લાલા જયકિસનદાસ મદદ આપશે એમ રેસીડન્ટે કહ્યું. વાઇસરોય પાંચમી તારીખે શ્રીનગર આવવાના હતા તેથી એમની મુલાકાત લેવા અમારો વિચાર થયો.

રેસીડન્ટને અમારી આ ઇચ્છા જણાવી તથી તેમણે કહ્યું કે વાઇસિરોયના ફોરેન સેક્રેટરી સર ડયુરેંડ તે ગોઠવણ કરી આપશે. રેસીડન્ટની રજા લઈ તુરતજ લાલા જયકિસનદાસ મારફત સર ડયુરેંડને મળવાનો વખત પુછાવ્યો. અમે અમારી કિસ્તી સુધી નહોતા પહોંચ્યા, તેટલા વખતમાં લાલા જયકિસનદાસે આવી કહ્યું કે સર ડયુરેન્ડ સાહેબ હમણાંજ મુલાકાત લેશે, તેથી અમે જ્યાં તેઓ ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા. થોડા જ વખતમાં તેઓ આવ્યા. વાઇસિરોયની મુલાકાત વિષે પુછતાં એમણે કહ્યું કે હું એઓ સાહેબને પૂછી જોઇશ. પછી કેટલીક વાતચીત કરી અમે રજા લીધી, ઉતારે આવ્યા અને જમ્યા.

અમે દૂધ લેવા એક માણુસ મોકલતા હતા તે માણુસ દૂધ દોવરાવતી વખત ગાય પાસેજ રહેતો છતાં દૂધ પાતળું આવતું.

આમ થવાનું કારણ થોડો વખત અમે સમજી શક્યા નહિ. પણ પછી માલમ પડયું કે ગોળી દોતી વખત એક ચાંમડાની નળી ઝભ્ભા નીચે રાખે છે. તેમાં પાણી ભરી રાખે છે અને દોતી વખત આ નળીના મ્હોંમાંથી થોડું થોડું પાણી ઠામમાં જવા દેછે. અહો! અસંતોષ અને લોભ માણુસને કેવાં નીચ કૃત્યો શિખવે છે? * લાલચથી માણુસની બુદ્ધિ કેવી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે? દ્રવ્યની લાલસા મનુષ્યના બ્રહ્મતુલ્ય શુદ્ધ ચેતન આત્માને કેવો તુચ્છ બનાવી દે છે?

* "લોભ મૂલાનિ પાપાનિ" એ સંસ્કૃત વાક્યની સત્યતા વખતો વખત જોવામાં આવે છે.

અંતઃકરણને કેવું અશુદ્ધ કરી નાંખે છે? હૃદય અનીતિથી કેવું ભ્રષ્ટ અને અવિચારી બની જાય છે? નીતિનો માર્ગ એક વખતજ જરા પણ ઉલ્લંઘન કર્યા પછી માણસની કેવી પશુવત્ સ્થિતિ થઈ જાય છે? એક દુષ્ટ કૃત્ય સિદ્ધ કરવા બીજાં હજાર પાપ કરવાં પડે છે. આ ક્ષણભંગુર દેહને બહુજ થોડું જોઈએ છીએ છતાં ઇંદ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં લપટાઈ જઈ માણસ શું શું કૃત્ય ન કરે? આ એક ધનલોભી માણસ શું નહિં સમજતો હોય કે બીજાને છેતરવા જતાં (હું)જ છેતરાઉં છું! ઇશ્વરનો ગુનહગાર થાઉં છું. મારી સાખ હલકી થવાથી મને અતિશય નુકશાન થાય છે. તેની ચોરી પકડાઇ ત્યારે પણ તેને પોતાનાં આવાં કપટી કર્મનો ત્યાગ કરવાની શું ઇચ્છા નહિ થઇ હોય? ખરેખાત, તેને પણ સ્મશાનવૈરાગ્ય થયો હશેજ, પણ એ કયાં સુધી? દુરાચરણથી પેટ ભરનારા ક્ષુદ્ર જનોને વળી કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું?

સાંજે અમે બહારશાહ અને સમદશાહની દુકાને કાશ્મીરી પશ્મિના અને શાલો જોવા ગયા. આ શાલો એવી તો ટકાઉ અને સુંદર બને છે કે તેની જોડ સૃષ્ટિમાં બીજે કયાંઇ છેજ નહિ. કયાં આ જંગલી દેશ અને કયાં આ અલૌકિક કારીગરી! ઉદ્યોગ શું ન કરે? પ્રયત્નથી પશુ પક્ષિઓ પણ સારૂં કામ કરે છે, તો આ જંગલી કાશ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ? હે હિંદુસ્થાન? તારી કારીગરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો? તારાં બચ્ચાંને તું કુશળ શા માટે નથી બનાવતો? કુદરત તો તારાપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શિખવાનું બાકી રહ્યું છે. જુલ્મની અંધારી રાત્રી તો ગઈ છે. શત્રુઓનાં

વાદળાં અદ્રશ્ય થઈ ગયાં છે. ઘાણુ વાળતી તરવાર, રૂધિરની નદીઓ ચલાવનારી સાંગો અને બરછીઓ હવે દીવાલ પર જ દેખાય છે, તે તો હવે તારાં રમકડાં બની ગયાં છે, હવે તેનાથી ધાસ્તી રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. દુઃસ્વપ્નો દૂર થયાં છે, પ્રભાત થયો છે. પ્રહર એક સૂર્ય ચડી ગયો છે, અંધકારનો નાશ થયો છે, સોનાનાં નળિયાં થઈ ગયાં છે, હવે આંખ ઉઘાડ, ઊભો થા, કામે લાગ. તારા જે ભાઈઓ તને મદદ આપે છે તેઓનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કોશીશ કર. બ્રહ્માંડચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે. તારા સોબતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો. હવે નીચે પડયો છે તેથી આંસુ પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. તને ઊંચો કરવા તારા ભાઈઓ કોશિશ કર્યા જ કરે છે, પણ જ્યાં સુધી તું જરા પણ જોર નહિ કરે ત્યાં સુધી કાંઇ ફાયદો થવાનો નથી. પૂંછલેલ બળદ પણ મદદ મળે ત્યારે ઊભો થાય છે. તારી કળાકૌશલ્યાનો લય નથી થયો. તેનું "તેજ" હજી કયાંક કયાંક ચળકી રહે છે, તેને મૂળ રૂપ પકડતાં વધારે વખત લાગશે નહિ. આ બાબતમાં વધારે લખવું એ હાલ જરૂરનું નથી. આટલું લખવાનું એજ કારણ છે કે એક વસ્તુ જોઇ મારા મનમાં શું અસર થઈ તે આપ જાણો.

આ દુકાનો જોઇ અમે કિસ્તીમાં બેઠા અને પાછા અમારે ઉતારે આવ્યા. ઉતારાની ગોઠવણ મહારાજા તરફથી થઇ હતી. અમારા સાંભળવા પ્રમાણે અમારો ઉતારો બીજા બધા ઉતારા કરતાં સારો હતો તોપણ તેમાં સેંકડો ઊંદરનાં દર હતાં. આ ઉપરથી આ ઉતારાથી ઉતરતા દરજ્જાનાં ઘર કેવાં હશે તેની સહેજ કલ્પના થઈ શકશે.

તા. ૩-૧૧-૯૧. આજ મારી તબીઅત નાદુરસ્ત હતી. તેથી અમે બ્હાર ફરવા જઈ શક્યા નહિ; તોપણ કેટલાક વેપારીઓ કાશ્મીરમાં બનાવેલાં કેટલાંક રૂપાનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણો અમારે ઉતારે લઈ આવ્યા હતા તે જોયાં. નકશીનું કામ ઘણુંજ વખાણવા લાયક હતું. કાશ્મીરની આ કારીગરી ભૂજના નકશીના કામની બરાબરી કરી શકે તેવીજ છે.

તા. ૪-૧૧-૯૧. આજ મારી તબીઅત સારી હતી. સૂર્યોદય થયો ત્યાર પછી ટાઢે થરથરતા બીછાનામાંથી ઉઠી ગંગરીઓ ખોળામાં રાખી દાતણ, પાણી, સ્નાન વિગેરે નિત્યકર્મ કરી અને મિત્રોને કાગળ લખી જમી લીધું. બાર વાગ્યા હતા. સૂર્ય માથા પર આવ્યો હતો; તોપણ ઠંડી લાગતી હતી, તેથી ગરમ કપડાં પહેરી લીધાં અને અમારી સોબતી ગંગરીઓ પણ કિસ્તીમાં સાથે રાખી લીધી. અમારે ડાલ સરોવર જોવા જવું હતું. કિસ્તી ચાલવા લાગી, માંજીઓ હલેસાં મારવા લાગ્યા અને જ્યારે બીજી કિસ્તી નજરે પડતી ત્યારે સરત કર્યા વિના રહેતા નહિ. આ પ્રમાણે સરત કરતાં કોઈ વખત એકાદ માંજી પાણીમાં ગબડી પડે છે. એક વખત અમારે જોવામાં પણ આવો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અમારા ઉતારાથી આ સરોવર ચાર માઈલ દૂર હતું. ચોતરફ સુંદર દેખાવો જોતા જોતા બે કલાકની અંદર સરોવર પાસે પહોંચી ગયા.

આ રમણીય સરોવરમાં જતાં પહેલાં એક દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. આ દરવાજા પાસે સફેદ અને ભુરાં બદકોનાં વિખરાઇ ગયેલાં ટોળાં ઊંચાં નીચાં થતાં નજરે પડે છે. તેઓના

કઠોર કલકલ અવાજ પાણીના ઘુઘવાટ સાથે મળી જાય છે. કિસ્તીની આવ જા આ જગ્યોએ થોડી છે. આ દરવાજામાંથી પાણી એટલા જોરથી બહાર આવે છે કે કિસ્તીને તળાવમાં દાખલ કરવી એ મુસ્કેલીનું કામ છે. અમે દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. માંજી લોકો બૂમો પાડી પાડી હલેસાં મારવા લાગ્યા, પણ કિસ્તી બહાર નીકળી ગઈ. પછી દરવાજાની ભીંતોમાં વાંસ ભરાવી કિસ્તીને મહા પ્રયત્ને ડાલ-સરોવરમાં લીધી.

અહો! આ બિચારા માંજીઓ માત્ર કાશ્મીરી જાર જેવા ચોખા, કમળની ડાંડલીઓ અને પાણીમાં ઉગતા કેટલાક છોડો પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. દિવસમાં એકજ વખત પકાવે છે અને પછી ટાઢું અનાજ ખાય છે, પંડિતોની લાકડીયો, ગાળો અને જુલ્મ સહન કરે છે. વળી કાસ્મીરમાં શિયાળાની શરદીમાં માત્ર એક ફાટેલો ઝબ્બોજ પેહેરે છે છતાં તેઓની અજ્ઞાન અવસ્થાને લીધે તેઓ આને દુઃખ માનતા નથી, નફિકરા રહે છે અને પશુની માફક મજુરી કર્યા કરે છે,

સરોવરની અથવા સ્વર્ગની અંદર દાખલ થયા. પાણીપર કોમળ નીલા અને જરદવેલા, તેનાં કુમળાં, સુંદર અને પોપટિયા રંગનાં પાંદડાં, કેટલીક જગ્યાએ મખમલ જેવો દીશતો લીસો ચળકતો શેવાળ, અને કમળનાં નાનાં, ગોળ લીલાં અને સુકાઈ ગયેલાં સોનેરી રંગના, અડાળીના આકારનાં પાનો છવાઈ ગયેલાં હોય છે; તેઓ પર નાનાં, મોટાં, લાંબાં અને ગોળ, ચળકતાં, આમ તેમ રડતાં, ઘડીમાં મળી જતાં અને ઘડીમાં છૂટાં પડતાં સુશોભિત જળ-

બિંદુઓ આકાશપરના ખરતા તારાગણુ અને અચળ ગ્રહો જેવાં ભાસે છે. આ પાણીનાં ટીપાં અને આ પાન, ઘણે દિવસે ઘેર આવતા ભાઈને વધાવવાને જેમ બેને સાચાં મોતીથી સોનાનો થાળ ભરી હાથમાં રાખ્યો હોય તેવાં, વર્ષાઋતુના અંધારા દિવસમાં કાળા ભીલોએ ધીટ જંગલના મદોમત્ત વનગજોનાં ગંડસ્થળમાં તરવારોના પ્રહાર કરી લોહીથી ખરડાઈ ગયેલી રકાબીયોમાં મુક્તાફળ કાઢી લીધાં હોય તેવાં અથવા રાતે જોસભર પડતા વરસાદનાં કણો જેવા વિજળીથી ચળકે છે તેવાં, નજરે પડે છે. તેઓના પર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તેથી તેઓ યુદ્ધ કરતાં પડેલાં કોઈ પૃથ્વીપતિનાં જડાવ કર્ણપલ્લવ અથવા શરદ્ ઋતુની ચાંદની રાતે શ્રી કૃષ્ણે કરેલી રાસક્રીડા સમાપ્ત થયા પછી તે જગ્યાએ પડી રહેલાં ગોપવધુઓનાં રત્નજડિત રત્નપ્રભાથી ભરાઈ ગયેલાં ગાળાવાળાં નૂપુર જેવાં દીસે છે. તેઓમાં સૂર્યનાં સેંકડો બિંબ પડે છે, તેથી પ્રલય સમયના બ્રહ્માંડ જેવાં ભાસે છે. હલેસાંથી પાણીની શીતળ ફર ફર ઉડે છે, અને તેમાં સૂર્યનો તડકો પડવાથી આમતેમ દોડતાં ઘડીમાં દૃષ્ટિમાં પડતાં અને ઘડીમાં અદૃસ્ય થઈ જતાં, વિચિત્ર આકારનાં અનેક ઈંદ્રધનુષો રચાય છે. આથી આ સરોવર પંચરત્નની અખૂટ ખાણુ, દેવદાનવોએ મંથન કર્યાં પહેલાના ચૌદ રત્નથી અલંકૃત રત્નાકર અથવા વસંત જેવું દીસે છે. આ અલૌકિક તળાવની એક બાજુએ હાલતાં અને સ્થિર ગાઢાં કાળાં વાદળોથી કેટલાક ભાગમાં છવાયેલી, બરફથી ઢંકાયેલી, ગંધકના રંગવાળી, નાની મોટી ધાર અને પાણીથી હાલતા દીસતા છરેરા, ઊંડી કોતરો, વૃક્ષઘટા અને ધુમ્મસથી ભયાનક, અંધારી અને વધારે ઊંડી દેખાતી ગુહાવાળી ટેકરીઓવાળા આકાશને ટેકો દેતા પર્વતો આવી રહેલા છે. આ

ભવ્ય મહાન્ ડુંગરોપરના બરફપર કેટલીક જગ્યાએ સૂર્યનાં ઉજ્વળ કિરણ પડવાથી તેઓ ચાંદીનાં પત્રાંથી ઢંકાએલ હોય, કાચથી છવાયેલ હોય અથવા જાણે કેમ અનેક ચંદ્રવાળાં અનેક રૂપ પ્રગટ કરેલ મહાદેવનાં કપાળ હોય તેવાં દીસે છે. આ તડકો ક્ષણે ક્ષણે વધારે ઓછા ચળકાટવાળો થયા કરે છે, અને તેથી બરફના રંગ પણ પળે પળે બદલાયા કરે છે.

બીજી બાજુએ કિનારાપર, સુંદર નીલાં, સોટા જેવાં લાંબાં સફેદાનાં, લાલ પાંદડાંવાળાં, સુવર્ણમય દીસતાં, ભમરડાના આકારનાં, મનોરંજક ચીનારનાં અને એવાંજ બીજાં અતિ સુંદર વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોની એકલ છાંયા આપતી કુંજોથી સુશોભિત બગીચા શોભી રહ્યા છે. તેઓની ઉપર તોળાઇ રહેલા, પાછળ ઉભા રહી ચોકી કરતા, દ્રષ્ટિ-મર્યાદા સુધી દીસતી નાટકશાળાની બેઠકો જેવી દ્રષ્ટિને ખેંચી લેતી ટેકરીયોવાળા, બીજી બાજુના ડુંગરાઓ સાથે જોડાઈ જઈ તળાવની આસપાસ કિલ્લો કરી દેતા પર્વતો પડેલા છે. એક ખૂણાપરના શિખર-પર ગરૂડ જેવું શંકરાચાર્યનું મંદિર અથવા તખ્તે સુલેમાન નજરે પડે છે. કિનારાપર ચોતરફ આવી રહેલા આ દેખાવોનું ચંદ્ર જેવા શીતળ, સ્ફટિક મણી જેવા સ્વચ્છ અને કાચ જેવા પારદર્શક જળમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, જેથી આ પ્રદેશની રમણીયતા બેવડાય છે. આ બિંબને જો કે હમેશાં પાણીમાંજ રહેવાનું છે, તોપણ જળની શીત-ળતાથી તે કોઈ કોઈ વખતે જરા ધ્રુજ્યા કરે છે. કેટલેક સ્થાને આ જળના વિશાળ દર્પણપર લીલી લુઈ* પથરાયેલી છે. જો આ જગત-

---

* લીલ, શેવાળ.

પર કોઇ સ્થળ **મહાશ્વેતાનું અચ્છોદ** સરોવર હોય તો તે આજ છે. આવા અદ્વિતિય દેખાવની વસ્તુઓના ઉત્તમ પ્રદેશમાં અમારી કિસ્તી ધીમે ધીમે ચાલી કિનારા પાસે આવી પહોંચી. આ કિસ્તી તેજ વિમાન અને આ ડાલ તેજ સ્વર્ગ; ઓ દેવ! આહા! એ પણ એક સમય હતો. કિસ્તી ઉભી રહી એટલે અમે ઉભા થયા અને નીચે ઉતર્યા. પહેલાં અમારે **ચશ્મેશાઈ** જે કિનારાથી આશરે સવા માઇલ દૂર છે ત્યાં જવાનું હતું. દ્રાક્ષના વેલાઓની અંદર નાની સડકપર આડા અવળા અમે ચાલવા લાગ્યા. ટાઢ ઉડી ગઇ, ડગલા ઉતાર્યા, અગાડી ચાલ્યા. જમણી બાજુએ એક નાના ડુંગરપર પરિમહેલ જ્યાં **જહાંગીર** કોઈ કોઈ વખતે **નૂરજહાં** સાથે રહી આનંદમાં દિવસ ગુજારતો હતો તે નજરે પડયો. તે હાલ ખંડેર જેવો દેખાય છે. અમે ત્યાં ગયા નહિં પણ સડકપર ઉભા રહી દૂરબીનથીજ તેનાં દર્શન કરી અગાડી વધ્યા. અર્ધા કલાકમાં **ચશ્મેશાઇ** પહોંચી ગયા. **શાહજહાંનો** ચણાવેલો એક નાજુક બંગલો અહિં છે. તેની અંદર ગયા. અહિં પર્વતપરથી પાણીનું એક ઝરણ આવે છે, આ ઝરણને અટકાવવાથી પાણી ફુવારામાં ચડે છે. બંગલાના એક ખૂણા પાસે એક શીતળ જળનો ચશ્મો છે. આ પાણી ઘણુંજ સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડુ છે. મને તરશ નહોતી લાગી, નહીંતો ખરેખાત ધરાઈ ધરાઈને તે પાણી પીત. તોપણ સૌએ એ પર્વતનું ચર્ણામૃત અથવા ચશ્માની પ્રસાદી લીધી. આ બાગ જો કે હાલ પડતીમાં છે, તોપણ ઘણો સુંદર છે, તો **જહાંગીરના** વખતમાં તેની ખૂબી કેવી હશે?

આ જગ્યાએ **કડીના રહીશ બાબુ કાળીદાસ** અમારે માટે ચાર

ટટ્ટુ અને એક ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. બાબુ કાળીદાસની સાથે અમારી મુલાકાત બીજી તારીખે થઈ હતી. તળાવની વચમાં બે તરતા ટાપુ છે, એમ અમે સાંભળ્યું હતું, તેથી તે જોવાની જીજ્ઞાસાથી ઘોડા અને ખચ્ચરને **નશાદબાગ** મોકલી આપી, કિસ્તીમાં બેસી, તે આશ્ચર્યકારક અસાધારણ બેટ તરફ ચાલ્યા. ટાપુની પાસે જઇ તપાસી જોતાં માલૂમ પડયું કે આ તરતા ટાપુ નથી, પણ માત્ર ટાપુજ છે. તેને છોડી **નશાદબાગ** તરફ અમે ચાલ્યા. થોડા વખતમાં ત્યાં પહોંચી ગયા. અહિં પણ એક નાનો બંગલો છે, અને ફુવારાની ગોઠવણ પણ સારી છે. બાગનો દેખાવ સાધારણ છે. નશાદબાગ જલદી છોડી, ટટ્ટુપર સ્વાર થઈ **શાલેમ્હાર** બાગ તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા, કિસ્તીઓ પણ ત્યાં મોકલી આપી.

અમે જે ટટ્ટુપર બેઠા હતા તે કાસ્મીરી હતાં. આ ટટ્ટુ કદમાં નાનાં પણ મજબૂત હોય છે, ડુંગરપર ઝડપથી અને સંભાળ રાખી ચડી જાય છે. ખચ્ચરપર રા. રા. રૂપશંકરભાઈ જે કુમારશ્રી **ગીગાભાઈ** સાથે આવ્યા છે તે બેઠા હતા. ખચ્ચરને આ ઘોડાં સાથે દોડતાં ઘણી મુસ્કેલી પડતી હતી અને વારંવાર અટકતું હતું, તોપણ સોટીથી જરા શિખામણ આપવામાં આવતી ત્યારે દોડવા લાગતું હતું. આ પણ એક નવું વિમાન !

"આહા, આ ઝાડનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં કેવું મનહર દીસે છે આ વાદળાંનો રંગ કેવો વિચિત્ર દેખાય છે ? જુઓ ! જુઓ ! ત્યાં તે ટેકરીપરના બરફનો રંગ વાદળું ખસી જવાથી એકદમ કેવો બદલાઈ

ગયો ! જમણા હાથ તરફના ડુંગરપર જુઓ તો ખરા ? કેવા વિચિત્ર આકારનું વાદળું છવરાઈ ગયું છે ! અને ત્યાં પણ કેવાં નાનાં નાનાં વાદળાં દોડાદોડ કરે છે !" આવી આવી આનંદની વાતો કરતા કરતા કલઈના પત્રાંના બનાવેલા એક દરવાજાની પાસે અમે આવી પહોંચ્યા. આ દરવાજો **શાલેમ્હાર** બાગનો હતો. આ બાગની આસપાસ એક દીવાલ છે, તેની અંદર અમે ગયા. અગાડી જોયેલા બાગ જેવોજ આ બાગનો દેખાવ છે. અમે સાંભળ્યું હતું કે અહિં **શાહજહાંનું** એક ઘણું સારૂં તખ્ત છે. માળીને તે બતાવવા કહ્યું. તે અમને એક સુંદર બંગલામાં લઈ ગયો; પણ તખ્ત અમે ક્યાંઈ જોયું નહીં. માળીને પૂછતાં માલૂમ પડયું કે આ બંગલો તેજ તખ્ત કહેવાય છે. આ બાગમાં આમતેમ ફરી અમે બહાર નીકળ્યા, અને ટટ્ટુપર બેસી કિસ્તી તરફ ચાલ્યા. આ બાગના દરવાજા સુધી એક નહેર ખોદેલી છે, પણ તેમાં માત્ર વસંત ઋતુમાંજ પાણી રહે છે. વસંતમાં પાણી દરેક જગ્યાએ વધારે હોય છે, કેમકે તે વખતે પર્વતપરના બરફ પીગળે છે. આ સુકાઈ ગયેલી નહેરની બન્ને બાજુએ ચીનારના ઝાડની સીધી હાર છે. આ વૃક્ષોની સુંદર ઘટા નીચે અમે ઘોડાને દોડાવતા ચોતરફ આવેલ ખુબસુરત દેખાવોપર નજર ફેરવતા ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે કિસ્તી ચાલી શકે તેટલું પાણી આવ્યું. અહિં અમારી કિસ્તીઓ તૈયાર હતી તેથી ઘોડાપરથી ઉતરી, તેઓને **બાબુ** કાળીદાસને ઘેર લઈ જવા ખાસદારોને કહી, કિસ્તીમાં બેઠા. **નસીમ**બાગ તરફ ચાલ્યા. પાણીપર કમળ અને લુઈ એટલાં ઘીચ ઉગેલાં છે કે માણસો તેના પર ધૂળ પાથરી ચિભડાં અને એવી બીજી વનસ્પતિ વાવે છે. આ પ્રદેશ જમીન જેવો દેખાય છે, પણ જો કોઇ

માણુસ અજાણતાં તે ઉપર ઉતરે તો બૂડી જાય, અને વેલાઓમાં એવો ગુંચવાઇ જાય કે પાછો બહાર નીકળી કે તરી શકે નહિ. આ તરતી ત્રિશંકુના સ્વર્ગ જેવી જમીનની અંદર નાની કિસ્તી ચાલી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે. કમળનાં પાન, લીલી લુઈ, તેપર ઉગેલી વનસ્પતિ, ધૂળના ક્યારા અને પાણીની સડકો અતિશય સુશોભિત અને રમ્ય ભાસે છે.

નસીમબાગ નજદીક આવી ગયો, પણ સાંજ પડી જવા આવી, અને અમારો ઉતારો ઘણો દૂર હતો, તેથી અમે તે બાગ દૂરથીજ જોઈ લીધો. અંદર ગયા નહિ. આ બાગ તળાવના એક કિનારાપર આવેલો છે, તેથી તળાવમાંથી દેખાવ ઘણો સુંદર દેખાય છે, પણ બગીચાની અંદર ગયા પછી તે ખૂબી નજરે પડતી નથી.

સૂર્ય પશ્ચિમમાં અધોગતિ કરવા લાગ્યો, સંધ્યારાગ ખીલી નીકળ્યો. પૃથ્વી, આકાશ, પાણી અને વિશેષે કરીને પશ્ચિમ દિશાનાં મુખો લાલચોળ થઈ ગયાં. સૂર્ય દેવતાનાં તપાવેલી સુવર્ણની રેષા જેવાં કિરણો લાંબાં થઈ પૃથ્વીના પશ્ચિમ છેડાને સ્પર્શ કરવા લાગ્યાં. જળમાં પડતાં વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ ભૂંસાઇ જવા લાગ્યાં. ઝાડઘટામાં નાનાં ચકલાં ચીંચીં કરવા લાગી ગયાં. કાગડાનાં ટોળાં, કઠોર છતાં તે વખતે આનંદકારી લાગતાં, ક્રૌંચ શબ્દો કરતાં જુદી જુદી દિશામાં ઉડી જતાં નજરે પડતાં હતાં. થોડીવારમાં તો આ સુંદર દેખાવ અને આ મધુર અવાજ દેખાતા અને સંભળાતા બંધ પડ્યા. સૂર્યબિંબ અદ્રશ્ય થઈ ગયું. નાના છોડ, કુમળી વેલી, અને મહાન્ વૃક્ષો એક

બીજાં સાથે મળી જતાં હોય, એકરૂપ થઇ જતાં હોય, કાળાં પડી જતાં હોય અને દિશાઓ વિસ્તાર પામતી હોય તેવું ભાસવા લાગ્યું. ઋષિઓ ચારે દિશામાં હોમ કરતા હોય અને વેદીઓમાંથી ધૂમાડાના ગોટા ઊંચા ચડતા હોય, બીજા જનમેજયે સર્પકુળનો નાશ કરવા યજ્ઞ આરંભ્યો હોય અને તેથી જાણે ચોતરફ આકાશમાંથી કાળા સર્પનો વરસાદ પડતો હોય, કાળા વેલા જાણે એકદમ પૃથ્વીમાંથી નીસરી ઘુમ્મટ જેવા આકાશપર ચારે કોર ચડી જતા હોય, પૃથ્વીને ઘેરી લેવા કલિનું કાળું લશ્કર જાણે આવતું હોય અથવા ભૂમિ પર્યંતના ભાગો જાણે મહાપ્રલયના જળમાં ડૂબી જતા હોય તેમ અંધારું વ્યાપવા લાગ્યું. નાના મોટા તારા સતેજ થયા અને અંધારાને મદદ આપતા ધૂમ્મસમાં ચળકવા લાગ્યા. આકાશ પાસે આવવા લાગ્યું. આંગિયા અહિં તહિં ઝબકવા લાગ્યા. ઠંડી પડવા લાગી તેથી અમે ગરમ કપડાં પહેરી કિસ્તીમાં બેસી ગયા. માંજી લોકો ગંગરીમાં કોલસા ભરવા લાગ્યા.

'ગંગરી' એ શબ્દ વારંવાર વાપરવો પડે છે, તેથી તે શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવો જોઈએ. માટીનાં હાંડલી જેવાં વાસણુની ચારે બાજુ બરૂ ગુંથેલું હોય છે, તેની ઉપર એક નાકું હોય છે; આ વાસણુમાં અંગારા ભરી ગરીબ માણસો નાકામાં દોરી નાંખી ટાઢ પડતી હોય છે ત્યારે ઝબ્બાની અંદર ડોકે તેને ટાંગી દે છે. આ ગંગરી બે પૈસાની એક મળી શકે છે. ઘરમાં જેટલાં માણુસ હોય છે તેટલીજ ગંગરીયો હોય છે. નાનું બાળક પણુ ગંગરી ડોકમાં પેહેરી ફર્યા કરે છે. જેમ સુધરેલાઓ હમેશાં હાથમાં સોટી રાખે છે, તેમ માંજી લોકો ગંગરી હમેશાં સાથેજ રાખે છે.

જે દરવાજામાંથી અમે તળાવમાં દાખલ થયા હતા તેજ દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યા. આ વખતે કિસ્તી તીરની માફક દરવાજા બહાર નીકળી ગઇ, કેમકે પાણીનું તાણ અનુકૂળ હતું. આ તળાવ સારી રીતે જોતાં એક અઠવાડિયું થાય તે અમે માત્ર એક દિવસમાં જોયું. એક સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું. કિસ્તી બજારમાં ચાલવા લાગી. કેટલાક પંડિતોનાં લગ્ન હતાં, તેથી સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી, તે અમે સાંભળતા સાંભળતા ઉતારા પાસે આવી પહોંચ્યા.

પંડિતાણીઓ જે સફેદ ટોપી પહેરેછે તેમાં બે તરફ નાનાં કાણાં રાખેછે, અને તેની અંદર લાંબાં ઠોળીયાં જેવાં ઘરેણાં પહેરે છે. વળી આ ટોપીપર નાનું ઓઢણું ઓઢે છે. આ રીવાજની મને આજજ ખબર પડી.

રાતના આશરે આઠ વાગે ઉતારે પહોંચ્યા, વાળુ કર્યું અને સગડી (હાંથ) માં લાકડાં સળગાવી બીછાનામાં સુતા. સુતાં સુતાં હું વિચાર કરતો હતો કે ખરેખાત કાશ્મીરમાંજ ઈશ્વરની રમણીય રચનાનો વરસાદ વર્સી ગયો છે. વળી હિંદુસ્થાન આવાં સુંદર સ્થળોનો માલીક હોવાથી કેવો ભાગ્યશાળી કહેવાય! વિંધ્યાટવીનો પ્રદેશ પણ કાંઈ ઓછી ખૂબીવાળો ગણાતો નથી, અને દક્ષિણ પણ રમણીયતામાં ઉતરે તેમ નથી. બાણ, ભવભૂતિ, કાળીદાસાદિ કવિઓની અગાધ કલ્પનાશક્તિનું પણ આજ સૃષ્ટિસૌંદર્ય મૂળ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કઈ વસ્તુ હાની કરતી નથી? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે?

આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્યલીલાથી માણસોની કલ્પનાશક્તિ અતિશય વધી ગઈ, અને તેથી ખરી વિચારશક્તિની ખામી રહી ગઈ, અને અજ્ઞાની માણસો વહેમીલાં થઈ ગયાં.* કાળીના બલિદાનાર્થે હજારો માણસના જીવ ગયા છે. પિતૃપીડા અને ભૂતપલીતથી સેંકડો માણસો રિબાય છે. આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે, કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર ભૈરવજપ ખાઈ, હિમાલયમાં ગળી, કમળપૂજા ખાઈ અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અજ્ઞાન અને વહેમી આર્યબંધુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મઘાત કરેલ છે. કુદરત સામે બાથ ભીડવા શક્તિમાન્ ન હોવાથી હજારો જડવસ્તુઓને ઈશ્વરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે, અને પૂજેલ પરબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધૂન હવે મગજમાંથી દૂર થવા લાગી છે, તોપણ દ્રઢ આગ્રહથી, હિંમત રાખી એક કાર્ય પાછળ મંડ્યા રહેવું એ બ્રીટનોની ખાસિયત હજી હિંદુ ભાઇઓથી ઘણી દૂર રહેલી છે. અલબત કયાંઇ કયાંઈ આ ગુણ પણ ચમત્કારો બતાવે છે. પણ તે મહાન્ ગુણ સર્વવ્યાપક કયારે થશે? હજી ઘણીવાર છે. તેમાં આર્ય બંધુઓનો દોષ નથી. જ્યારે જ્ઞાન વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની

---

* જે જે દેશોમાં સૃષ્ટિ ચમત્કારો અને સૃષ્ટિ રચના ભવ્ય અને ઉગ્ર હોય છે, ત્યાંના રહીશ વહેમીલાં અને નબળાં મનના શામાટે હોય છે, એનો ખુલાસો ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા લઇને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર Buckle સાહેબે પોતાના 'History of Civilization' એટલે 'સુધારાનો ઇતિહાસ' નામના વિદ્વતા અને શોધ ભરેલા પુસ્તકમાં બતાવેલ છે.

N. B. J.

મેળે બધાં સારાં વાનાં થશે. હવે તો વિદ્યાની સાથે ગાઢ પ્રેમ બાંધવો જોઇએ. એ શસ્ત્ર ક્યાંઈ છૂપું રહે તેવું નથી. સૂર્ય ઊગ્યો એટલે અજવાળું થવાનુંજ અને ધૂમ્મસ ઉડી જવાનો.

અસ્તુ. આવા આવા વિચારોમાં મને ઊંઘ આવી ગઈ અને સુસ્વપ્નમાં રાત્રી નીકળી ગઈ.

તા. ૫-૧૧-૯૧. આજ સ્હવારમાં રાવ બહાદુરે ફોરેન સેક્રેટરીને ચિઠ્ઠી લખી વાઇસરૉયને મળવાનો વખત પૂછાવ્યો. લાલા જયકિસનદાસની અઢી વાગે એક ચિઠ્ઠી આવી તેમાં લખ્યું હતું કે નામદાર વાઇસરૉય સાહેબ પોણાત્રણ વાગે તમારી મુલાકાત લેશે, અને જો તમે તેટલા વખતમાં ન પહોંચી શકો તો જ્યારે આવશો ત્યારે મળશે. આથી અમે જલદી કપડાં પહેરી ઉતાવળથી જ્યાં વાઇસરૉય ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા. અને ચાર વાગે અમે ત્યાં પહોંચી શક્યા. ત્યાં જઈ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે વાઇસરૉય સાહેબ બ્હાર ફરવા ગયા છે તે સ્હાંજે પાછા આવશે. તે બંગલામાં જવાને એક હોડીનો પૂલ બાંધ્યો હતો ત્યાં અમે રોકાણા અને પ્રાણજીવનભાઈ ફોરેનસેક્રેટરીને મળવા ગયા; અને દોઢ કલાકે પાછા આવ્યા. પણ મુલાકાત થઈ શકી નહિ. સાડાપાંચ વાગે અમે માહ-મુદશાહની દુકાને ગયા અને ત્યાં કેટલીક શાલો વિગેરે સામાન જોયો. અમને ત્યાં માલૂમ પડ્યું કે વાઇસરૉય સાહેબ આ દુકાને આશરે દોઢ કલાક રોકાણા હતા, અને તેઓ સાહેબ હમણાંજ ગયા. અમે જો જરા વહેલા આ દુકાને આવ્યા હત, તો તેઓ નામદાર ત્યાંજ મળત.

રહાંજે ઉતારે પાછા આવ્યા, વાળુ કર્યું અને સગડી પાસે બેઠા હતા, તેટલામાં રાવબહાદુરને એક સ્વારે આવી ચિઠ્ઠી આપી. આ ચિઠ્ઠી રેસીડેન્ટની હતી, તેમાં લખ્યું હતું કે મેહેરબાન વાઇસરૉય સાહેબ તમારી મુલાકાત આજ પોણાત્રણ વાગે લેશે.

આજ અમે આ પ્રમાણે અમારી ધારણામાં નાઉમેદ થઇ સુઇ રહ્યા.

તા. ૬-૧૧-૯૨. ચક્રવાકની લાંબી ચીસો ફાગાનીંદરમાં કોઇ કોઈ વખતે કાને પડવા લાગી. માંજી લોકોનાં બગાસાં, ટુંકાં ગાયનો અને અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. દીપ-જ્યોતિ જરા નિસ્તેજ થવા લાગી. પડખું ફેરવતી વખતે ટાઢથી બિછાનું જરા ભીનું અને ઠંડું લાગવા માંડયું. બહાર ઉજ્વળ ભાસ નજરે પડવા લાગ્યો. પાણીના ખળભળાટથી કિસ્તીની આવજા શરૂ થઈ ગઈ છે એમ લાગ્યું. કાગડા, ચકલાં, કાબર અને બીજાં પક્ષિઓ બોલવા લાગ્યાં. ચોકિએ બેઠેલો સિપાઇ એક પછી એક રસોયાને ઉઠાડવા લાગ્યો. તેઓ ઉઠયા કે તુરતજ આળસ મરડી કોઇ "હરિ, હરિ, હરિ", કોઈ "હે રામ તું", કોઇ "હે ભગવન્", એમ બોલતા પથારીઓ સંકેલી કામે લાગ્યા, પ્રભાતિયાં ગાવા લાગ્યા, અને ચૂલા પાસે તાપવા બેસી ગયા. ધીમે ધીમે અજવાળું ઓરડામાં આવ્યું એટલે અમે પણ ઉઠયા. બે ત્રણ માંજીઓને બોલાવી એકને "ડાક ઘરકું જાકે સબ કાગઝ જલદી લાઓ, ઔર તાર હોવે તો વ્હોબી લાના", બીજાને "બહાર જાકે જલદી ચિરાગ તૈયાર કરો" ત્રીજાને

"શિકારી તૈયાર રખો, દુપેરકું બહાર ફિરને જાનાં હૈ", આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ બતાવી દીધાં. કમાડ ઉઘાડયાં. તેઓ ગયા. અમે બહાર ઓસરીમાં ખુરશીઓ નંખાવી, ગરમ કપડાં પહેરી સગડી આસપાસ દાતણ કરવા બેસી ગયા. પૂર્વ દિશાની લાલાશ, પર્વતોપરનો ગુલાબી દીસતો બરફ, નાના પ્રકારના અવાજ કરતાં આમતેમ ઉડતાં પક્ષિઓ, ઝાકળથી ટપકતાં વૃક્ષો, જરા જરા ઉઘડેલાં જળકણથી છવાયેલ પુષ્પ, ડાળિઓપર પથરાઇ ગયેલી પાણીના મોતિયાથી ચળકતી કરોળિઆની જાળ, લીલું ઘાસ અને તેપર પડેલાં પાણીનાં ટીપાં, ધીમે ધીમે વિખરાતો ધૂમ્મસ, ડુંગરપર ફરતાં હસ્તિદળ જેવાં દેખાતાં વાદળાં, નિર્મળ થતું આકાશ, શુક્ર અને બીજા વિરલ વિરલ રહેલા ઝાંખા તારા, પાણીપર ઉડતા કલકલિયા, ખોરડામાંથી નીકળતા ધૂમાડાના થોડા રહેલા ધૂમ્મસ સાથ મળી જતા ગોટા, અને પ્રભાત કાળના એવા અનેક સુખકર રમણીય કુદરતી દેખાવો જોઈ આનંદમાં દાતણ પાણી કરી લીધાં. એટલી વારમાં બે ઉંચા ડુંગરો વચ્ચે ખીણમાં ચળકાટ મારતાં, ચોતરફ ફેલાતાં, માણસોના અવાજ સાથે વધતાં જતાં સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો નજરે પડયાં; અને આમ્રરસથી છકેલ કોકિલાની કીકી જેવાં લાલવસ્ત્ર ધારણ કરી, ભગવાન સૂર્યદેવતાએ દર્શન દીધાં. સુવર્ણની રેતી જેવો, શરદીમાં વહાલો લાગતો, કમળવનને વિકસિત કરતો, નદીના પાણીને રંગી નાખતો, બરફના લાલ રંગને ભૂંસી દેતો તડકો પૃથ્વી, પહાડ, ઝાડ અને સર્વ વસ્તુપર પથરાઈ ગયો. સૂર્યનો રથ ઉંચો ચડયો, પર્વતો નીચે આવી ગયા, જળના તરંગ પરંપરા ચળકવા લાગ્યા. અને ટાઢ જરા ઓછી થઈ તેથી અમે ન્હાવા લાગ્યા. કોઇએ કહ્યું કે "કાગળ લઈ માંઝી આવ્યો",

તેથી જલદી કપડાં પહેરી રસોયાને "થાળીને જરા વાર છે", એમ કહી લખવાની ઓરડીમાં દોડી જઈ જલદી જલદી પ્રિય સ્નેહીઓના પ્રિય કુશળ પત્રો વાંચ્યા અને પછી જમી લીધું. મિત્રોને કાગળના જવાબ જલદી જલદી લખી નાંખી, કિસ્તીમાં બેસી માંજી લોકોને કહી દીધું કે તખ્તે સુલેમાન તરફ શિકારી ચલાવો, તેઓ શિકારી ચલાવ્યા પહેલાં 'ઓપીર, દસ્તગીર, શહેનશાહ, બાદશાહ,' એવા એવા શબ્દો હલેસાંને એક સરખાં નિયમિત કરવા બોલી, કિસ્તી સપાટાબંધ ચલાવવા લાગ્યા. રેસીડેન્સિનું મકાન જે અમારા ઉતારાથી બહુ દૂર નહોતું, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી એક માંજીએ કહ્યું કે, "સાબ, ઇધરસે ચલનાં પડેગા." એક માંજીને રસ્તો બતાવવા સાથે લઈ તેની પાછળ પાછળ વૃક્ષઘટામાં ખાડાખડીઆ કૂદતા કૂદતા એક નાની કેડીપર એક પછી એક આડાઅવળા ચાલવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં ટેકરીની નજદીક આવી ગયા. શ્રીનગર દરિયાની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે; અને શંકરાચાર્યનું મંદિર ૬૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે; તેથી અમારે ૧૦૦૦ ફીટ ઉંચું ચડવાનું હતું. ભાંગી ગયેલાં પગથીયાંપર સંભાળી સંભાળી પણ ઝડપમાં પગ મૂકતા ઉંચા ચડવા લાગ્યા. વાઇસરૉયના માન ખાતર આ ટેકરીપર રાતે રોશની થવાની હતી, તેથી મજુરો કપાસિયાનાં કોડીઆંની હારો કરતા હતા અને નાની નાની લાકડીઓ આમ તેમ ખોડતા હતા. આ એક જાતના કાશ્મીરી ઝાડની સોટીઓ દીવાની માફક બળે છે, અને તેથી તેને પણ રોશની કરતી વખતે વાપરવામાં આવે છે. ઘડીક ઉભા રહી આ રોશનીની તૈયારી અને નીચેની જમીનપર જરા નજર કરી પાછા ધીમે ધીમે ચાલવાનું શરૂ કર્યું.

પગથિયાં છોડી દઈ એક નાની કેડી પર ચાલવા લાગ્યા. જમણી બાજુએ પથરા, ઝાડ, ડુંગર અને કામ કરતાં દાડિઆં હતાં, અને ડાબી બાજુએ વધારે વધારે ઊંડી થતી ખાઈ હતી. લાંબી કાશ્મીરી લાકડીઓ હાથમાં રાખી લીધી હતી, અને ખાઈ તરફ વારંવાર નજર કરતા, થાકી જવાથી ઘડીએ ઘડીએ પથરાપર બેસી વિસામા લેતા લેતા **શ્રીશંકરાચાર્યના** શિવાલયપર પહોંચી ગયા. અને "**શંભો હર!**" કરી નીચે બેઠા. શ્રમથી પસીનો વળી ગયો હતો, અને મંદ શિતળ પવનની લહેરી આવતી હતી તેથી જરા વાર વિશ્રાંતિ લઇ **મહાદેવનાં** દર્શન કરવા ગયા. મંદિરમાં એક મોટું **શિવલિંગ** અને એ પર્શિયન લેખ છે. અહિં એક બાવો હતો તેણે કહ્યું કે, "આ જગ્યાએ **આર્યઉદ્ધારક શ્રીશંકરાચાર્ય** અને **મંડનમીશ્રનાં** પત્નિનો સંવાદ થયો હતો." વળી તેણે કહ્યું કે, "અહિંથી થોડે દૂર અતિ ઉગ્ર **અંબરનાથ મહાદેવ** છે, તેનો એવો મહિમા છે કે કોઈ ભાગ્યશાળી અને પુણ્યવાનજ તેનાં દર્શન કરી શકે છે. ત્યાં હજારો માણસો જાય છે, પણ કેટલાક શિવાલયમાં ગયા પછી આંધળા થઈ જાય છે, અને **શંકરનાં** દર્શન કરી શકતા નથી. હાલ તો ત્યાં બરફ જામી ગયેલો છે. આ **અંબરનાથનું** મંદિર અશોકના દીકરાએ ચણાવેલ છે."

આ ઉંચે સ્થાનથી આખું **શ્રીનગર** અને ઘણે દૂર સુધીના સુંદર પ્રદેશો નજરે પડે છે. જો કે શહેરનાં દુર્દશાઆં આવી પડેલાં જેવાં ઘર જોવાથી થોડોજ આનંદ મળે છે, પણ ઈશ્વિરી કુદરત, ઈંદ્ર-જાળની માફક આંખને ખેંચી લેછે, અને જાગતાં છતાં સ્વપ્નાવસ્થાનું

ભાન કરાવે છે. એક બાજુએ નાનાં નાનાં દેખાતાં સફેદાના વૃક્ષોની આડી અવળી હારો, ચિનારના ઝાડની ઠેકાણે ઠેકાણે ઘટા, અહિં તહિં પથરાયેલાં લીલાં અને ભૂરાં ચોરસ, ત્રિકોણી, ગોળ અને એવાં અનેક આકારનાં મેદાનો અને ભાજીપાલાથી ભરપૂર ખેતરો, તેમાં ફરતાં વેંતિયા માણસ જેવા દિસતા ખેડૂતો, ડાલ સરોવર, તેમાં તરતી નાની મોટી વનસ્પતિ, કિનારાપરના બગીચા, વાદળાંથી વધારે કાળો દેખાતો પરિઅહેલ, શહેરમાંની આડીઅવળી આસમાની પાણીની સડકો, ઘર બહાર નીકળતા ધૂમાડાના ચાલ્યા જતા ઉંચે ચડતા વિખરાઇ જતા થાંભલા, ઘાસથી છવાએલ છાપરાં, અને બીજી બાજુએ ખીણમાં ધીમે ધીમે સર્પાકારે ચાલી આવતી જેલમ નદી, મુસાફરી બંગલા, વાદળાં અને બરફથી ઢંકાયેલી, દ્રષ્ટિમર્યાદા સુધી લાંબી લાંબી ચાલી જતી, ઊંચી નીચી ધાર અને અણીવાળી, લીલી અને કાળી ટેકરીઓવાળી પર્વત-પરંપરા, અને તેની ઝાડીમાં જુદા જુદા અવાજ કરી ઉડતાં ચંડુલાદિ પક્ષિઓ દ્રષ્ટિએ પડે છે. આ તે પૃથ્વિ, સ્વર્ગ કે કૈલાસ છે તેનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે. ચારે દિશામાં આવાજ અદ્દભૂત, દ્રષ્ટિને આલ્હાદ આપતા, સૌંદર્યના વિશાળ ભંડાર આવી રહેલા છે. તેથી ક્યાંથી આંખ ફેરવી ક્યાં જોવું તે સૂઝતું નથી. આ ઋતુમાં પણ આ દેખાવ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તો ખેતરોને કેસર અને ધીચ વનસ્પતિથી, દરેક વૃક્ષને ચળકતાં નવપલ્લવ અને ફળોથી, દરેક ઝરણને નિર્મળ, શિત, ખળખળતાં જળથી, દરેક મેદાનને લીલા ઘાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન, અને ફળના નવરંગી ગાલીચાથી ભરી દેતી વસંતમાં, આ પ્રદેશો હૃદયપર શું અસર નહિ કરતા હોય! સર્વદા ધન્ય છે, આવી અનૂપમ લીલાને સરજનાર

પરમાત્માને ! આવા અકળ અમાનુષિ, અતિગહન ઇશ્વરીચમત્કારના રમણીય ભંડારનું પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્યસહિત અવલોકન કરી, મહાદેવનાં ફરીથી દર્શન કરી, ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંજ છોડી પાછા વળ્યા. આ વખતે નીચે ઉતરવું હતું તેથી મહેનત ઓછી હતી, પણ સંભાળ ઘણીજ રાખવી પડતી હતી, કેમકે પગ લપસ્યો કે રામરામ, ખાઈ પડખે ઘણીજ ઊંડી; તેમાં પડયા તો પાવળું પાણી પણ માગવાનો વખત મળે નહિ. ઢાળ ઘણો છે, તેની સંભાળ રાખ્યા છતાં પગ લપસી પડતો હતો, અને પાછા ઉભા થતાં પણ જરા મુસ્કેલી પડતી હતી. કેટલાક ખાઈ સામે નજર કરવાને પણ હિમ્મત ધરી શકતા નહોતા. ધીમે ધીમે બધા સાજાસમા ઇશ્વરકૃપાથી નીચે ઉતર્યા અને 'હાશ' કરી કિસ્તીમાં બેસી ગયા. ઉતારે પહોંચ્યા તેટલી વારમાં રાત્રી આવી પહોંચી તેથી વાળુ કરી થાકયાપાકયા જલદી બિછાનામાં પડયા અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ.

તા. ૭-૧૧-૯૧. સ્હવારે ઊઠયા. થાક ઉતરી ગયો હતો. આજ સ્હવારના નવ અને પિસતાળીશ મિનિટે હીઝ એકસેલન્સીને મળવા ગયા. પહેલાં એમના એડિકૅાને મળ્યા. એડિકૅા વાઇસરૉયને અમે આવ્યા છીએ, એ ખબર આપવા ગયા અને થોડીજ વારમાં એડિકૅાની સાથે પોતે પધાર્યા. વાઇસરૉય ઘણાજ સરલ અને નમ્રપ્રકૃતિના હશે, એમ અમને આ મુલાકાત પરથી લાગ્યું. વાઇસરૉય સાહેબે "તમે ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કયાં કર્યો છે ? મુસાફરી કયારથી નીકળ્યા છો ? કયાં કયાં ગયા ? શું શું જોયું ? કયાં કયાં જવાના છો ?" એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા, અને કેટલીક વાતચિત થયા પછી રાવ

ભાન કરાવે છે. એક બાજુએ નાનાં નાનાં દેખાતાં સફેદાના વૃક્ષોની આડી અવળી હારો, ચિનારના ઝાડની ઠેકાણે ઠેકાણે ઘટા, અહિં તહિં પથરાયેલાં લીલાં અને ભૂરાં ચોરસ, ત્રિકોણી, ગોળ અને એવાં અનેક આકારનાં મેદાનો અને ભાજીપાલાથી ભરપૂર ખેતરો, તેમાં ફરતાં વેંતિયા માણસ જેવા દિસતા ખેડૂતો, ડાલ સરોવર, તેમાં તરતી નાની મોટી વનસ્પતિ, કિનારાપરના બગીચા, વાદળાંથી વધારે કાળો દેખાતો પરિઅહેલ, શહેરમાંની આડીઅવળી આસમાની પાણીની સડકો, ઘર બહાર નીકળતા ધૂમાડાના ચાલ્યા જતા ઉંચે ચડતા વિખરાઇ જતા થાંભલા, ઘાસથી છવાએલ છાપરાં, અને બીજી બાજુએ ખીણમાં ધીમે ધીમે સર્પાકારે ચાલી આવતી જેલમ નદી, મુસાફરી બંગલા, વાદળાં અને બરફથી ઢંકાયેલી, દ્રષ્ટિમર્યાદા સુધી લાંબી લાંબી ચાલી જતી, ઊંચી નીચી ધાર અને અણીવાળી, લીલી અને કાળી ટેકરીઓવાળી પર્વત–પરંપરા, અને તેની ઝાડીમાં જુદા જુદા અવાજ કરી ઉડતાં ચંડુલાદિ પક્ષિઓ દ્રષ્ટિએ પડે છે. આ તે પૃથ્વિ, સ્વર્ગ કે કૈલાસ છે તેનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે. ચારે દિશામાં આવાજ અદ્દભૂત, દ્રષ્ટિને આલ્હાદ આપતા, સૌંદર્યના વિશાળ ભંડાર આવી રહેલા છે. તેથી ક્યાંથી આંખ ફેરવી ક્યાં જોવું તે સૂજતું નથી. આ ઋતુમાં પણ આ દેખાવ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તો ખેતરોને કેસર અને ધીચ વનસ્પતિથી, દરેક વૃક્ષને ચળકતાં નવપલ્લવ અને ફળોથી, દરેક ઝરણને નિર્મળ, શિત, ખળખળતાં જળથી, દરેક મેદાનને લીલા ઘાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન, અને ફળના નવરંગી ગાલીચાથી ભરી દેતી વસંતમાં, આ પ્રદેશો હૃદયપર શું અસર નહિ કરતા હોય। સર્વદા ધન્ય છે, આવી અનૂપમ લીલાને સૃજનાર

પરમાત્માને ! આવા અકળ અમાનુષિ, અતિગહન ઈશ્વરીચમત્કારના રમણીય ભંડારનું પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્યસહિત અવલોકન કરી, મહાદેવનાં ફરીથી દર્શન કરી, ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંજ છોડી પાછા વળ્યા. આ વખતે નીચે ઉતરવું હતું તેથી મહેનત ઓછી હતી, પણ સંભાળ ઘણીજ રાખવી પડતી હતી, કેમકે પગ લપસ્યો કે રામરામ, ખાઈ પડખે ઘણીજ ઊંડી; તેમાં પડયા તો પાવળું પાણી પણ માગવાનો વખત મળે નહિ. ઢાળ ઘણો છે, તેની સંભાળ રાખ્યા છતાં પગ લપસી પડતો હતો, અને પાછા ઉભા થતાં પણ જરા મુસ્કેલી પડતી હતી. કેટલાક ખાઈ સામે નજર કરવાને પણ હિમ્મત ધરી શકતા નહોતા. ધીમે ધીમે બધા સાજાસમા ઈશ્વરકૃપાથી નીચે ઉતર્યા અને ‘હાશ’ કરી કિસ્તીમાં બેસી ગયા. ઉતારે પહોંચ્યા તેટલી વારમાં રાત્રી આવી પહોંચી તેથી વાળુ કરી થાક્યાપાક્યા જલદી બિછાનામાં પડયા અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ.

તા. ૭-૧૧-૯૧. સ્હવારે ઊઠયા. થાક ઉતરી ગયો હતો. આજ સ્હવારના નવ અને પિસતાળીશ મિનિટે હીઝ એક્સેલન્સીને મળવા ગયા. પહેલાં એમના એડિકૅંાને મળ્યા. એડિકૅંા વાઇસરૉયને અમે આવ્યા છીએ, એ ખબર આપવા ગયા અને થોડીજ વારમાં એડિકૅંાની સાથે પોતે પધાર્યા. વાઇસરૉય ઘણાજ સરલ અને નમ્રપ્રકૃતિના હશે, એમ અમને આ મુલાકાત પરથી લાગ્યું. વાઇસરૉય સાહેબે “તમે ઇંગ્રેજી અભ્યાસ ક્યાં કર્યો છે ? મુસાફરી ક્યારથી નીકળ્યા છો ? ક્યાં ક્યાં ગયા ? શું શું જોયું ? ક્યાં ક્યાં જવાના છો ?” એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા, અને કેટલીક વાતચિત થયા પછી રાવ

બહાદુરે વાઇસરૉય સાહેબને કહ્યું કે, " મને આપ નામદાર તરફથી આજ સાલમાં રાવ બહાદુરનો ઇલકાબ મળ્યો છે, અને આજ વર્ષમાં આપની સલામનો મને લાભ મળ્યો છે, તેથી હું ઘણો ભાગ્યશાળી થયો છું. " પછી તુરતજ અમે વાઇસરૉય સાહેબની રજા લઈ, આ મુલાકાતમાં એમની ભલાઈ, સાદાઈ અને માયાળુ સ્વભાવની વાતો કરતા ઉતારે ગયા.

જમીને બપોરે કાશ્મીરી શાલ બનાવવાનું એક કારખાનું જોવા ગયા. આ ઉત્તમ પ્રકારની શાલની બનાવટ અમદાવાદી અથવા સુરતી કિનખાબના જેવી છે. આ બનાવટ એક બીજા શાલના વેપારી એક બીજાથી છૂપી રાખે છે. આમ કરવાનું કારણ એક વેપારીને પૂછયું પણ સીધો જવાબ આપ્યો નહિ. ખરેખાત આ છૂપું રાખવાની ટેવ ઘણીજ નુકશાન કર્તા છે. એથી સુધારાને તેમજ કળાકૌશલ્યને ઘણી હાની પહોંચે છે અને તેથી દેશ પછાત રહી જાય છે. આપણા ગિરનારી, આબુરાજના અને વિંધ્યાચળના, વૈરાગ્યનો ડોળ કરતા, લાંબી લાંબી પીળી જટાવાળા બાવા અને એવા ઘણા માણસો કેટલાક પ્રકારની ઉત્તમ ઔષધિનો ઉપયોગ જાણતા હોય છે, કોઇ જંગલનાં પાંદડાંથી એકદમ ઘા મેળવી દે છે, કોઇ ચમત્કારિક મૂળથી વાનું દરદ મટાડી દે છે, તો કોઇ સર્પનું ઝેર એક ક્ષણમાં ઉતારી દે છે, પણ આ અતિ સ્વાર્થી લોકોને તે વનસ્પતિનું નામ પૂછતાં કાંઇ કહેતા નથી, અથવા એ તો મંત્રથી સારૂં થઇ ગયું એમ કહી ઠગે છે. એક માણસ આખી દુનિયામાં પીડાતા માણસોને કેવી રીતે સારાં કરી શકે? આ દવા જો જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો તેથી પોતાને તેમજ આખી

સૃષ્ટિને કેટલો લાભ મળે? વળી તે માણસ મરી ગયો એટલે પૃથ્વિ-પરથી તેટલા જ્ઞાનનો નાશ થયો. જો આ પ્રમાણે દરેક માણસે કર્યું હોત તો માણસો આજ આ સ્થિતિમાં ક્યાંથી હોત, અને આમ છૂપા રાખનારાઓ પણ તે હુન્નર ક્યાંથી જાણતા હોત? આવા વિચારો અને વાતો કરતા પાછા ઉતારે આવી ચા પીધો. કાશ્મીરી પશ્મિનાની બનાવટ જોવા જાત, પણ વખત ન હોવાથી અને તે બનાવટ સાધારણ કાપડની બનાવટ જેવીજ છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું, તેથી તે જોવા ગયા નહીં.

સ્હાંજના ચાર વાગે અમે **મહારાજગંજ** (ગંજ એટલે માર્કેટ) જોવા ગયા. આ જગ્યાએ ચાંદીનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણ વગેરે પરચુરણ સામાન મળે છે. આ **માર્કેટ** ચણેલી નથી, પણ એક ચોકજ છે. જમીનપર નાના મોટા ખડબચડા પત્થર પડેલા છે, જેથી કોઇ પડે તો ડાચું રંગાઇ જાય તેવું છે, તેમાં આમ તેમ આંટા માર્યા, પછી પાળા ચાલતાં ગામમાં ફરતાં ફરતાં **જુમામસ્જીદ**માં બૂટ ઉતારી દાખલ થયા. આ મકાન ઘણું વિશાળ છે. પણ કાશ્મીરી રિવાજ પ્રમાણે મરામતની મોટી ખામી છે. આ **આલીશાન** બાદ-શાહી દબદબાવાળા મકાનમાં ત્રણ મોટા ખંડ છે. ઓરડાની વચમાં ચિનારના લાકડાંના ઉંચા સ્થંભની હાર છે. એક ખંડમાં આવા છાસઠથી વધારે ફીટ લાંબા આઠ **થાંભલા** છે. આવા ઉંચા લાકડાના થાંભલા હજુ સુધી મેં જોયા નથી. આ **મસ્જીદ**માં એક સૈયદ રહેતો હતો, તેણે કહ્યું કે 'આ મકાન **સિકંદર** લોદીએ ચણાવેલું છે, અને એક વખત **અકબરે** મરામત કરાવી ત્યાર પછી કોઈએ આની

સંભાળ લીધી નથી.' આના બારણામાં બે પર્શીયન લેખ છે, પણ અમારામાં કોઈને તે ભાષા આવડતી નહોતી, તેથી તેમાં શું લખ્યું હતું તે જણાયું નહીં.

આ મકાનની પાસે **શાહ આમદાન**ની જારત છે તે અમે જોવા ગયા. ત્યાં પણ બૂટ ઉતારવા પડે છે. **શાહ આમદાન** એક મહાપુરૂષ થઇ ગયેલ હતા તે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં એક લાકડાની ઓરડી કરેલ છે, અને તેની ઉપર અને પાસે દિવાલપર કેટલાક અરબ્બી ભાષામાં લેખ છે. આ અક્ષરો ત્રાંબાના છે એમ અમે ધાર્યું, પણ હાથ ફેરવી જોતાં માલૂમ પડયું કે તે રંગેલા છે.

ગામની શેરીઓમાં ખડબચડા પત્થર પડેલા છે, તેથી ગાડી અથવા ગાડું ચાલી શકે તેમ નથી, અને જો ચાલે તો એકનાં બે થાય. વળી રસ્તા ઘણાજ દુર્ગંધીવાળા છે, તેથી નાક આડો રૂમાલ રાખી અમારે ચાલવું પડતું. તોપણ વાઇસરૉયને લીધે આ વખતે રસ્તા જરા સાફ રાખવામાં આવ્યા હતા. વાઇસરૉયને લીધે આ ગંદકીનો ખરો અનુભવ થઈ શકયો નહીં, તેમજ ગંદકીથી માથું ચડયું નહીં એથી અમે ભાગ્યશાળી કે દુર્ભાગી ?

તા. ૮-૧૧-૯૧. આજે બપોરે અમે જમીને હરિપર્વત જોવા ગયા. કિસ્તી એક જગ્યાએ બજારમાં ઉભી રાખી, અને ત્યાંથી બાબુ કાળીદાસે ટટ્ટુ અને ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં, તેપર સ્વાર થઈ ટેકરી તરફ ચાલ્યા. આ વખતે ડૉકટર પુરૂષોત્તમે પનોતા પ્રાણીની (ખચ્ચરની) સ્વારી કરી હતી. અમે ઘણા દિવસથી હજામત

કરાવી શકયા નહોતા, અને કપડાં પણ વિચિત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમાં વળી ડૉકટર લંબકરણ ઉપર બેઠા હતા, તેથી એમની મશ્કરી કરતા કરતા રેતીમાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. કોઈએ મંકીકેપ માથાપર ઘાલી હતી તો કોઈએ કાનટોપી પહેરી હતી. કોઈએ ઓવરકોટ પહેરી તેપર બેલ્ટ વીંટી લીધી હતી તો કોઈએ ગરમ ચોગો પહેરી લીધો હતો. કોઈએ પેટલૂન પહેર્યું હતું તો કોઈએ સુરવાળપર ગર્ટસ બાંધી લીધા હતા. અમારૂં આવું વિચિત્ર લંકાનું લશ્કર ગમ્મત કરતું હરિપર્વતપાસે આવી પહોંચ્યું.

આ ટેકરી શંકરાચાર્યના ડુંગર કરતાં ઘણીજ નાની છે. પત્થર સ્લેટના રંગના છે, અને તેનાપર ચડી જવું પણ સહેલું છે; કેમકે થોડા વખત પહેલાંજ મજાનાં પગથિયાં ચણાવેલાં છે. ટેકરીપર ઝાડ ઘણાંજ થોડાં છે, તેથી તે એક પત્થરના ઢગલા જેવી દેખાય છે. તેનાપર એક કિલ્લો છે ત્યાં અમારે જવું હતું.

પગથિયાં આવ્યાં એટલે ઘોડાપરથી ઉતરી ચાલવા લાગ્યા. અને થોડા ઉંચે ચઢયા ત્યારે એક દેવીનું મંદિર આવ્યું. અમે બૂટ ઉતારી હાથ પગ ધોઈ તેમાં ગયા. એક મોટો પાણો સીંદુરથી રંગેલો હતો. આ દેવી છે એમ એક પંડિતે કહ્યું, તેથી અમે તેની પાસે ગયા. હું પગે પણ નહોતો લાગ્યો તેટલી વારમાં તો એક પંડિતે મને દીવા કર્યા વિનાજ ઉતાવળથી હાથમાં આરતી આપી દીધી, કેમકે તેણે જાણ્યું કે આ કોટપેંટલૂનવાળા ગૃહસ્થો પૂજાપુજા કરશે નહીં. પણ અમે તો પૂજા કરવા માટેજ ગયા હતા, તેથી દર્ભાસ-

નપર હાથ જોડી દેવીની સન્મુખ બેઠા. બે મિનીટમાં લાંબી દાઢી અને ધોળી પાઘડીવાળા હાથ પગ પાણીમાં પલાળી સંધ્યા કરનારા પચાસેક પંડિતો અમને વિંટળાઈ વળ્યા, અને મ્હો પહોળાં કરી મોટે સાદે દેવીની સ્તુતિ બોલવા લાગ્યા. આ સ્તુતિમાં દરેકનું મન લીન થઈ ગયું હોય તેવો ડોળ કરતા હતા, પણ દરેકની આંખમાં સ્વાર્થ નજરે પડતો હતો. (સ્તુતિ પુરી થઈ એટલે દેવીપર દરેકે પુષ્પ અને ચોખા ફેંકયા, અને અમને પણ તેમ કરવા ઈસારો કરી દીધો.) આ પ્રમાણે પૂજન સમાપ્ત થયું; પછી આ બ્રાહ્મણોને શીખ આપી અમે દેવીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી વિદાય થયા.

પાછા બૂટ પહેરી પગથિયાં ચડવા લાગ્યા. કિલ્લાને દરવાજે પહોંચ્યા ત્યારે એક ફાટલ ઝબ્બાવાળા બુઢ્ઢા સિપાઈએ અમને અટકાવ્યા. અમને ખબર હતી કે અહિં જવાને રાજાના પાસની જરૂર છે, પણ અમારા કાગવાસ પંડિતને પૂછતાં તેણે કહ્યું હતું કે "સાબ, હમેરી-પાસ પાસ હે." આ પાસ તે સિપાઈને બતાવ્યો પણ તેણે માથું ધુણાવીને કહ્યું કે "યેહ નહિ ચલેગા. રાજા રામસીંગકા પાસ ચાહીયે." જે કાગળ પંડિત પાસે હતો તે દરેક જગ્યા સાથે રહી બતાવવાનો રેસિડંટનો હુકમ હતો. આવી રીતે વગર પાસે અમે અંદર જઈ શકયા નહિ પણ બહારથીજ શહેરનો દેખાવ જોયો. આ ટેકરીપરથી પણ આખું શહેર નજરે પડે છે, પણ શંકરાચાર્યના શિવાલયપરથી જે ખૂબી માણસની નજરે પડે છે તેવી અહિં નથી.

અમારાં ઘોડાં અમે ડુંગરની બીજી બાજુએ મોકલી આપ્યાં હતાં, તેથી તે બાજુમાં એક કેડી છે, ત્યાં થઈને અમે

નીચે ઉતર્યા. આ રસ્તો ઘણોજ ખરાબ છે. અમે વારંવાર પડતા હતા, પણ પડખે ખાઈ ન હોવાથી ભેરવજવની ધાસ્તી નહોતી. લાકડીને ટેકે ટેકે ઘરડા માણસની માફક અમે નીચે ઉતરી "શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ " કહી ઘોડેસ્વાર થયા. સદર બજાર જ્યાં ગાડી ચાલી શકે તેવી સડક છે, ત્યાં થઇને લાલમંડી પેલેસ તરફ ચાલ્યા. આ સડકની બન્ને બાજુએ સુંદર ઝાડ ઉગેલાં છે. અહિં કાંઇક સુધારો નજરે પડે છે. રસ્તામાં એક પુલ આવ્યો. આ પુલ માત્ર લાકડાનોજ છે અને સાંકડો ઘણો છે. અહિં એક ગાડી સામી મળી. પુલની બાજુની રેલીંગની અડોઅડ ટટ્ટુ ઉભાં રાખ્યાં. આ ટટ્ટુ ઘણાંજ ડાહ્યાં, સમજુ અને પીઢ હોય છે, નહિતો જો કાઠિયાવાડી ઘોડાં જેવી બાળ બુદ્ધિ કરે તો તે ઘોડાંને અને સ્વારને નીચે નદીમાં પટકાવું પડે. શ્રીનગરમાં આવા ઘણા પુલ છે. તે ઓળંગતા ઓળંગતા લાલમંડીના મકાને આવી ગયા. અહિં બે કચ્છી માહુ* ચડી આવ્યા હતા, તેની સાથે કેટલીક વાતચિત કરી બંગલામાં ગયા. હજી સુધી કાશ્મીરમાં આ બે કચ્છી અને બાબુ કાલીદાસ સિવાય બીજો કોઇ દેશી નજરે પડયો નહોતો.

શહેરમાંનાં બધાં મકાનો ગંદાં હોવાને લીધે મહારાજા, વાઇસરૉયની મુલાકાત લાલમંડી પેલેસમાં લેતા હતા. વાઇસરૉય સાહેબને કાશ્મીરી કારીગરી બતાવવા ત્યાં બનતી કેટલીક ચીજો આ બંગલામાં લાવી રાખેલી હતી. પણ અગાડીને દિવસે તેમાંની કેટલીક પાછી ઉપાડી લઇ જવામાં આવી હતી. સાંજ પડી ગઇ હતી, બંગલો

* માણસ.

બંધ હતો, તેમાં ચમત્કારીક કાંઈ હતું નહિ, અને કુંચી લાવતાં વખત વધારે જાય એમ હતું, તેથી તે મકાન બહારથીજ જોઇ ઉતારા તરફ઼ ઘોડાં દોડાવ્યાં.

બાબુ કાલીદાસને મકાને તેનાં ઘોડાં મૂકી, અમારી કિસ્તી ત્યાં હાજર હતી, તેથી તેમાં બેસી ઉતારે આવ્યા.

સવારના ચાર વાગે શ્રીનગર છોડવું હતું, તેથી વાળુ કરી સામાન બધો કિસ્તીમાં ભરી, "કાશ્મીર, તને સલામ છે. વળી અન્ન-જળ હશે તો કોઇ દિવસ તારૂં પૂરૂં અવલોકન કરવા આવીશું," એમ કહી સૌ કિસ્તીમાં ગયા. ટાઢ લાગતી હતી તેથી વહાલી અંગરી છાતી પાસે રાખી ચારેકોર છત બંધાવી દઇ, નીચે પાટી-યાંપરજ પથારી કરી, ધડકી, ગોદડાં, અને રઝ઼ઝ ઓઢી, ઇશ્વરનું નામ દઇ સૂઇ રહ્યા.

શ્રીનગર જેને કાશ્મીરી લોકો કાશ્મીર કહે છે, તે શહેરની આવી દુર્દશા કેમ હશે? લોકો આવા ગરીબ અને કંગાલ કેમ છે! પાણીની એટલી છત છે કે કૂવો ક્યાંઇ ગળાવવોજ પડતો નથી, છતાં આટલી ગંદકી ક્યાંથી! કાલીદાસના સમયમાં આ સ્વર્ગ કેવું હતું, હાલ કેવું છે, હવે કેવું થશે! એ જૂની વિદ્યા ક્યાં ગઇ? ચડતી પડતી દરેક વસ્તુને છેજ. સૃષ્ટિની ઘટમાળ તેમજ ચાલ્યા કરે છે. સંપત્તિ અને વિપત્તિનું ચક્ર ઉંચું નીચું ફ઼ર્યાંજ કરે છે. દુનિયાપરની દરેક વસ્તુની સ્થિતિ છોકરાંના હાથમાંના દડા જેવીજ છે. ઉંચે ચડયા પછી નીચે પડે છે, અને નીચે અથડાયા પછી ઉપર આવે છે. એક

જંગલ આજ નવપલ્લવ, પુષ્પ, અનેક ફળ અને નાના પ્રકારનાં મધુર ગાયન કરતાં પક્ષિયોથી રમણીય, મનરંજક હોય, કાલ-અગ્નિ લાગવાથી તેમાં માત્ર ઠુંઠાં અને રાખજ રહે છે, અને વળી થોડા કાળ પછી હતું એથી પણ વધારે સુશોભિત થાય છે. કાશ્મીર એ એક હિંદુસ્થાનનો ભાગ છે. હિંદુસ્થાનમાં એક વખતે રામ, ધર્મ, વિક્રમ, અને હરિશ્ચંદ્ર જેવા કુશળ, પ્રજાનું સુખદુઃખ તેજ પોતાનું સુખદુ:ખ માનનારા, ધર્મિષ્ઠ, નીતિવાન, અને 'નરપતિ' શબ્દને શોભાવે તેવા ગુણવાળા રાજા રાજ કરતા હતા, તે ચાલ્યા ગયા. ભોજ જેવા વિદ્વાન્ પરીક્ષક લય પામ્યા. વસુંધરામાં વિદ્યા અને કળાકૌશલ્ય રંડાણાં, કુસંપ સાથે અનેક અવિનયોને અને વિપત્તિને દેશમાં આવવાનો રસ્તો મળ્યો. તૈમુર, મહમદ, અલાઉદીન અને ઔરંગજેબ જેવા ધનલોભી, લોહીના તરસ્યા, ઝનૂની, ધાતકી, નિર્દય, ક્રૂર, સ્વાર્થી, મૂર્ખ, કપટી, વ્યસની અધિકારીઓએ આર્યા-વર્તને લૂટયો, દળ્યો, નીચોવ્યો, રગદોળ્યો. **યથા રાજા તથા પ્રજા** એ યથાર્થ કેહેવત પ્રમાણે આપણું ભૂડું થયું, આપણે બગડયા, નીચે પડયા. અરે! પણ આવા સત્તાધીશો આવ્યા એમ કહેવું એ ખોટું છે. આપણેજ આપણા પગમાં કુહાડો માર્યો. આપણેજ તેઓને બોલાવ્યા. આપણેજ વિષનું અમૃત માની સ્વેચ્છાએ આનંદથી પાન કીધું. દીર્ઘદર્શી, ડાહ્યા, રાજ્યનીતિમાં ધડાયેલા પ્રૌઢ જનોનો આપણેજ અનાદર કર્યો. આપણા હાથથીજ આપણા ભાઇઓ, દેશરક્ષકો, શૂરા, ધીર, વીર પુરૂષોના પગમાં બેડી નાંખી, ગળાં કાપ્યાં, હણ્યા અને હણાવ્યા. અફસોસ! અફસોસ!! આપણું કર્તવ્ય આપણે ચૂકયા. આપણો ધર્મ આપણે ભૂલ્યા. આપણાં શાસ્ત્રોનો આપણેજ તિર

સ્કાર્યો. આપણેજ કૃતઘ્નિ થયા. સર્વે દેશભાઈઓનું ભુંડું કરતાં મારૂં ભલું થશે નહિ એ ભાન તો કોઇને રહ્યુંજ નહીં. 'પરમાર્થે તેજ સ્વાર્થ છે' એ વેદવાકય આપણે ભૂલી ગયા, તેથી આ દેશપર ગુસ્સે થઇને વાલ્મિક, વિશ્વામિત્ર, મનુ, વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ; અર્જુન, ભીમ, કૃષ્ણ, હલધર, ભગીરથાદિ લડવૈયા; અને અગ્ન્યાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્રાદિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લે છે, બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે, બીજા દેશોનેજ ઉંચા ચડાવે છે, બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે. જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં ઉડતાં, તે બીજા પ્રદેશોમાં ફરે છે! જે હીરા અહિંની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શકયા તો બીજાને શો દોષ દેવો? આપણા વિદ્વાનો જે માલતીમાધવ જેવાં નાટક રચતા, તેઓને હવે લલિતાદુઃખદર્શક જેવાં નાટકો લખવાં પડે છે! અફસોસ!! આપણે બબ્બે આંખો છતાં અંધ થયા! ઘટિત અઘટિત કાંઇ વિચાર્યુંજ નહિ! મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી ભાઇએ ભાઇનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે દીકરાનું લોહી પીધું! અરે આર્યાવર્ત્ત! તેં સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી જોઇ. તારાપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા! હવે વિશ્રાંતિનો સમય આવ્યો છે. તારી ખોવાઈ ગયેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ખોળી ખોળી, તારા ભાઇઓ અને મિત્રો, તારા હાથમાં હવે આપવા લાગ્યા છે,તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સારો સુધારો વિચાર કરી તે યોગ્ય લાગે તેમ ગ્રહણ કર. તારા કેટલાક પુત્રો તો અગાડીના ઋષિ જેવા થવા યત્ન કરે છે, પણ હજી કેટલોક ભાગ ઘણો પછાત રહી ગયો છે. કાશ્મીર આમાંનો એક છે. ત્યાંની પ્રજા વેપારથી બહારના સુધરેલા ભાગ સાથે જોડાયલી નથી. પોતાના

દેશનો પાક વાપરી સંતોષ માની બેસી રહેલ છે. દુકાળનો ભય નથી અને અનાજ એટલું પાકે છે, કે કાશ્મીરી માંઝી ત્રણ પૈસામાં આખા દિવસનું પોષણ મેળવી શકે છે. એ સિવાય મચ્છી અને બતક પુષ્કળ મારી લાવે છે. પણ આ ત્રણ પૈસા કમાવામાં અને માછલી અને બતક મારવામાં તેનો આખો દિવસ જાય છે, તેથી સ્થિતિ સુધારવા વખત મળતો નથી. ખેડુતું કામ પણ તેજ કરે છે. આ પ્રમાણે મહેનતના ઘટિત વિભાગ પાડેલા નથી, તેથી આવી દરિદ્રતા અવસ્થામાં તેઓને રહેવું પડે છે. શિયાળામાં ઘર બહાર નીકળી શકાય તેમ નથી, તેથી આ જુજ આવકમાંથી પણ તેઓને તેટલા માસના ગુજરાન માટે કાંઇક બચાવવું પડે છે. હવે તેઓની સ્થિતિ ક્યાંથી સારી હોય? તોપણ લાહુદના ઉંદરની માફક હવે ધીમે ધીમે બહારની સુધરેલી પ્રજાની સાથે પ્રસંગમાં પડવા લાગ્યા છે તેથી સુધર્યા છે, અને જેમ જેમ વધારે મળશે તેમ તેમ વધારે સુધારો થશે. થોડા વખતમાં એ પણ આપણી બરોબરીમાં આવી જશે; કેમકે આપણા કરતાં એ વધારે ઝડપથી આગળ વધે છે. રાજાની જીભ તેજ ન્યાય, અને પંડિતનો હુકમ તેજ ઈશ્વરની આજ્ઞા એવું હવે નથી. એક સભા ધારા બાંધે છે, અને અમલમાં લાવે છે, તોપણ અજ્ઞાન લોકો બિચારા આ સુધારાથી અજાણ્યા છે. અગાડીના સજ્જડ મારની કળ હજુ ઉતરી નથી. તેઓની ફરિયાદ કોઇ સાંભળશે કે નહિ તેની તેઓને ખાત્રી નથી. "ચોર શાહુકારને દંડે" એવી ધાસ્તી નિરંતર મનમાં રહ્યા કરે છે, તેથી માથું ઉપાડવા હિમ્મત ધરી શકતા નથી. કાશ્મીર એક કુદરતી વાડી છે, પણ તેની જરાપણ સંભાળ લેવાતી નથી,

સ્કાર્યો. આપણેજ કૃતઘ્નિ થયા. સર્વે દેશભાઈઓનું ભુંડું કરતાં મારૂં ભલું થશે નહિ એ ભાન તો કોઇને રહ્યુંજ નહીં. 'પરમાર્થ તેજ સ્વાર્થ છે' એ વેદવાક્ય આપણે ભૂલી ગયા, તેથી આ દેશપર ગુસ્સે થઇને વાલ્મિક, વિશ્વામિત્ર, મનુ, વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ; અર્જુન, ભીમ, કૃષ્ણ, હલધર, ભગીરથાદિ લડવૈયા; અને અગ્ન્યાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્રાદિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લે છે, બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે, બીજા દેશોનેજ ઉંચા ચડાવે છે, બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે. જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં ઉડતાં, તે બીજા પ્રદેશોમાં ફરે છે! જે હીરા અહિંની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શક્યા તો બીજાને શો દોષ દેવો? આપણા વિદ્વાનો જે માલતીમાધવ જેવાં નાટક રચતા, તેઓને હવે લલિતાદુઃખદર્શક જેવાં નાટકો લખવાં પડે છે! અફસોસ!! આપણે બબ્બે આંખો છતાં અંધ થયા! ઘટિત અઘટિત કાંઇ વિચાર્યુંજ નહિ! મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી ભાઇએ ભાઇનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે દીકરાનું લોહી પીધું! અરે આર્યાવર્ત્ત! તેં સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી જોઇ. તારાપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા! હવે વિશ્રાંતિનો સમય આવ્યો છે. તારી ખોવાઈ ગયેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ખોળી ખોળી, તારા ભાઇઓ અને મિત્રો, તારા હાથમાં હવે આપવા લાગ્યા છે,તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સારો સુધારો વિચાર કરી તે યોગ્ય લાગે તેમ ગ્રહણ કર. તારા કેટલાક પુત્રો તો અગાડીના ઋષિ જેવા થવા યત્ન કરે છે, પણ હજી કેટલોક ભાગ ઘણો પછાત રહી ગયો છે. કાશ્મીર આમાંનો એક છે. ત્યાંની પ્રજા વેપારથી બહારના સુધરેલા ભાગ સાથે જોડાયલી નથી. પોતાના

દેશનો પાક વાપરી સંતોષ માની બેસી રહેલ છે. દુકાળનો ભય નથી અને અનાજ એટલું પાકે છે, કે કાશ્મીરી માંજી ત્રણ પૈસામાં આખા દિવસનું પોષણ મેળવી શકે છે. એ સિવાય મચ્છી અને બતક પુષ્કળ મારી લાવે છે. પણ આ ત્રણ પૈસા કમાવામાં અને માછલી અને બતક મારવામાં તેનો આખો દિવસ જાય છે, તેથી સ્થિતિ સુધારવા વખત મળતો નથી. ખેડનું કામ પણ તેજ કરે છે. આ પ્રમાણે મહેનતના ઘટિત વિભાગ પાડેલા નથી, તેથી આવી દરિદ્રતા અવસ્થામાં તેઓને રહેવું પડે છે. શિયાળામાં ઘર બહાર નીકળી શકાય તેમ નથી, તેથી આ જુજ આવકમાંથી પણ તેઓને તેટલા માસના ગુજરાન માટે કાંઇક બચાવવું પડે છે. હવે તેઓની સ્થિતિ કયાંથી સારી હોય? તોપણ લાટુદના ઊંદરની માફક હવે ધીમે ધીમે બહારની સુધરેલી પ્રજાની સાથે પ્રસંગમાં પડવા લાગ્યા છે તેથી સુધર્યા છે, અને જેમ જેમ વધારે મળશે તેમ તેમ વધારે સુધારો થશે. થોડા વખતમાં એ પણ આપણી બરોબરીમાં આવી જશે; કેમકે આપણા કરતાં એ વધારે ઝડપથી આગળ વધે છે. રાજાની જીભ તેજ ન્યાય, અને પંડિતનો હુકમ તેજ ઈશ્વરની આજ્ઞા એવું હવે નથી. એક સભા ધારા બાંધે છે, અને અમલમાં લાવે છે, તોપણ અજ્ઞાન લોકો બિચારા આ સુધારાથી અજાણ્યા છે. અગાડીના સજ્જડ મારની કળ હજુ ઉતરી નથી. તેઓની ફરિયાદ કોઇ સાંભળશે કે નહિ તેની તેઓને ખાત્રી નથી. "ચોર શાહુકારને દંડે" એવી ધાસ્તી નિરંતર મનમાં રહ્યા કરે છે, તેથી માથું ઉપાડવા હિમ્મત ધરી શકતા નથી. કાશ્મીર એક કુદરતી વાડી છે, પણ તેની જરાપણ સંભાળ લેવાતી નથી,

અને તેમાં સૂર્યનાં હાલતાં લાલ પ્રતિબિંબ પડવાથી ગેરૂ જેવું ધુસ્સર દીસતું હતું. પર્વતો, પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, અને ઉંચી ટેકરીઓ-પરના બરફનો રંગ સૂર્ય વધારે ઉંચે ચડ્યો તેથી બદલાઇ ગયો, અને ટાઢ પણ ઓછી થઇ. આકાશ નિર્મળ, આસ્માની, અને પ્રકાશિત હતું. માત્ર કોઇ કોઇ ડુંગરપરજ વિરલ વિરલ વાદળાં નજરે પડતાં હતાં. બતકની હારો અને નાની નાની માછલી પાણીની ઉપર અને અંદર આમ તેમ દોડતી દેખાતી હતી. કયાંઇ સારસનાં જોડાં ધીમી ગતિથી આમ તેમ ફરતાં દેખાતાં હતાં. પાણીમાં વેલા કયાંઇ કયાંઇ છવાયેલા હતા. રમણીય ફૂલોની ઝાકળથી ભીની પાંખડીઓ અહિં તહિં કિનારાપર ચળકતી હતી. કેટલાંક પક્ષી ઝીણી મચ્છી મારવા ઉંચેથી પાણીમાં પડતાં હતાં, અને પાછાં બહાર નીકળતાં હતાં. આવા સુંદર દેખાવો જોતા જોતા અમે ચાલ્યા જતા હતા. થોડી કસરત થાય તે માટે થોડો વખત હલેસાં મારી અને રસોડાની કિસ્તીમાં જઈ ચા પી પાછા અમારા તૂતકપર આવી કુદરતી આશ્ચર્યકારક લીલા જોવા બેઠા. બરફનો દરેક ડુંગર અમે એક પછી એક છોડવા લાગ્યા, તેઓ અદૃશ્ય થઇ જવા લાગ્યા, અને પૃથ્વિમાં ડૂબી જવા લાગ્યા.

ચા પીધા પછી **માનસબલ** જે પાસેજ હતું તે જોવા અમારે જવું હતું, પણ **પ્રાણજીવનદાસભાઇ**ની કિસ્તી ઘણીજ અગાડી ચાલી ગઇ હતી, તેથી એકલા તે તળાવમાં જવું એ અમને વ્યાજબી ન લાગ્યું; કેમકે વખતે તોફાન થાય તો સારૂં નહિ, એમ વિચારી અમારી કિસ્તી અમે અગાડી ચલાવી. ગુરૂજનની આજ્ઞા વિના કાર્ય

કરવું એ મૂર્ખાઇ છે. આ વખતે નદીના પાણીને અનુસરીને ચાલવાનું હતું, તેથી કિસ્તીને ખેંચવી પડતી નહોતી, પણ હલેસાંથીજ વધારે ઝડપથી ચાલતી હતી.

અમે દિવસનો ઘણો ભાગ તતકપરજ બેસી રહ્યા, કેમકે બપોરે પણ તડકો વહાલો લાગતો હતો, અને દૃષ્ટિ સૌંદર્યથી સંતોષ પામતી નહતી.

અમારી ચાર કિસ્તીમાં અમે કેવી રીતે બેઠા હતા તે હું આગળ લખી ગયો છું. જમવાની વખતે રસોડાની કિસ્તીમાં જતા અને પછી પાછા અમારી કિસ્તીમાં આવી બેસતા.

સાંજ પડી, સૂર્ય અસ્ત થયો, અંધારૂં થઈ ગયું, ધુમ્મસ ચોતરફ વિંટળાઈ વળ્યો. વુલરલેકનો કિનારો આવ્યો. પાણી વિશાળતા પામ્યું. મોજાં નજરે પડવા લાગ્યાં. કિસ્તી ઉભી રાખી. રાતે આ સરોવરમાં ચાલવું એ જરા જોખમ ભરેલું છે, તેથી આ કિનારાપરજ રાતે કિસ્તીને રાખી સૂઈ રહ્યા. સવારે ચાર વાગે ચાલવું હતું, કેમકે એ વખત હવા સારી હોય છે, અને તોફાનનો ભય ઓછો હોય છે.

તા૦ ૧૦-૧૧-૯૧. સવારના છ વાગ્યા. પથારીમાંથી ઉઠયા. પાણીનાં હલેસાં જોરથી કિસ્તી સાથે અથડાતાં હતાં, અને જે કિસ્તી હમેશાં જેલમ નદીના શાંત મંદગતિવાળા પાણીમાં સ્થિર ચાલી જતી હતી તે આજ આમતેમ ડોલતી હતી, અને ઉંચી નીચી થઇ પાણી સાથે અથડાયાં કરતી હતી. પાણીની છોળ તૂતકપર આવતી હતી, કિસ્તી બૂડશે તેવી શંકા કરાવતી હતી, અને બહાર જવા ના કહેતી હતી. માંઝી લોકો જોરથી બૂમો પાડી હલેસાં મારતા હતા.

આ વુલરલેક હતું. આ સરોવરમાં ઘણા અકસ્માત બને છે, કેમકે આ સમુદ્ર જેવા સરોવરનાં મોજાંસામે માત્ર ચાર તસુજ પાણીમાં રહેતી કિસ્તીની શી વિસાત? માંજી કાંઈ ગુસ્સે થઈ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. આ શું છે, એમ એક માંજીને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે "આજ ત્રણ વાગે ચારે કિસ્તીઓને સાથે બાંધી અમારે વુલર-લેકમાં ચાલવું હતું જેથી કોઈને જોખો લાગે નહિ. પણ સાહેબ (પ્રાણજીવનભાઇ) વાળી કિસ્તીના માંજીએ અગાડી પહોંચી જવા માટે અમને કોઈને ખબર આપ્યા વિના કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી વુલરને કિનારેજ ચોટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી પાછળ રહી ગઈ, તેથી આવું મોટું જોખમ માથે લઈ અમે વુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાંખી છે. હવે ઘણું કરીને હરકત તો નહિ આવવા દઈએ પણ અમને ઘણી ધાસ્તી લાગે છે." આટલું કહી તે હલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉઠીને "ઈશ્વરની ઇચ્છા વિના કાંઈ થતું નથી" એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર જોવા લાગ્યા. માંજી લોકોએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે જોવાની જીજ્ઞાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તૂતકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જળ એક મોટા અરિસા જેવું નજરે પડયું હતું, પણ આજ તો તે સમુદ્ર બીજોજ થઈ ગયો હતો. મોટાં મોજાંથી પાણી કૂદતું હોય, બિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઈ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતુ હોય અથવા તેને ગળી જવા ઇચ્છતુ હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. બીજી એકે કિસ્તી દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી.

ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્યભાગમાં હતા. દુરબીનથી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડતો નથી. બરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાય છે. કિનારાપરનાં વૃક્ષ, ડુંગરપરની વનસ્પતિ, અથવા ખીણોમાં વહેતાં ઝરણુ જોઈ શકાતાં નથી. પવન સુસવાટ કરતો ફુંકે છે. આવા ભયંકર પણ અદ્‌ભુત, જોખમવાળા પણ રમણીય, ધીરજની કસોટી કરતા પણ આનંદકારી, તોફાની પણ મનને આલ્હાદક અને શ્યામ પણ સુખકર દેખાવો જોતા જોતા થોડા વખતમાં કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યા. માંજી લોકોએ એક બીજાને ભેટી સલામ કરી. “ સાબ અબી કુછ હરકત નહિ હે ” એમ કહી તેઓની હથેલીઓ બતાવી ખીલ્યા. હલેસાં એટલા જોરથી માર્યાં હતાં કે હથેલીઓમાં ફોડલા પડી ગયા હતા.

કિનારાપર કીચડમાં એક વાંસ ખોદી તે સાથે દોરડાંવડે કિસ્તીને બાંધી અમે નીચે ઉતર્યા. આશરે એક કલાક પછી રસોડાની કિસ્તી દૂર એક ડાઘા જેવી દેખાઈ, અને થોડીજ વારમાં અમારી પાસે આવી પહોંચી. આ તોફાને તેઓને પણ હરકત કરી હતી. અમે દાતણ કરી ચા પીધો. જો કે મને ચા પીવાની ટેવ નહોતી તોપણ કાશ્મીરમાં વારંવાર ઉષ્ણોદક પાન કરવું પડતુ હતું. કોઈ કોઈ વખતે એક દિવસમાં પાંચ છ વખત ચા પીવો પડતો, કેમકે જમવાનું નિયમસર બની શકતું નહોતું, અને નિયમસર મળતું ત્યારે પણ ભાવતું નહોતું. કેમકે ઘી કડવું અને દુર્ગંધીવાળુ હતું. બિસ્કીટ અને ચા એજ અમારો મુખ્ય ખોરાક હતો.

થોડા વખતમાં સૂર્ય વાદળાં બહાર નીકળ્યો, તડકો થયો, ધુમ્મસ વીખરાઈ ગયો, લીલું ઘાસ ચળકવા લાગ્યું અને સામાનની કિસ્તી પણ આવી ગઈ. તે પણ તોફાનની લાણમાં થોડીઘણી આવી હતી. "અમે હજી કેમ ન આવ્યા ? શું થયું હશે ?" એવી ચિંતાથી પ્રાણજીવનભાઈએ ડૉકટર પુરૂષોત્તમદાસને અમારી સામે મોકલી આપ્યા. આ અમને થોડા વખતમાં આવી મળ્યા. એમને અમારી કિસ્તીમાં લઈ જે કિસ્તીમાં તે આવ્યા હતા તેને રાવબહાદુરને "અમે હમણાં આવીએ છીએ," એવા સમાચાર આપવા પાછી મોકલી દીધી. સાંજ પહેલાં અમે પણ બારામુલ્લા પહોંચી ગયા, અને બધી કિસ્તીઓ જોડાજોડ ઉભી રાખી રાત્રે તેમાંજ સૂઈ રહ્યા.

કિસ્તીની મુસાફરી આજ ઈશ્વરકૃપાથી સમાપ્ત થઈ. સવારમાં અમારે ગાડીમાં બેસી ચાલવાનું હતું. એક ઘોડાગાડી અને સાત એકા, જેમાં બેસી અમે રાવલપિંડીથી બારામુલ્લા સુધી આવ્યા હતા તેમાંજ પાછું જવાનું હતું.

તા૦ ૧૧-૧૧-૯૧. સવારે ઉઠ્યા. કિસ્તીમાંજ ચા પીધો. અમારૂં આ નાનું ઘર સંકેલ્યું. લબાચા ઉપાડ્યા. એકામાં અને ગાડીમાં સામાન ભર્યો.

ગરીબ, મહેનતુ અને આજ્ઞાંકિત માંજીઓને ઇનામ આપી સર્ટીફીકેટો લખી આપી, ખુશી કરી આશરે સવારના આઠ વાગે રસ્તે પડ્યા.

(જ્યારે અમે બારામુલ્લા આવ્યા ત્યારે આશરે દોઢસો માંજી

અમારી આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા હતા, અને દરેક પોતાની કિસ્તીનાં વખાણ કરી સર્ટીફીકેટોના થોકડા બતાવતા હતા. આ વખતે કિસ્તી પોતે જોઈનેજ પસંદ કરવી, કેમકે દરેક માંઝી પાસે સર્ટીફીકેટો હોય છે, અને દરેક માંઝી પોતાની કિસ્તીનાં સરખાં વખાણ કરે છે. અમે અમારી કિસ્તી પસંદ કરી રાત તેમાંજ રહ્યા હતા. આ વખતે પ્રાણજીવનભાઈ ખુલ્લે શરીરે નાહ્યા હતા, તેથી એકદમ ટાઢ ચડી ગઈ હતી, અને તુરત તાપ્યા નહોત તો તાવ ચડી આવત. ત્યારથી એમણે રાતે નહાવાનું અને જમવાનું બંધ કર્યું હતું. આ વખતે સવારમાં કિસ્તીપર લોટ જેવો બરફ પથરાઈ ગયો હતો અને તેથી સામાન ફેરવતાં માણસો લપસી પડતાં હતાં.)

પર્વતપરની આડી અવળી સડકપર અમારી ગાડી ચાલવા લાગી. સફેદાના લીલા સોટા અને ચિનારના સોનેરી ગોટા નજરે પડતા બંધ થયા. તેઓની જગ્યાએ મયૂરપિચ્છ જેવાં ચળકતાં સરોનાં અસંખ્ય વૃક્ષો અને બીજા જુદા જુદા રંગના સુશોભિત ગાલીચા દરેક ડુંગર અને ખીણમાં પથરાઈ ગયા છે. સ્લેટના પર્વતોની દીવાલો અને ધીટ વૃક્ષઘટા ડાબી બાજુપર ઝુમી રહી છે. જમણી બાજુએ ઊંડી ખીણમાં જેલમ નદી વહે છે. આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે, અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિર દેખાય છે, તેમાંથી પહેલાં મુગ્ધાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાળાના રથના ઘુઘરા જેવો, પછી મદોન્મત્ત ગંધમાદનની ગર્જના, સિંહના ઘુર્ઘર ઘોર અથવા વાંસઝાડીમાં ફુંકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડેલા કૈલાસશિખરના ગગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમંડલુમાંથી શંકરજટાપર

થોડા વખતમાં સૂર્ય વાદળાં બહાર નીકળ્યો, તડકો થયો, ધુમ્મસ વીખરાઈ ગયો, લીલું ઘાસ ચળકવા લાગ્યું અને સામાનની કિસ્તી પણ આવી ગઈ. તે પણ તોફાનની લાણમાં થોડીઘણી આવી હતી. "અમે હજી કેમ ન આવ્યા ? શું થયું હશે ?" એવી ચિંતાથી પ્રાણજીવનભાઈએ ડૉકટર પુરૂષોત્તમદાસને અમારી સામે મોકલી આપ્યા. આ અમને થોડા વખતમાં આવી મળ્યા. એમને અમારી કિસ્તીમાં લઈ જે કિસ્તીમાં તે આવ્યા હતા તેને રાવબહાદુરને "અમે હમણાં આવીએ છીએ," એવા સમાચાર આપવા પાછી મોકલી દીધી. સાંજ પહેલાં અમે પણ બારામુલ્લા પહોંચી ગયા, અને બધી કિસ્તીઓ જોડાજોડ ઉભી રાખી રાત્રે તેમાંજ સૂઈ રહ્યા.

કિસ્તીની મુસાફરી આજ ઈશ્વરકૃપાથી સમાપ્ત થઈ. સવારમાં અમારે ગાડીમાં બેસી ચાલવાનું હતું. એક ઘોડાગાડી અને સાત એકા, જેમાં બેસી અમે રાવલપિંડીથી બારામુલ્લા સુધી આવ્યા હતા તેમાંજ પાછું જવાનુ હતું.

તા૦ ૧૧-૧૧-૯૧. સવારે ઉઠયા. કિસ્તીમાંજ ચા પીધો. અમારૂં આ નાનું ઘર સંકેલ્યું. લબાચા ઉપાડયા. એકામાં અને ગાડીમાં સામાન ભર્યો.

ગરીબ, મહેનતુ અને આજ્ઞાંકિત માંજીઓને ઈનામ આપી સર્ટીફીકેટો લખી આપી, ખુશી કરી આશરે સવારના આઠ વાગે રસ્તે પડયા.

(જ્યારે અમે બારામુલ્લા આવ્યા ત્યારે આશરે દોઢસો માંજી

અમારી આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા હતા, અને દરેક પોતાની કિસ્તીનાં વખાણ કરી સર્ટીફીકેટોના થોકડા બતાવતા હતા. આ વખતે કિસ્તી પોતે જોઈનેજ પસંદ કરવી, કેમકે દરેક માંઝી પાસે સર્ટીફીકેટો હોય છે, અને દરેક માંઝી પોતાની કિસ્તીનાં સરખાં વખાણ કરે છે. અમે અમારી કિસ્તી પસંદ કરી રાત તેમાંજ રહ્યા હતા. આ વખતે પ્રાણજીવનભાઈ ખુલ્લે શરીરે નાહ્યા હતા, તેથી એકદમ ટાઢ ચડી ગઈ હતી, અને તુરત તાપ્યા નહોત તો તાવ ચડી આવત. ત્યારથી એમણે રાતે નહાવાનું અને જમવાનું બંધ કર્યું હતું. આ વખતે સવારમાં કિસ્તીપર લોટ જેવો બરફ પથરાઈ ગયો હતો અને તેથી સામાન ફેરવતાં માણસો લપસી પડતાં હતાં.)

પર્વતપરની આડી અવળી સડકપર અમારી ગાડી ચાલવા લાગી. સફેદાના લીલા સોટા અને ચિનારના સોનેરી ગોટા નજરે પડતા બંધ થયા. તેઓની જગ્યાએ મયૂરપિચ્છ જેવાં ચળકતાં સરોનાં અસંખ્ય વૃક્ષો અને બીજા જુદા જુદા રંગના સુશોભિત ગાલીચા દરેક ડુંગર અને ખીણમાં પથરાઈ ગયા છે. સ્લેટના પર્વતોની દીવાલો અને ઘીટ વૃક્ષઘટા ડાબી બાજુપર ઝુમી રહી છે. જમણી બાજુએ ઊંડી ખીણમાં જેલમ નદી વહે છે. આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે, અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિર દેખાય છે, તેમાંથી પહેલાં મુગ્ધાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાળાના રથના ઘુઘરા જેવો, પછી મદોન્મત્ત ગંધમાદનની ગર્જના, સિંહના ધુર્ઘર ઘોર અથવા વાંસઝાડીમાં ફુંકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડેલા કૈલાસશિખરના ગગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમંડલુમાંથી શંકરજટાપર

અને શિવમસ્તકપરથી મેરૂપર્વતપર પડતી ભાગીરથીના ધુધવાટ જેવો, પગલે પગલે વધતો જતો, પાણીની છોળો ઉડાડતો, અનેક ઇંદ્રધનુષો રચતો, ઘોડાની પીળી કેશવાળી જેવાં ઉછળતાં, નીચે જતાં, ફેલાઈ જતાં અને ભેગાં થતાં ફીણના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો અને લય કરતો. પર્વતોમાં પ્રચંડ પડઘો પાડતો, ગુફાઓમાં ભરાઈ રહેતો, વૃક્ષ, વેલી અને પત્થરોને ધ્રૂજાવતો, પાતાળ ફોડી નાખવા યત્ન કરતો, કાશ્મીરને સપાટ કરવા મથતો, આંખને પોતાના તરફ ખેંચતો, કર્ણવિવર બંધ કરતો, ફોડી નાખતો, નદીના ઉકળતા, ઉછળતા, પછડાતા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દિશામાં ફેલાય છે, સૃષ્ટિના સાંધબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છિતો હોય તેમ દેખાય છે, અને બીજા દરેક અવાજને દબાવી દે છે; તેથી પક્ષિઓ મૂંગાં હોય, વૃક્ષો હાલતાં અને ધસાતાં છતાં અવાજ ન કરતાં હોય, અને પવન સાચવી સાચવીને સંચરતો હોય તેમ ભાસે છે. આથી યુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક સહસ્ત્ર સુંદરીઓનાં અશ્રુ જેવાં, વરસાદની અખંડ હેલી જેવાં, અને વસંતમાં ઉંચી ચડી વિખરાઈ જતી, શ્રીમંતોના જળયંત્રમાંથી નીકળતી જળધારા જેવાં જળબિંદુઓ અહર્નિશ ચોપાસ છંટાયા કરેછે. ગંગા શંકરે મસ્તકપર ધરી અને મને શામાટે નહિ, એવી રીસથી જેલમ જાણે પર્વતોપરથી નીચે સૃષ્ટિપર અને સૃષ્ટિપરથી નીચે પાતાળમાં શંકર પાસે જઇ પ્રલય કરવા માગતી હોય તેવી દેખાય છે. ડાબી અને જમણી તરફના ઉંચા ડુંગરો અને ઝાડીમાંથી તે નદીનાંજ બચ્ચાં જેવા અસંખ્ય ધોધ વહી આવતા, માતુશ્રીને મળતા અને અવાજમાં વધારો કરતા નજરે પડે છે.

આ અદ્‌ભુત જળના સુંદર દેખાવ સિવાય આંખ અને મનને હરી લેનાર, ઉંચા નીચા, લીલા અને ભૂરા, બરફથી ઢંકાયલા અને બરફ વિનાના, ગોળ અને અણીવાળા શિખરોવાળા, પાણીનાં ઝરણુ અને પુષ્પલતાવાળા, છરેરા અને ઊંડી ગુફાવાળા, દૃષ્ટિમર્યાદાથી પણ વિશેષ લંબાઈ અને પહોળાઇવાળા પર્વતો, તેઓની રમણીયતા, તેઓની કલ્પિ ન શકાય તેવી ઉંચાઈ અને તેઓપરના અસંખ્ય નાના પ્રકારના રંગનું ગૌરવ કાંઈ મનપર ઓછી અસર કરે તેવાં નથી.

આવાં સમાન સુંદર સ્થળમાં ઉંચી નીચી અને આડી અવળી સડકપર કોઈ વખત ધીમે અને કોઈ વખત ઉતાવળે અમારી ગાડી ચાલી જતી હતી. તેની ગતિને અટકાવતી કરાંચીની હાર, અષ્ટાવક્ર પશુઓ (સાંઢીયા) ની કતાર, પનોતાં પ્રાણીઓ (ગધેડાં) નાં ટોળાં, પોઠિયાનાં જુથ, અથવા બ્યુગલના અવાજ સાથે દોડી આવતા ટાંગા જ્યારે આડા આવતા ત્યારે ઘણી સંભાળ રાખવી પડતી હતી, કેમકે સડક સાંકડી છે અને પડખે પાતાલ ફાટી પડેલું છે, આમાં જો કોઇ ભુલ્યાં ચુક્યાં પડે તો જેલમ નદીમાં સ્નાન કરી તુરતજ સ્વર્ગવાસી થવું પડે. કરાંચીના બળદને રાસ હોતી નથી, એ હું અગાડી લખી ગયો છું, અને તેમાં વળી હાંકનાર કોઇ કોઇ વખતે આ ગાડાંપર હોતા નથી, તેથી ગાડીનું પઇ ઘણી વખત કરાંચી સાથે ભરાઇ જાય છે. આ વખતે શું કરવું એ સૂજતું નથી. કુદકો મારતાં ખાઇમાં જવાય, અને બેસી રહેવું એ પણ ઘણું મુશ્કેલ છે, કેમકે ગાડી જરાક જમણી તરફ ખસે તો રામરામ. આ પ્રમાણે થતું ત્યારે અમે ધીમેથી નીચે ઉતરી ગાડીને ઉપાડી સરખી મૂકી કરાંચીને ખસેડી અગાડી ચાલતા હતા.

ટાંગાના ઘોડામાંથી એકને વચમાં રાખેછે, અને બીજાને એક બાજુ રાખેછે; આમ કરવાથી એક ઘોડાને વધારે ખેંચવું પડેછે. આમ ઘોડા જોડવાનો રિવાજ ઘણોજ ખરાબ છે.

પર્વતપર ચરતી વિલાયતી જેવી ગાયો, ઘોડાની યાળ જેવાં લાંબા વાળવાળાં બકરાં અને તેઓની સાથે એકાદ રીંછ જેવો રૂંછાવાળો કુતરો પણ વારંવાર નજરે પડે છે. નદીના કિનારાપર, તેની પેલી ગમના પર્વતોની ખાણોમાં અને અમારા ડાબા હાથપરના ડુંગરોનાં શિખરો અને મધ્યભાગપર નાનાં નાનાં ગામડાં દેખાતાં હતાં. આ ગામમાં માત્ર પાંચ છજ માટીનાં ખોરડાં હોય છે. ઘરની પાસે પગથિયાં જેવાં નાનાં ગોળ, લંબગોળ, ચોરસ અને અર્ધચંદ્રાકારનાં કમોદ અથવા મકાઇનાં ખેતરો હોય છે. આ ખેતરો અથવા કયારા ઢાળવાળા હોય છે; અને ઢાળને છેડે નાની માટીની પાળ કરેલી હોય છે. વરસાદ વધારે પડતો નથી, તેમજ વરસાદ અથવા કૂવાની જરૂર પણ નથી, કેમકે વસંતમાં પર્વતોપરનો બરફ પીગળે છે, અને તેનું શીતળ જળ આ ખેતરોમાં સીંચાતું સીંચાતું પાળથી જોઇતું ખેતરોમાંજ રહી બાકીનું જેથમ નદીમાં વહી જાય છે. પીવાનું પાણી પણ શોધવા જવું પડે તેમ નથી, કેમકે કેટલાક દૂરથી સર્પ અથવા રૂપાના રસ જેવા દિસતા ધોધ દરેક ઋતુમાં વણાજ કરે છે. ઘરપર નળિયાંને બદલે ધૂળનાં અગાસી જેવાં સપાટ છાપરાં રાખવામાં આવે છે. આ છાપરાં તેજ આ ગરીબ ખેડૂતોની ખળાવાડ છે. આ ખળાવાડપર ખેડૂતો ચડી સૂપડાંમાં દાણા ભરી ઉછાળતા અથવા વાવલતા નજરે પડતા હતા.

આ ગોકુળ જેવાં રમણીય ગામડાંની પાસેના પાણ
પાણીથી ફરતી અનાજ દળવાની ચક્કીઓ દેખાતી હતી. આ
આ જંગલીલોકો પણ પાણીનો ઘણો સરસ ઉપયોગ કરી શકે છે. આ
ચક્કીની ગોઠવણ ઘણીજ સાદી અને કાઠિયાવાડમાં અથવા બીજી
કોઇ પણ જગ્યાએ દાખલ થઈ શકે તેવી છે. આ જંગલી લોકોની
આવી સ્થિતિ જોઈ થોડા અગાડી ચાલ્યા ત્યારે કેટલાંક માણસો
સડક માપતાં નજરે પડયાં. ગાડી ઉભી રખાવી તેઓને આમ કરવાનું
કારણ પૂછ્યું. તેમાંનો એક જે અમલદાર જેવો દેખાતો હતો તેણે
કહ્યું કે 'રાવલપિંડીથી શ્રીનગર સુધી ટ્રેન કરવાનો સરકારનો વિચાર
છે.' અમે પૂછ્યું કે 'કેટલું ખર્ચ થશે? કેવા ગેજની ટ્રેન કરવા
વિચાર છે? પૈસા કોણ આપશે? ટ્રેન આજ રસ્તે લાવવી છે કે બીજો
કોઇ રસ્તો તૈયાર કરવો પડશે'? તેણે કહ્યું કે 'બ્રૉડગેજ કરવાનો
ઇરાદો છે. ખરચ આશરે ૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ (સાત કરોડ) રૂપિયાનું થશે.
રસ્તો આજ લેશે, પણ તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો પડશે; અને
મસુરી (મરિહીલ) ઘણું ઉંચું છે, તેથી તેને છોડી દેવું પડશે.
ખર્ચ કોણ આપશે તેની મને ચોક્કસ ખબર નથી, પણ ઘણું કરી
કાસ્મીરના મહારાજા આપશે. વળી આ ટ્રેન થશેજ એમ પણ કહી
શકાતું નથી.' આવા પર્વતોમાં ટ્રેન લાવવી એ ખરેખર મુસ્કેલ કામ
છે, કેમકે એક તસુ પણ સપાટ જમીન ક્યાંઇ નજરે પડતી નથી,
અને ડુંગરોપરથી વારંવાર પત્થરનાં તોળાઇ રહેલાં હાથી જેવડાં
ચોસલાં ગબડી પડે છે.

આ ટ્રેનને વિષેજ વાતો કરતા અમે અગાડી ચાલ્યા, અને
રામપુર જ્યાં એક ડાકબંગલો છે, ત્યાં જઈ દોઢેક કલાક રોકાયા; ઘોડાને

થાક ખવરાવ્યો અને અમે જમ્યા. હું રામપુરમાં હતો, તેથી કાઠિયાવાડમાંનું લાઠીનું ગામ રામપુર, જ્યાંથી લાઠી ચોખ્ખું નજરે પડે છે તે યાદ આવ્યું. કયાં એ સપાટ જમીન અને વિશાલ ખેતરોવાળું રામપુર, અને કયાં આ સ્વર્ગપરનું સરોનાં ક્ષુ ક્ષુ અવાજ કરતાં વૃક્ષોથી ભરેલું એક ઉંચી ટેકરીપર આવી રહેલું કાશ્મીરી રામપુર? એક વખતે હું કાશ્મીરમાં છતાં જાણે કાઠિયાવાડમાં હોઉં, મારા મિત્રો સાથે જાણે લાઠી અથવા રાજકોટમાંજ ફરતો હોઉં, બેઠેલો હોઉં અથવા સ્વર્ગનું વર્ણન વાંચતો હોઉં તેમ ભાસ્યું. એ કાશ્મીરી પર્વતો, નદી, ખળખળિયાં, ઝરણુ અને શીતલતા જાણે મારા મન સાથેજ કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યાં હોય, એ વૃક્ષની કુંજોને જાણે મારા હૃદયના વિચારો કાઠિયાવાડમાં ઉપાડી ગયા હોય, એ બરફનાં શિખરોને મારૂં મન જાણે કાઠિયાવાડમાં ઉંચકી ગયું હોય અથવા કાશ્મીર અને કાઠિયાવાડ જાણે એક થઇ ગયાં હોય અથવા મળી ગયાં હોય તેવીજ મને ભ્રાંતિ થવા લાગી. આવાજ વિચારોમાં જમી રહ્યા પછી તો અર્ધો કલાક અર્ધી ક્ષણની માફક વીતી ગયો, ગાડી જોડાણી, કોઇએ મને બોલાવ્યો, સ્વપ્ન ઉડી ગયું અને હું ગાડીમાં બેસી કુદરતથી ચકિત થઇ તેના ને તેનાજ સ્વપ્ન જેવા વિચારો કરતો, બીજાની સાથે અગાડી ચાલ્યો. હું આંખોને બદલે મનથી દેખતો હોઉં, દરેક અવયવ અને ઇંદ્રિયજ્ઞાન જાણે મનમાં સમાઇ ગયાં હોય, અથવા દરેક દેખાવ જાણે દિલપર ચિતરાઇ અથવા કોતરાઇ જતા હોય તેમ મને લાગ્યું. આ હૃદય છબી પાડવાનું નવું યંત્ર બન્યું.

આવી સુખકર નિદ્રાવસ્થામાં હું હતો, તેટલામાં અમે એક જૂના ખંડેર પાસે આવી પહોંચ્યા. કાશ્મીરની ગાઇડમાં લખ્યું છે

કે **રામપુર** અને ઉરીની વચમાં એક **પાંડુગઢ** નામનો પુરાતની પડી ગયેલો કિલ્લો આવે છે. **બારામુલ્લાં** જતાં અમે અહિં રોકાણા નહોતા, અને તેવું બીજું ખંડેર જોયું નહોતું, તેથી આજ તે પાંડુગઢ છે, તેમ ધારી અમે તેની અંદર ગયા. અંદર એક નીલા પત્થરનું ખળભળી ગયેલું શિવાલય જોયું. ચોકમાં લીલું ઘાસ, બોરડી અને એવા બીજા નાના છોડ અને ગુંચવાઈ ગયેલાં મોટાં વૃક્ષો જોયાં. ચારેકોર કિલ્લાનો પાયો હતો પણ તે ગઢ ઘણી લાંબી મુદ્દતથી પડી ગયેલો હોવાને લીધે તેનાપર મોટાં ઝાડનો કુદરતી કિલ્લો થઇ ગયો છે. આ સુંદર પત્થરની એક ખાંભી મુસાફરો બહાર સડકપર લઇ આવેલ છે, અને તેનો ઉપયોગ હજામની સલ્લાઇ જેવો કરે છે, અથવા તેનાપર ઘાસના જોડા, જેને **કાશ્મીર**માં ચપલાં કહે છે, તે રાખી વિશ્રાંતિ લે છે.

વટેમાર્ગુંનું આ વિશ્રામસ્થાન અને અસલી ખંડેર જોઇ અગાડી ચાલ્યા. ખાઇ વધારે વધારે ઊંડી થતી ગઇ. દેખાવ વધારે ભયાનક અને શાંત દેખાવા લાગ્યા. સૂર્યાસ્ત સમય પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવતાં પક્ષિઓ કિલકિલ કરી આમતેમ ઉડવા લાગ્યાં. સૂર્યનાં ઝાંખાં પડતાં લાલ કિરણો વૃક્ષોનાં પાનની ગાઢી ઘટામાંથી સોંસરાં નીકળી પર્વતોને રંગવા લાગ્યાં. ઉરી ગામનો ડાકબંગલો જ્યાં અમારે રાત રહેવું હતું તે પણ દ્રષ્ટિએ પડયો. જેલમ નદીના એક વિચિત્ર કાશ્મીરી પૂલ પાસે આવી પહોંચ્યા. બન્ને કિનારે મોટાં લાકડાં અથવા ઝાડનાં થડ સાથે બે જોડાજોડ મજબૂત ચામડાનાં દોરડાં બાંધેલાં હોય છે, તેની ઉપર આશરે દોઢ હાથ બીજાં બે છૂટાં દોરડાં હોય છે. ઠેઠ નીચલાં દોરડાં અને ઉપલાં બન્ને દોરડાં છૂટાં હોયછે, નીચેનાં

અને ઉપલાં દોરડાં વચ્ચે નાના લાકડાંના દંડિકા બાંધેલા હોય છે. નીચલાં દોરડાંપર પગ રાખી ઉપલાં દોરડાંને ઝાલી માણુસો સામસામા ઘાસની ભારીઓ ઉપાડી અને સ્ત્રીઓ બાળકને તેડી ચપલાં પગમાં પહેરી વગર બ્હીકે પૂલ ઓળંગ્યા કરે છે. પૂલમાં ઘણો ઝોળ પડી જાય છે અને હિંચક્યા કરે છે. એક વખતે કેટલા માણસોએ આ પૂલપર ચાલવું તેનો કાંઈ નિયમ નથી, તેથી ઘણા માણુસો એક સાથે ચાલવાથી કોઈ કોઈ વખતે અતિ બોજો થવાથી આ ઝુલતો પૂલ તુટી જાય છે.* માણુસના પગ પાણીથી માત્ર ત્રણુ ચાર હાથ ઉંચા રહે છે. આ ભયંકર દોરડાંના પૂલપર ચાલવાની અમારામાંથી કોઇની હિમ્મત ચાલી નહિ. કાશ્મીરમાં આવા ઘણા પૂલ હોય છે. નાનાં નહેરાં પર એક આડું ગોળ મોટું ઝાડનું થડ મૂકી દે છે, અને તે વિચિત્ર પૂલ પર કાશ્મીરી ટટ્ટુ અને માણુસ દહેશત વિના ચાલ્યાં જાય છે. જેલમ નદી એટલા જોસથી વહે છે કે બારામુલ્લાં પછી વચમાં થાંભલાવાળો એક પણુ પૂલ બાંધી શકાયો નથી.

એ દોરડાંનો પૂલ જોઇ જરા અગાડી ચાલ્યા, એટલે એક મોટું મેદાન આવ્યું. લીલું ઘાસ તેનીપર છવાઇ ગયું હતું. ચોપાસ સુંદર લીલા અને સંધ્યા રાગથી ગુલાબી દિસતા પર્વતો છવાઇ ગયા છે. આવા મેદાનની વચ્ચે એક સારી સગવડવાળો ડાકબંગલો છે તેમાં અમે રાત્રે રહ્યા.

તા૦ ૧૨-૧૧-૯૧. સવારમાં ચ્હા પીધા પછી આઠ વાગે ડેરી છોડ્યું. રસોડાંના સામાન સાથે કેટલાંક માણુસોને રસ્તામાં

---

* નીચે પત્થરમાં પછડાતી, ઘુઘવતી, ફુંફવતી જેલમ નદી પૂર જોસથી ચાલી જાય છે.

બપોરે જમવાનું તૈયાર રાખવા અગાડી મોકલી આપ્યાં હતાં. આ વળતી મુસાફરીમાં અમે હમેશાં આવી ગોઠવણુ કરતા, કેમકે જતી વખત તેમ ન કરવાથી અમને ઘણીજ મુસ્કેલી પડી હતી. સાંજે ગરી પહોંચવું હતું. તે ઉરીથી ચોત્રીસ માઇલ દૂર છે.

આ રસ્તો ઘણોજ વિકટ છે. એક બાજુએ ઉંચા પર્વતો અને બીજી બાજુએ એક હજારથી વધારે ફીટ ઊંડી જેહલમના ઘુઘવાટાથી ગાજી રહેલી ખાઇ આવી રહેલી છે. કેટલાએક પર્વતો કાળા સખત પત્થરના છે, કેટલાએક સ્લેટના છે, અને કેટલાએક માટીના છે. આ દરેક પર્વતપર સરખાંજ સુશોભિત વૃક્ષો આવી રહેલાં છે. ઉંચાઇમાં પણ ઘણાખરા સરખાજ. ગિરના જેવા કાળા કાગડાના વિચિત્ર જાતના અવાજ, કોઇ કોઇ કુંજમાં મધ્યાન્હ સમયે છૂપી રહી મધુર ગાયન કરતાં ચંડુલોના સુસ્વર અને વર્ષાની શાંત રાત્રિનું ભાન કરાવતા તમરાંના ધ્વનિ દરેક પર્વતપર સંભળાય છે, જેહલમ નદીનાં ઉછળતાં ફીણ દરેક ડુંગરપરથી દેખાય છે, સામે ટેકરીઓપર ચરતાં ઢોર, પહાડી બકરાં અને ફરતાં જંગલી માણસો દરેક જગ્યાએથી નજરે પડે છે, અને નાનાં મોટાં ઝરણ, ખળખળીયા અને ધોધથી દરેક પહાડ સુશોભિત દેખાય છે, પણ ધૂળના પર્વતો તો નિરંતર ભીનાજ રહે છે; પાસેથી પસાર થતી દરેક વસ્તુને શીતલ કરી દે છે અને ઝાડની અતિઘીચ કુંજગલીઓથી છવાએલા છે. આ પર્વતોપર અસંખ્ય ગડગડિયા નાના મોટા પત્થરો ધૂળની સાથે નીચે સડકપર અને સડકપરથી નીચે ખાઇમાં ઠેઠ જેહલમ સુધી ઘસી પડે છે. આના સપાટામાં જે કોઇ પ્રાણી અથવા ચીજ આવી જાય છે,

તેનો તત્કાળ નાશ થાય છે, અને ફરીથી દ્રષ્ટિએ પડતાં નથી. આવા અકસ્માતોથી ઘણી વખત ઘણા જીવોનું નુકશાન થાય છે. ચોમાસામાં ધર્તીકંપ, વાવાઝોડું, વંટોળીયા અથવા ઝપાટાની વખતેજ આવા અકસ્માતો બને છે તેમ નથી, પણ ધૂળ અને નાના ગોળ પત્થરો હમેશાં ખર્યાજ કરે છે. આમ થવાથી કેટલાક મજુરો સડક સાફ કરવા દરરોજ કામે લાગેલાજ હોય છે, અને રસ્તે ચાલતી ગાડીને દબાઈ, દટાઈ, છુંદાઈ અથવા ઘસડાઈ જવાની નિરંતર ધાસ્તી રહે છે. પત્થરનું દરેક ચોસલું હમણાં આવી પડશે એમ દેખાય છે. આમાંથી બચવાનો એકે ઉપાય નથી, કેમકે આવા પર્વતો ઘણા લાંબા છે અને સડક હમેશાં તેની અડોઅડજ ચાલી જાય છે. આ જીવને હાનીકર્તા છે, પણ આંખને આનંદ આપે છે; મૃત્યુ જેવા ભયંકર છે, પણ મનને રીઝવે છે; રોગથી પણ વિશેષ દુઃખ આપનાર થઈ પડે તેવા છે, પણ વિચારોને પ્રફુલ્લ કરે છે; ત્યાંનું રહેઠાણ મૃત્યુનું સહોદર છે, પણ મનને તે છોડી જવું ગમતું નથી; અને આ દેખાવો માંસાહારી પશુઓ, એકાંત, બરફ અને ઝાડીથી વિકાળ છે, પણ સર્વ રમણીય વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ, દ્રશ્ય વસ્તુઓમાં સર્વોપરી અને સર્વ આલ્હાદક, સુખકર, શાંત કરનારી અને શીત ચીજોમાં ઉત્તમ છે.

આવા જોખમવાળા આનંદદાયી પ્રદેશોમાં ચાલતી ચાલતી અમારી ગાડી ચિકોટી આવી પહોંચી. આ ગામ પાસે નાની ટેકરીપર ડાક બંગલો છે. તેની બાજુમાં પાસેજ એક ઝરણું વહ્યા કરે છે. આ ઝરણુની અડોઅડ રસોડાંનો તંબુ લગાડેલો હતો. જમવાને થોડી વાર હતી, તેથી અમે ડાકબંગલાની અગાસીમાં ખુરશીપર બેઠા અને દુરબીનથી દરેક ખીણ, દરેક ખળખળિયાં, દરેક ધોધ, દરેક ઝરણ,

ખાઇવચ્ચે અંધારામાંથી શી રીતે ચલાય ? આવી રીતે છતે પાણીએ તરસ્યા અને વગર ઇલાજે ભૂખ્યા બધા માણુસો ઉરી તરફ ઉપડયા. કેટલાકની આંખમાં પિલુડાં આવી ગયાં હતાં. આ કેવું ખોટું ! લડાઇના વખત જે માથાપર ગડગડી રહ્યા હતા, માંસ ભાલાની અણીપર રાખી મુડદાંની ચેહપર શેકી લઈ ચાવી જવું પડતું હતું, અરણ્યમાં પત્થરપર પણ સુખે સુવાનું મળતું નહિ, ઘોડાપરથી પલાણ પણ દૂર થતાં નહિ, લોહીમાં તરવારો હમેશાં ભીની રહેતી, શરીરપર જખમ વિનાના કોઇ માણુસો નજરે પડતા નહિ, સંકટની સંખ્યા થઇ શકે તેમ નહોતી; એ સમય વિસરી જવાનો નથી. સુખ શાંતિથી નપુંસક બની જવાનું નથી. મોજનું વ્યસન સુખ આપનારૂં નથી. સ્પ્રીંગવાળા પલંગ અને ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસી ચટપટ કરવી અને તેમાંજ મગ્ન રહેવું, એ સુધારો, સુખ અથવા આનંદ નથી. બૂટ, મોજાં, નાજુક સોટી અને રેશમી રૂમાલ ગજવામાં રાખી ફાંકડા બની આંટા મારવા એજ સંપત્તિ અથવા મજા નથી. સોનાના ચસ્મા વગર કારણે ઘાલી, સોનાનાં નાજુક ઘડિયાળ અને અછોડા છાતીપર લટકાવી, ટેબલપર ટાંટીઆ ઉંચા ચડાવી વ્હીસ્કી પેગ ચડાવવો એજ સુધારાના સાથીનાં લક્ષણ નથી. ધીરજ અને દ્રઢતાથી અગાડી વધવું એજ સુધારો છે, એજ સુખ છે, એજ ધર્મ છે, અને એજ સંપત્તિ છે. “ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરૂ નારી, આપત્તકાળપર ખીંચે ચારી.” ખરેખર આવી સ્થિતિમાં જોકે ધીરજથી રહેવું, શાંત રહેવું જોઈએ, તોપણ આ ભુખ્યા માણસોની એ વખતની સ્થિતિ જોઈ અમને ઘણીજ દયા આવી અને જે કોઇએ આવી સ્થિતિ અનુભવી અથવા જોઈ હશે તેને તેઓનાપર દયા આવ્યા વિના રહેશેજ નહિ.)

ઊલળી ન પડે, તે માટે એ ધોકા નીચે રાખેલા હોય છે, તેથ તેમાં તે ભરાયા અને ઢસડાયા. તેનો પગ ભાંગી ગયો હશે તેમ તેને અને બધાને લાગ્યું. પણ ડૉક્ટરે તુરત સાથળ તપાસી કહ્યું કે કાંઇ ઇજા નથી. તોપણ તેને એટલું સખત વાગ્યું હતું કે જ્યાંસુધી કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી થઇ ત્યાંસુધી તેને શેક કરવો પડયો.

આ પ્રમાણે બિચારા વશરામે રાત આખી શેક કરાવ્યા કર્યો, અને અમે " તે બચ્યા એ સારૂં થયું, ઈશ્વરની વળી એટલી કૃપા," એવી એવી વાતો કરતા સૂઇ રહ્યા.

તા૦ ૧૩-૧૧-૯૧. રાત આખી સગડીમાં ધૂમાડા વિનાનાં ચિનારનાં લાકડાં સળગ્યાં કર્યાં હતાં, તેથી સવારના સાડાચાર વાગે ઉઠી કપડાં પહેરી તાપવા બેસી ગયા.

ચ્હા પીધો કે તુરતજ ગાડીમાં બેસી રસ્તે પડયા. કાશ્મીરના આ સુંદર દેખાવો વિષે હું શું લખું ? દરેક જગ્યાએ સરખીજ રમણીયતા દેખાય છે. જેલમ નદી પડખે ધસી આવતી હતી તેની આસપાસ ભવ્ય દેખાવો જોઈ દ્રષ્ટિ કદિ તૃપ્ત થતીજ નથી.

આવા પ્રદેશોમાં આમ તેમ સડકપર ચાલતાં અમે કોઇ કોઇ ઠેકાણે પ્રતિધ્વનિ સાંભળવા પીસ્તોલના અવાજ કરતા હતા. આ અવાજ દરેક ડુંગરમાં અને ખાઇમાં ગાજી રહેતા. અવાજ સાંભળી કોઇ કોઇ વખત ઊંડી ખીણમાં દીપડા જેવાં કેટલાંક જાનવર ધીચ ઝાડીમાંથી બહાર નીકળી આવતાં, દુરબીનથી અમે તેઓને જોયાં, તોપણ ખાઇ એટલી ઊંડી છે કે અમે તેની જાત જોઇ શક્યા નહિ. આમાંનાં કેટલાક પીળાં અને વાંદરાના આકારનાં હતાં.

એ ત્રણ કાગળ લખ્યા તેટલામાં અમારા એકા અને માણસો આવી પહોંચ્યાં અને મેં "પડયા" એ શબ્દ સાંભળ્યો. કાગળ પડતો મૂકી લેખણ કાને ખોશી તુરત બહાર જઈ એક માણસને "શું થયું ? કોણ પડયું ?" એમ પૂછવા લાગ્યો, તેણે મને જવાબ નહોતો આપ્યો તેટલી વારમાં વશરામ ખવાસે ખોડાંગતા ખોડાંગતા આવી કહ્યું કે "હું પડયો." ડૉકટરે તેને શેક કર્યો, પછી અમને કહ્યું કે "નેલીબ્રિજપર વશરામ ખવાસવાળા એકાનો ટટ્ટુ એક વખત પડયો, પણ તેણે લાકડું પકડી રાખ્યું અને તેથી બચ્યા. ઘોડાને ઉભો કરી અગાડી ચલાવ્યો, પણ તેજ પૂલપર પાછો તેજ ઘોડો પડયો. આ વખતે વશરામ ઘોડાના પાછલા પગ પાસે પડયા એ ઘણું સારૂં થયું; એમાંથી એક બાજુએ પડત તો હાડકાં પાંસળાં વિંખાઈ જાત. વશરામ પડયા કે તરતજ ઘોડો ઉભો થઈ ચાલવા લાગ્યો અને વશરામ ઢસડાયા. આખરે નીચે નમી પાછળથી નીકળી ગયા, પણ તેના સાથળમાં બહુ વાગ્યું છે."

ચિકોટી અને ગરીની વચમાં આ નેલીબ્રિજ છે. માત્ર લાકડાંનોજ બનાવેલો છે. ડાબા હાથપરના પર્વતોમાંથી જેલમ જેવીજ એક ઘુઘવતી નદી નીચે થઇને ચાલી જાય છે અને જેલમને મળે છે. પૂલ ૭ ફીટ પોહોળો નહિ હોય અને આશરે વીશ ફીટ લાંબો છે. ઉંચો આશરે પંદર ફીટ હશે. પણ જમણી તરફ તો ખાઈ છે અને તેમાં પડી તે નદી જેલમને મળે છે. ઈશ્વરકૃપાથી અમારી ગાડી સહીસલામત આવા પૂલો ઉતરી આવી અને વશરામ પણ એક તરફ ન પડતાં વચમાં પડયા, નહિતો બન્ને બાજુ મૃત્યુ ડાચું ફાડી ઉભેલું છે. વશરામ સહેલાઈથી એકા નીચેથી નીકળી શકત, પણ એકો પાછળ

ઊલળી ન પડે, તે માટે બે ઘોડા નીચે રાખેલા હોય છે, તેથ તેમાં તે ભરાયા અને ઢસડાયા. તેનો પગ ભાંગી ગયો હશે તેમ તેને અને બધાને લાગ્યું. પણ ડૉક્ટરે તુરત સાથળ તપાસી કહ્યું કે કાંઇ ઇજા નથી. તોપણ તેને એટલું સખત વાગ્યું હતું કે જ્યાંસુધી કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી થઇ ત્યાંસુધી તેને શેક કરવો પડયો.

આ પ્રમાણે બિચારા વશરામે રાત આખી શેક કરાવ્યા કર્યો, અને અમે "તે બચ્યા એ સારૂં થયું, ઈશ્વરની વળી એટલી કૃપા," એવી એવી વાતો કરતા સૂઇ રહ્યા.

તા૦ ૧૩–૧૧–૯૧. રાત આખી સગડીમાં ધૂમાડા વિનાનાં ચિનારનાં લાકડાં સળગ્યાં કર્યાં હતાં, તેથી સવારના સાડાચાર વાગે ઉઠી કપડાં પહેરી તાપવા બેસી ગયા.

ચ્હા પીધો કે તુરતજ ગાડીમાં બેસી રસ્તે પડયા. કાશ્મીરના આ સુંદર દેખાવો વિષે હું શું લખું? દરેક જગ્યાએ સરખીજ રમણીયતા દેખાય છે. જેલમ નદી પડખે ધસી આવતી હતી તેની આસપાસ ભવ્ય દેખાવો જોઈ દ્રષ્ટિ કદિ તૃપ્ત થતીજ નથી.

આવા પ્રદેશોમાં આમ તેમ સડકપર ચાલતાં અમે કોઈ કોઇ ઠેકાણે પ્રતિધ્વનિ સાંભળવા પીસ્તોલના અવાજ કરતા હતા. આ અવાજ દરેક ડુંગરમાં અને ખાઈમાં ગાજી રહેતા. અવાજ સાંભળી કોઇ કોઇ વખત ઊંડી ખીણમાં દીપડા જેવાં કેટલાંક જાનવર ધીચ ઝાડીમાંથી બહાર નીકળી આવતાં, દુરબીનથી અમે તેઓને જોયાં, તોપણ ખાઇ એટલી ઊંડી છે કે અમે તેની જાત જોઇ શક્યા નહિ. આમાંનાં કેટલાક પીળાં અને વાંદરાના આકારનાં હતાં.

બપોરે અમે દુમેલ આવી પહોંચ્યા. આ જગ્યાએ એક પૂલ છે. તેની નીચે જેલમ નદી વહે છે. તેનું પૂર એટલું જોસવાળું છે કે આ પૂલની વચમાં એકે થાંભલો બની શકયો નથી. આ સસ્પેન્શન બ્રિજની પાસેજ મુસાફરો માટે ત્રણચાર ઓરડીઓ છે. આ પૂલ અને ઓરડીઓ કાશ્મીરના સ્વર્ગવાસી મહારાજાની નામના માટે ચણાવેલાં છે.

ઓરડીમાં ઉતરવાને બદલે અમે પૂલ અને ઓરડીઓને પડખે એક ચણાવેલ *ઓટો છે, ત્યાંજ બેઠા; કેમકે એની પાસે એક નાજુક ગુલાબના પુષ્પોની વાડી છે, અને નીચેજ જેલમનું સ્વચ્છ અને શીતળ જળ વહેતું દેખાય છે. આ ગુલાબનાં ફૂલ ઘણાંજ ખુશબોદાર અને મોટાં છે.

અમને જોઇને એક સરોદો લઇને ગવૈયો ગાવા આવ્યો. આ શું ગાતો હતો તે અમે પૂરૂં સમજી શકયા નહિ, પણ જે ગાયનો અને વાજાં અમે શ્રીનગરમાં સાંભળ્યાં અને જોયાં હતાં, તેથી આ જુદીજ તરેહનાં હતાં. કાશ્મીરની આબેહુબ રીતભાત બારામુલ્લાં છોડયા પછી નજરે પડતી નથી. આ ગવૈયો કાઠીશેકોના રાવળ જેવો હતો. તેઓના જેવોજ સુર કાઢતો હતો, અને સરોદો પણ તેવોજ વગાડતો હતો. ખામી માત્ર અવાજનીજ હતી. થોડી વારમાં અહિંનો એક માળી કેટલાંક સફરજન અને નાખ લઈ આવ્યો. આ કાશ્મીરમાંજ ઉત્પન્ન થતાં સફરજન જેવાંજ નાખ અને કાશ્મીરી સફરજન ઘણાં સ્વાદીષ્ટ અને દાડમ જેવડાં મોટાં હોય છે. કાશ્મીરી લોકો નાખનું અથાણું પણ કરે છે. જમવાનું તૈયાર થયું તેથી રસોડાંના તંબુમાં જઇ જમીને પાછા નદી આગળ આવી બેઠા.

---

* ઓટલો

પૂલની એક બાજુએ આ ઓરડીઓ, ઓટલો અને ફૂલવાડી છે, અને બીજી બાજુએ ટ્રેનના સ્લિપર વહેરવાનું કારખાનું છે. આ કામ એન્જીન અને સાંચાથી થાય છે. આ પાટીયાં કાશ્મીરમાં કામ આવતાં નથી; પણ એકસોથી વધારે માઇલ દૂર મોકલી આપવામાં આવે છે. મજુર, ગાડાં અથવા ખટારાથી તેટલે દૂર મોકલાવાતાં નથી, પણ પચાસ સાઠ પાટીયાં તૈયાર થયાં કે તુરતજ જેલમ નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેથી તે વેન સાથે તણાતાં ચાલ્યાં જાય છે. નવાઈ જેવું એજ છે કે આ પાટીયાં વેનમાં ઘણી વખત કિનારે ચડી જાય છે, છતાં કોઇ માણસ તેને ઉપાડી જતું નથી, પણ પાછાં નદીમાં ફેંકી દે છે. વળી કદાપિ કેટલાંક લાકડાં ખોવાતાં પણ હશે, તોપણ આ જગ્યાએ લાકડાંની એટલી છત છે કે તે ખોટ કાંઇ નજરમાં લાવવા જેવી નથી.

એક વાગ્યો. આ દીવાલ સાથે અથડાતું પાણી, જેલમ નદીને આ જગ્યાએ એક બીજી નદી મળે છે તેથી થતો મોટો અવાજ, ગુલાબનાં આ સુંદર પુષ્પ, અને આ સસ્પેન્શન બ્રિજ છોડી ચાલવાનો વખત થઇ ગયો. "મેહ અને મેમાન કેટલા દિવસ ?"

કાશ્મીરની હદમાંથી ગાડી અથવા એક્કા ભાડે કર્યા હોય તેઓને માટે અહિં કાંઇક દાણ આપવું પડે છે. દાણ લેનારા માગવા આવ્યા, પણ અમે ગાડી તેમજ એકા રાવલપીંડીથી ભાડે કરેલા હતા, તેથી કાંઇ આપ્યા વિના ચાલી નીકળ્યા, એકાવાળાને પણ ચાલવાનું કહી દીધું અને લાલચુ દાણ ઉઘરાવનારને રગઝગ કરતાં સાંજ રાખ્યા.

અમારી સાથે જેલમના પાણીપર સેંકડો પાટીયાં તણાતાં આવતાં હતાં, ચક્કર ખાતાં હતાં, કોઈ ટાપુપર અટકી પડતાં હતાં, કિનારાપર ઉછળી પડતાં હતાં અને પાછાં રસ્તે ચડતાં હતાં. આ પણ ખરેખર જેલમના ગૌરવમાં કાંઇક વધારો કરતાં હતાં, અને તેની ઝડપની :મહત્વતાની છાપ દિલપર વધારે સજ્જડ બેસાડતાં હતાં.

"દાણ ઉઘરાવનારા માણસોએ અમારા માણસોને કાંઇ હરકત તો નહિજ કરી હોયને?" એવા વિચાર કરતા કોહાલે આવી પહોંચ્યા. અહિંના ડાકબંગલામાં અમારે રાત રહેવી હતી.

કોહાલા ગામ અર્ધું કાશ્મીરની હદમાં છે, અને અર્ધું પંજાબની હદમાં આવેલું છે. વચમાં એક સસ્પેન્શનબ્રિજ આવેલો છે. આ પૂલ ઉપર ઉભા રહી નીચે વહી જતું જેલમનું પાણી નિહાળવા જેવું છે.* કાચનો રસ વહી જતો હોય તેવોજ આબેહુબ આભાસ થાય છે; કેમકે આટલા ભાગમાં પત્થર ન હોવાથી પાણી ઉછળતું નથી અને તેથી ફીણ દેખાતાં નથી, પણ નિર્મળ જળ એકસરખું સરખી સપાટીમાં ઝપાટાબંધ ચાલ્યું જાય છે. કાશ્મીર અને પંજાબની હદ વચ્ચે પાટીયાં જાણે છોકરાંને રમવાનાં નાનાં વહાણ હોય અથવા કાચપરથી લપસી પડતાં હોય તેવાં દેખાય છે. આ પૂલપર

---

*આદિ કવિ વાલ્મિકીના ગંગાષ્ટકમાં ગંગાજીનાં પાણીનું વર્ણન સરસ કરેલું છે, તેમાંથી ફક્ત બે લીટી નમુના તરીકે નીચે લખું છું:—

पतत्तालतमालसालसरलव्यालोलवल्लीलता
च्छन्नं सूर्यकरप्रतापरहितं शंखेदुकुंदोज्वलम ॥

એક વખતે એકથી વધારે ગાડી ચલાવવાનો હુકમ નથી, અને દરેક ગાડી, એક્કા, ખચ્ચર, પોઠીઆ અને કાંચી માટે દાણ તરીકે અમુક રકમ આપવી પડે છે. પૂલને બન્ને છેડે અક્કેકી કોટડી છે, તેમાં સીપાઇઓ આખો દિવસ રહે છે, અને ઉપલો ધારો અમલમાં મૂકે છે.

આ પૂલ ઓળંગ્યો, કાશ્મીર છોડયું, પણ તેનું સૌંદર્ય અને શીતલતા હજી તજ્યાં નહોતાં. તેની શીતલતા અને આંખ આગળથી સૌંદર્ય પણ તજવાનો વખત હવે નજદીક આવી ગયો; પણ હૃદયમાં ચિતરાઇ, જડાઈ, અને કોતરાઈ ગયેલી છાપ હૃદયમાંથી કદાપિ યાવત્ ચંદ્રદિવાકરૌ જીવવાનું હોય તોપણ કદિ ભુંસાઇ, ઉખડી અથવા ખગડી જવાની નથી.

સડકપર વેપારીઓની દુકાનો, જ્યાં માત્ર લોટ, ઘી, મિઠાઇ, માંસ અને હાડકાં દેખાતાં હતાં, તેની પાસે ગાડી ઉભી રહી. અહિંથી એક મોટો કેડી જેવો સડકની માફકજ બાંધેલો રસ્તો ઉપર ડાક-બંગલે જાય છે. સામાન મજુર પાસે ઉપડાવી અમે ડાકબંગલે ગયા. ખાનસામા પાસે બે ઓરડા ઉઘડાવ્યા, અને ત્યાં સર-સામાન મૂકાવ્યો.

ડાકબંગલામાં દસ બાર [1]કમરા છે, અને સળંગ એક લાંબી ઓસરી છે. ફળી મોટું અને સ્વચ્છ છે. ફળીને છેડે લાકડાની [2]રેલીંગ છે, અને રેલીંગથીજ શરૂ થતી એક ઉંડી ખાઈ છે, જેમાં જેલમ નદી ઘુઘવ્યા કરે છે. તે ખાઈ અને નદીની પેલીગમ, બંગલાની પાછળ અને ચોપાસ પર્વતોની હારો આવી રહેલી છે.

---

૧. ઓરડા. ૨. વાડ.

આ ઓસરીમાં રાવલપીંડીના કમિશ્નર લખતા બેઠા હતા, તેણે અમને જોતાંવેંતજ કહ્યું કે "હુમેલમાં દાણુ ઉઘરાવનાર સિપાઇઓએ મને અને મડમ સાહેબને ઘણી અડચણુ કરી છે. તેથી તેઓની એવી વર્તણુંક વિષે હું કાશ્મીરના રેસીડન્ટ પર એક ફરિયાદ લખું છું. તમને તેઓ કાંઇ નડયા હતા?" અમે કહ્યું તેઓએ દાણુ લેવા માટે તકરાર કરી હતી પણ અમે તેઓને કાંઇ આપ્યું નથી. અમારો સામાન, એક્કા અને માણુસો પાછળ છે. તેઓને જો તેઓએ હેરાન કર્યા હશે તો અમે રેસીડન્ટને એક કાગળ લખી ખબર આપીશું અને તે કાગળ આપના કાગળ સાથે આપજ મોકલજો.

આમ કહી તેજ ઓસરીમાં અમે ટેબલપર ઘરના કાગળ લખવા બેસી ગયા. થોડાક કાગળ લખ્યા તેટલામાં માણુસો આવી પહોંચ્યા, અને લુલા વક્ષરામ ખવાસે કહ્યું " ભેસાં હુમેલમાં હેરાન થયાને?" અમે પૂછ્યું "શું થયું?" ડાકટરે કહ્યું "આપની ગાડી ચાલી ત્યાર પછી અમે તુરતજ એક્કા ચલાવ્યા, પણુ એકા દાણુવાળાએ અટકાવ્યા. એકે આવી મને કહ્યું કે "દશ રૂપિયા મને આપો તો તેમાંથી પાંચ તમારા અને રિસિટ તમને દશ રૂપિયાની પૂરેપૂરી આપું." આથી મેં કહ્યું 'છીઃ એક પાઇ પણુ નહિ મળે'. એક્કા પરાણે ચલાવ્યા, પણુ એક એક્કો જરા પાછળ રહી ગયો, તેથી તેના કોચમેનને તેઓએ સખત માર માર્યો, પણુ તે તેઓના હાથમાંથી છુટી એકદમ એક્કો દોડાવી ચાલ્યો આવ્યો. જો તે હરામખોરોએ આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો તેઓની તકરારની વાતજ અમે રેસીડન્ટને લખત નહિ, પણુ આ પ્રમાણે થયું તેથી ઉપલી બધી હકીકત અને તેની સાથે કોહા-

લાના એક હવાલદારે અમને ઘણી સારી સગવડ કરી આપી હતી તે લખી રાવલપીંડીના કમિશ્નરને કાશ્મીરના રેસીડન્ટ તરફ તે કાગળ રવાના કરવા આપી દીધો.

અમે કમિશ્નર સાથે વાતચીત કરતા હતા અને સંધ્યારાગથી અતિ રમણીય લાગતું તે અલૌકિક સૌંદર્ય આમતેમ આંખો ફેરવી આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત જોતા હતા તેટલામાં થાળી પીરસાઈ ગઈ તેથી જમવા ગયા.

સવારે વહેલું ચાલવું હતું તેથી જમીને જલદી બીછાનાનો સંગ કર્યો.

આ વખત તો કોહાલામાં શાન્તિથી આ પ્રમાણે સૂઈ રહ્યા, પણ કાશ્મીર જતી વખતે ત્યાં શું થયું તે હવે જરા લખું.

મસુરી (મરીહીલ) થી નામનાજ જમીને બપોરે ચાલ્યા હતા. ખરેખાત 'નામનાજ જમીને' કેમકે ઘીથી દરેક વસ્તુ વૈદરાજ ઝંડુભટના સુદર્શન અથવા હોવર્ડ ક્વિનાઇન જેવી કડવી થઈ ગઈ હતી. આ ખાવાથી તાવ આવતો અટકવાનો નથી એમ ધારી કાંઈ મ્હોમાં પણ નાખ્યું નહોતું. ચા પીધા પછી ચાલવાનું નક્કી કર્યું, પણ તે પણ ઢોળાઇ ગયો, અને વધારે દૂધ ન મળે; ઉનું પાણી પીવાની કોઇને ઇચ્છા થઈ નહિ. ઈશ્વરનીજ ઇચ્છા આજ અહીં પેટ ભરવા દેવાની નથી, તો બીજે કયાંઇ જમી લેશું, એમ વિચારી અમે ગાડીમાં બેસી ભુખ્યા મરીહીલ છોડયું. કાશ્મીરની મુસાફરીનો આ બીજેજ દિવસ હતો, તેથી ત્યાંનાં ગામડાં કેવાં છે, ત્યાં શું શું અને

આ ઓસરીમાં રાવલપીંડીના કમિશ્નર લખતા બેઠા હતા, તેણે અમને જોતાંવેંતજ કહ્યું કે "દુમેલમાં દાણ ઉઘરાવનાર સિપાઇઓએ મને અને મડમ સાહેબને ઘણી અડચણ કરી છે. તેથી તેઓની એવી વર્તણુંક વિષે હું કાશ્મીરના રેસીડન્ટ પર એક ફરિયાદ લખું છું. તમને તેઓ કાંઇ નડયા હતા?" અમે કહ્યું તેઓએ દાણ લેવા માટે તકરાર કરી હતી પણ અમે તેઓને કાંઇ આપ્યું નથી. અમારો સામાન, એક્કા અને માણસો પાછળ છે. તેઓને જો તેઓએ હેરાન કર્યા હશે તો અમે રેસીડન્ટને એક કાગળ લખી ખબર આપીશું અને તે કાગળ આપના કાગળ સાથે આપજ મોકલજો.

આમ કહી તેજ ઓસરીમાં અમે ટેબલપર ઘરના કાગળ લખવા બેસી ગયા. થોડાક કાગળ લખ્યા તેટલામાં માણસો આવી પહોંચ્યા, અને લુલા વશરામ ખવાસે કહ્યું " ભેસાં દુમેલમાં હેરાન થયાને?" અમે પૂછયું "શું થયું?" ડાકટરે કહ્યું "આપની ગાડી ચાલી ત્યાર પછી અમે તુરતજ એક્કા ચલાવ્યા, પણ એકા દાણવાળાએ અટકાવ્યા. એકે આવી મને કહ્યું કે ''દશ રૂપિયા મને આપો તો તેમાંથી પાંચ તમારા અને રિસિટ તમને દશ રૂપિયાની પૂરેપૂરી આપું." આથી મેં કહ્યું 'છીઃ એક પાઈ પણ નહિ મળે'. એક્કા પરાણે ચલાવ્યા, પણ એક એક્કો જરા પાછળ રહી ગયો, તેથી તેના કોચમેનને તેઓએ સખત માર માર્યો, પણ તે તેઓના હાથમાંથી છુટી એકદમ એક્કો દોડાવી ચાલ્યો આવ્યો. જો તે હરામખોરોએ આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો તેઓની તકરારની વાતજ અમે રેસીડન્ટને લખત નહિ, પણ આ પ્રમાણે થયું તેથી ઉપલી બધી હકીકત અને તેની સાથે કોહા-

લાના એક હવાલદારે અમને ઘણી સારી સગવડ કરી આપી હતી તે લખી રાવલપીંડીના કમિશ્નરને કાશ્મીરના રેસીડન્ટ તરફ તે કાગળ રવાના કરવા આપી દીધો.

અમે કમિશ્નર સાથે વાતચીત કરતા હતા અને સંધ્યારાગથી અતિ રમણીય લાગતું તે અલૌકિક સૌંદર્ય આમતેમ આંખો ફેરવી આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત જોતા હતા તેટલામાં થાળી પીરસાઈ ગઈ તેથી જમવા ગયા.

સવારે વહેલું ચાલવું હતું તેથી જમીને જલદી બીછાનાનો સંગ કર્યો.

આ વખત તો કોહાલામાં શાન્તિથી આ પ્રમાણે સુઈ રહ્યા, પણ કાશ્મીર જતી વખતે ત્યાં શું થયું તે હવે જરા લખું.

મસુરી (મરીહીલ) થી નામનાજ જમીને બપોરે ચાલ્યા હતા. ખરેખાત ‘નામનાજ જમીને’ કેમકે ઘીથી દરેક વસ્તુ વૈદરાજ ઝંડુભટ્ટના સુદર્શન અથવા હોવર્ડ કિવનાઇન જેવી કડવી થઈ ગઈ હતી. આ ખાવાથી તાવ આવતો અટકવાનો નથી એમ ધારી કાંઈ મ્હોમાં પણ નાખ્યું નહોતું. ચા પીધા પછી ચાલવાનું નક્કી કર્યું, પણ તે પણ ઢોળાઇ ગયો, અને વધારે દૂધ ન મળે; ઉનું પાણી પીવાની કોઇને ઇચ્છા થઈ નહિ. ઈશ્વરનીજ ઇચ્છા આજ અહીં પેટ ભરવા દેવાની નથી, તો બીજે કયાંઇ જમી લેશું, એમ વિચારી અમે ગાડીમાં બેસી ભુખ્યા મરીહીલ છોડયું. કાશ્મીરની મુસાફરીનો આ બીજોજ દિવસ હતો, તેથી ત્યાંનાં ગામડાં કેવાં છે, ત્યાં શું શું મળે છે, અને

શું શું મળતું નથી, તેથી અજાણ્યા હતા. ડુંગરનો રસ્તો વિકટ હોવાથી ગાડી પડી જશે એવી ધાસ્તીથી કોઈ વખતે ખુશીથી અને કોઈ વખતે ઘોડા અટક્યાથી મરજી ઉપરાંત પગ ઢસડવા પડતા હતા. પેટમાં તો અગ્નિ બળે, ચક્કર અને અંધારાં આવે પણ કરવું શું? આખરે એક ફૂગવાડી નામનું મોટું શહેર નજરે પડયું, ત્યાં જમવાની વસ્તુ શિવાય બીજું બધું મળતું હતું! શોધી શોધી થાકયા, ત્યારે ગોળની રેવડી અને મકાઈના ડોડા મળ્યા, પણ "ભુખ ન જાણે ઠંડો ભાત" આ કહેવત પ્રમાણે ઇશ્વિરે આપેલાં તે ડોડા અને રેવડી અમને સુદામાના તાંદુલ જેવાં મીઠાં લાગ્યાં, અને તે મળ્યાં તેટલાં ખાધાં. પેટમાં ખાડો રહેવાથી ચા માટે દૂધ શોધ્યું પણ તે ત્રણ ઝુંપડાંના શહેરમાં કયાંથી? તેથી પાણી પી ટાઢું પેટ કરી અગાડી ચાલ્યા. ઠીક! મરીહીલથી જમણની આશાએ મોડા ચાલ્યા, રસ્તામાં ચાલવું પડતું હતું અને ફૂગવાડીમાં ડોડા ફાકયા, તેથી કોહાલે અંધારી રાતે ઘણા મોડા પહોંચ્યા. જવું કયાં? જમવું કયાં? સુવું કયાં? ગાડી નીચે ઉતરી લબાચા ગાડીમાંજ રાખી અમે વેપારીઓને પૂછતા પૂછતા અંધારામાં ઠેશો ખાતા લાકડીને ટેકે ટેકે "ખાનસામા, ખાનસામા", એમ મોટેથી સાદ કરતા ડાકબંગલે આવી પહોંચ્યા, અને આરામ ખુરશી પર પડયા. "મામા, ખાવાનું ખોળો. પેટની પૂજા વિના ઊંઘ આવવાની નથી" એમ મેં કહ્યું એટલે "ઠીક બાપુ" કેહી તે નીચે ઉતર્યા. થોડા વખતમાં પાછા આવ્યા અને કહ્યું કે "એક મોદી ખોળ્યો છે. તે રાંધે છે". તે પાછા ગયા અને અર્ધો કલાક પછી એક થાળીમાં જમવાનું લેઈ આવ્યા. થાળીમાં શું હતું? ઉધરસનાં માબાપ, ખોરાં ભજીયાં, બીજું કડવી પણ સાકર જેવી રોટલીઓ, આલુ (પટેટા)નું

કાચું શાક અને નાખતું ખારૂં અથાણું! ખૂબ ખાધું. "શાંતિઃ"! મામા વળી માંકડનાં લશ્કરો સહિત ત્રણ ખાટલા ઉપાડી લાવ્યા! જો "ભુખ ન જાણે ઠંડો ભાત" તો "ઊંઘ તુટી (અને માંકડવાળી) ખાટલી" ક્યાંથી જાણે? ધસધસાટ ઊંઘી ગયા.

સવાર થયું, ચાલવાની તૈયારી કરી, એક્કા અને ગાડીમાં સામાન ભર્યો, ચા પીધો, પણ આકાશ વાદળથી છવાઈ ગયું; જેલમનાં પાણીની સપાટીપર, ડુંગર ઉપર અને દરેક ખીણુમાં કાળાં ઘટ વાદળાં આમતેમ દોડવા લાગ્યાં; અંધારૂ વધારે ધાટું થવા લાગ્યું; ડુંગર-પર મયૂરો જલધરની ઘરઘર ગર્જના સાંભળી ટેહું ટેહું કરવા લાગ્યા; સૂર્ય ક્યાંઈ આકાશમાં સંતાઈ ગયો; અંધારી કોટડીમાં સગડીથીજ અજવાળું હતું; ઝાડની ઘટા શ્યામ થઈ ગઈ; પર્વતો બમણા રમણીય, શાંત, અને ગંભીર દીસવા લાગ્યા; થોડા વખતમાં ટપટપ ટપટપ વર-સાદનાં મોટાં મોટાં બિંદુઓ પડવા લાગ્યાં; થોડાજ વખતમાં મેઘ-વૃષ્ટિ વધારે જોસથી થવા લાગી; થોડાજ વખતમાં વૃક્ષો અને નેવાં વરસવા લાગ્યાં, થોડાજ વખતમાં પશુ પક્ષીઓ શાંત થઈ જવાથી માત્ર આકાશમાંથી પડતી ધારાનોજ તડતડાટ સંભળાવા લાગ્યો, અને આકાશ, પૃથ્વી અને વાદળ ફાડી નાંખે તેવી ગર્જના અને મોટા કડાકા થવા લાગ્યા. પણ તેથી વરસાદ વધારેજ થતો હતો, અને વાદળાં પણ વધારે ઘીટ જામતાં હતાં. થોડાજ વખતમાં ડુંગરપરથી ખળખળિયાં ચાલવા લાગ્યાં; અને થોડાજ વખતમાં સૃષ્ટિ જળમય થઈ ગઈ. *પાણીનાં ફોરાં પાણીપરજ પડવાથી

* રાજા શૂદ્રકે પોતાના મૃચ્છકટિકમાં વરસાદની હેલીનું સરસ વર્ણન કરેલું છે તેમાંથી નીચેના બે શ્લોક સંસ્કૃત જાણનારાઓને માટે સાદર કરૂં છું.

તે પાછાં ઉછળતાં હતાં તેથી હજારો ભાલાંની અણીઓ જાણે પૃથ્વી-માંથી બહાર નીકળી પાછી તેમાં સમાઈ જતી હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. પાણી આકાશમાંથી પડતું હતું, પહાડપરથી ઉતરતું હતું, વૃક્ષોપરથી ખરતું હતું, છાપરાપરથી રડતું હતું, નેવાંપરથી ટપકતું હતું અને જાણે પૃથ્વીમાંથી પણ ઉછળતું અથવા બહાર નિસરી આવતું હોય તેમ દીસવા લાગ્યું. આ વરસાદની હેલી હવે સાત આઠ અથવા ત્રણ ચાર દિવસ સુધી અટકવાની નથી; એમ ધારી ગાડી અને એક્કા છોડાવી ચાલવાની આશામાં નિરાશ થઈ—પણ આવા સુંદર પ્રદેશમાં આવા સુંદર વરસાદનું અવલોકન કરવાનો વખત મળ્યો તેથી કૃતાર્થ થયેલા માની નિરાંત કરી—રામનું નામ લઈ ઓસરીમાં આંટા મારવા લાગ્યા. અર્ધા કલાકમાં આકાશમાંથી પાણી પડતું બંધ થયું, તેથી પવનની મંદલહરીથી જરા જરા હાલતાં કુંજોનાં પાંદડાંમાંથીજ પાણી ટપકવા લાગ્યું. જરાવારમાં તે પણ બંધ થયું. જરાવારમાં અજવાળું થવા લાગ્યું અને વાદળ વિખરાવા લાગ્યું. જરાવારમાં ફળીપરનું

एतानिषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा
धाराजवेनपतिताजलदोदरेभ्यः
विद्युत्प्रदीपशिखयाक्षणनष्टदृष्टा
च्छिन्नाइवांबरपटस्यदशाःपतन्ति ॥ १ ॥

महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै
श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः
इयंगंधोद्दामानवहरितशष्पांकुरवती
धराधारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यतइव ॥ २ ॥

N. B. J.

પાણી રડી ગયું. જરાવારમાં પશ્ચિમ દિશામાં મોટું અનેક ચળકતા રંગવાળું ઈંદ્રધનુષ્ય નજરે પડયું. જરાવારમાં તે ઝાંખું થયું, અને સૂર્યનાં કિરણો ભીની જમીન, ભીના પર્વતો, ભીની વેલો, ભીનાં ઝાડ, ભીનાં છાપરાં અને ભીની ખીણોમાં પ્રસરવા લાગ્યાં. સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઓરજ થઈ ગયું. ફળીમાં સઉ ફરવા લાગ્યા. કોઇ સિસોડી વગાડવા લાગ્યું. કોઈ એકજ પર્વતના કોઈ સુંદર ભાગપર દ્રષ્ટિ અચળ રાખી ઉભું થઈ રહ્યું. કોઈ ગાવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે સૂર્યના એ ચળકાટથી દરેકનાં હૃદયમાં અજવાળું થઈ ગયું.

આજ ચાલવાનું બંધ રાખ્યું. સાંજ પડી. પાછાં સવાર જેવાંજ વાદળાં છવાઈ ગયાં. પાંચ વાગ્યા ત્યારે એટલું* અંધારૂં થઈ ગયું કે અમે સૌ વાળુ કરી સૂઈ ગયા. અર્ધો કલાક પછી ડાકબંગલાના એક માણસે આવી બાલુભાઇને કહ્યું " સાબ, કોઈ બહાર મત આવ; બાલુ (રીંછ) આયા હે." અમે તો સૂતાજ હતા. રાત લાંબી થઈ પડી. ઊંઘ સવારે વહેલી ઉડી ગઈ. હવે સવારે ઉઠી અમે શ્રીનગરતરફ ચાલ્યા.

તા૦ ૧૪-૧૧-૯૧. સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં કોહાલા છોડયું. રાતે જરાક વરસાદ આવી ગયો હતો તેથી, અને ઝાકળથી, પૃથ્વી

---

* જંગલ અને ડુંગરવાળા પ્રદેશોમાં વાદળાં ને વરસાદ થાય છે તે વખતે અંધારૂં કેવું દેખાય છે તેનું વર્ણન મૃચ્છકટિકના પ્રથમ અંકમાં " **लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः** " એટલે " અંધારૂં જાણે શરીરને લીંપી દેતું હોય નહિ, અને આકાશ જાણે કાજળનો વરસાદ વરસાવતું હોય નહિ ! "

બાનાશવાળી હતી. શુક્રનો તારો પ્રભાતકાળ સૂચવતો ચળકી રહ્યો હતો. સપ્તઋષિમંડળ પર્વતોની ખીણોમાં કોઈ વખતે લટકતું નજરે પડતું હતું. કાશ્મીરમાં આ સાતે ઋષિઓ આખી રાત દર્શન દેતા હતા. ઝળઝળીયું થયું, ઝુંપડામાં અહિં તહિં તબકતા કાશ્મીરી લાકડીઓના દીવા હોલાવા અને આકાશપરના તારાની સાથે ઝાંખા પડવા લાગ્યા. કોઈ વખતે એકાદ તારો ખરી પડતો હતો. એક ઉંડી ગુફામાંથી પાણીનો ધોધ પડતો હતો. તેનાપર વાદળાં જાણે સ્નાન કરવા આવ્યાં હોય તેમ છવાઈ ગયાં હતાં, પાણીની સાથે ગુફામાંથી બહાર નીકળતાં અથવા રેડાતાં હોય તેમ દીસતાં હતાં, પાંખોવાળા હાથીઓ જેવાં ભાસતાં હતાં અને મંદગતિથી આમ તેમ ફરતાં હતાં. એક અતિ ઊંડી ખીણની વચમાં એક મગરના જેવું મોટું વાદળું લટકતું હતું, લાંબું થતું જતું હતું, થોડા વખતમાં મોટા અજગર જેવું ભાસવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં ટેકરી આડી આવી જવાથી દ્રષ્ટિથી અગોચર થઈ ગયું, નાનાં મોટાં વાદળાં દેવના વિમાનો જેવાં ચોતરફ આમતેમ દોડતાં હતાં, રાક્ષસોની માફક કદ અને આકાર બદલતાં હતાં, પ્રભાતના સંધ્યારાગને શોભાવતાં હતાં અને શોભતાં હતાં. હરિણુ અને તેનાં બચ્ચાં જંગલમાં ફરવા લાગ્યાં હતાં, અને ગાડીથી ચમકી, ચપળ, બીકણુ, વિશાળ નેત્રોથી આમ તેમ જોઈ કૂદી કૂદી ભાગી જતાં હતાં. પક્ષીઓ માળામાંથી બહાર નિસરી સૂર્યને આમંત્રણ આપતાં હતાં, અને કેટલાંક આકાશમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. માણસો હજી ઉઠયાં નહોતાં, પણ અમારા જેવા વટેમાર્ગુ પોતાના સ્નેહિઓની વાતો કરતા, નિઃસાસા મેલતા, બગાસાં ખાતા, વિચિત્ર રીતે કાંઇક ગણગણતા, ઊંટનાં અને પોઠિયાનાં ટોળાં

સાથે ચાલ્યા જતા દેખાતા હતા. ખરેખાત 'જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વ પીળું ભાળે.' અમે અમારા મિત્રોને મળવાને આતુર છીએ, તેથી આ વટેમાર્ગુ પણ તેવાજ લાગે તેમાં કાંઇ નવાઈ નથી. કોઈ વખતે ચઢાણ ઘણું હોવાથી ઘોડા અટકતા હતા. આમ અમે ચાલ્યા જતા હતા તેમ તેમ અજવાળું વધતું જતું હતું. અમારી ગાડી સૂર્યનાં દર્શન કરવા ઉંચી ચડતી હતી. લાલ કિરણો દેખાયાં, તારા આકાશમાં કયાંઈ ઉડી જવા લાગ્યા, થોડા વખતમાં અમારી નીચે દૂર પૂર્વ દિશામાં સૂર્યદેવતા દ્રષ્ટિએ પડવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં ઝાકળ વિખ-રાઈ ગઈ, થોડા વખતમાં વાદળાં ઉડી ગયાં, થોડા વખતમાં લાલ તડકો દરેક વસ્તુને રંગવા લાગી ગયો. થોડા વખતમાં કિરણો પીળાં થયાં. થોડા વખતમાં દરેક વસ્તુ સફેદ થઈ ગઈ અને સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિએ પડવા લાગી, તેથી જાણે અનેક વસ્તુઓ સૂર્યોદય સાથેજ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું. ઝાડ છૂટાં પડી ગયાં હોય તેમ દિસવા લાગ્યું. થોડા વખતમાં ટાઢ ઓછી થઈ, અને સૂર્ય ગરમ થવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં રૂંછાવાળા કોટ ઉતાર્યા અને અમે જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા, દાતણ કરવાનો સમય થઈ ગયો, પણ કોઈ અજાણ્યા ઝાડનું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થાય, તેથી કોઈ ડાંખળી તોડતું નહિ; આખરે દાડમડી નજરે પડી તેથી તેનું દાતણ કરી અગાડી ચાલ્યા.

અર્ધ ચંદ્રાકાર અને ચક્કર જેવા આકારમાં આવી રહેલા પર્વ-તોમાં ઉંચી ચડતી સડકપર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી હતી. આ પ્રદેશમાં ઝાડ અને સૌથી વધારે સરોની ઘટા ઘણી સુંદર છે. કેટ-લાંક વન બળી ગયેલાં દિસતાં હતાં, તેનાં ઝાડ ભુંખરાં અને પાંદડાં

વિનાનાં હતાં. આવાં કેટલાંક ઠુંઠાં પડી ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં. જાણે કેમ ભગવાં વસ્ત્રવાળા જોગી આસન કરી સમાધિસ્થ રહ્યા હોય ! કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષઘટામાં પાણીના ધોધ પડતા હતા. ડાબી બાજુ જેલમ નદી દૂર જતી અને નાની થતી દેખાતી હતી, કેમકે અમે ઘણાજ ઉંચા ચડતા હતા.

(કાશ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઉંચા પર્વતપરથી એવી ઉંડી ખાઈમાં ચાલી જતી તે જેલમને પ્રથમ જોઈ હતી ત્યારે આ જેલમ છે એમ કોઇએ ધાર્યું નહોતું.)

જેલમ માતાએ સંગાથ છોડયો. અરે ! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી. તેના ખોળામાં અમને રમાડયા, તેના પયથી અમારૂં પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો, ઘુઘરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દ્રષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઇ. તેના પ્રથમના ઈરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઈ. વજ્ર જેવા આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી દ્રષ્ટિથી અગોચર થઈ ગઈ. પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઇ. કોણ જાણે ક્યાંઈ દ્રષ્ટિમર્યાદા બહાર દોડી ગઈ! હવે તેનાં ફરી દર્શન ક્યારે થશે ? તેના વિના ઘીટ, સુંદર, રમણીય, વિશાળ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં. તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સુની ભાસવા લાગી. તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો પણ અલંકાર વિહિન દેખાવા લાગ્યાં. જેલમ માતા ગઇ તે ગઈજ !

કોહાલેથી દસેક માઇલ દૂર નીકળી આવ્યા. ચડાણ અતિશય સખત છે. માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય, અને ઊભા થઈ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ છ માણસોને ઝપાટાબંધ ખેંચી જતા ઘોડાને! કોચમેનને કુમચી ભાગ્યેજ મારવી પડતી હતી, પણ તે વારંવાર 'બાદરા' અને 'અલારખા' એ શબ્દો બોલી તેના નીમક-હલાલ, મજબૂત અને તેજી ઘોડાને શાબાશી અને આશીર્વાદ આપતો હતો.

ડોડા રેવડીવાળું ફૂગવાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઈ તૈયાર હતી, તેથી એક ઝાડની શીતલ છાયા નીચે કોઈના ખાટલાપર બેસી જમી લીધું. શ્રીનગરથી લીધેલાં થઈ રહેવા આવેલાં પાન ચાવ્યાં, અને કૂચ કરવાની પાછી તૈયારી કરી ચાલ્યા.

શી ઝાડની સુંદર ઘટા! કેવી ઠંડી પવનની લેહેર! કેવા રમ-ણીય દેખાવ! ફૂગવાડી અને મસુરીની વચમાં ચાર ભોંયરાં (ટને-લ્સ) છે, તેની નીચે થઇને ઘોડાગાડીને અને દરેક વટેમાર્ગુને ચાલવું પડે છે. આમાંનું એક ઘણું મોટું છે. ભોંયરામાં ઉપરથી અને બંને બાજુમાં પાણી વહ્યા કરે છે. નીચે ચાલતી વખતે કોઈ કોઈ ટીપાં ઉપર પડે છે, તેથી આ નાની જુદીજ સૃષ્ટિમાં હમેશ વર્ષાઋતુ વસતી હોય તેવું ભાસે છે. ઉપર ભારે પથ્થર ટટળી રહેલા છે, તેથી કોઈ વખતે આ પડશે અને તેથી કોઈના જીવની હાની થશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ ભોંયરાંને પાડી નાખવાં અથવા અંદરથી ચણાવી લેવરાવવાં જોઇએ, નહિ તો તે કોઈ નહિ ને કોઈ દિવસ અસલી કાળકાની માફક કોઈ નિરપરાધી મનુષ્યપ્રાણીનો ભોગ લેશે.

મરિહીલ પર રહેતા સોલજરોની બંદૂકોના બહાર સંભળાવા લાગ્યા, તેથી જાણ્યું કે હવે અમે મસુરી પહોંચી ગયા છીએ. આ ડુંગરની ઉપલી સપાટી જ્યાં શહેર છે તે સમુદ્રની સપાટીથી સાત હજાર ફીટ ઉંચી છે, તેથી હવા ઘણી ઠંડી રહે છે. આટલા ભાગમાં પાઈન અને સરોના વૃક્ષોની ઘણીજ સુંદર ઘટા છે. આવાં ઉંચાં વૃક્ષો અમે ક્યાંઈ જોયાં નથી. પાઈનના કેટલાક સોટા એકસો ફીટ અથવા તેથી પણ વધારે ઉંચા હશે. ખરેખાત સ્વર્ગનાંજ વૃક્ષો ! આ સ્વર્ગના આ વાવટાની છાંયામાં આવ્યા કે શીતલતા ઘણીજ વધી ગઈ. ઠંડી વધી, ગરમ કપડાં પહેર્યાં.

સાંજના ત્રણ વાગે મસુરીના ડાકબંગલા પાસે જ્યાં ગાડીઓ અને એક્કા ઉભા રહે છે ત્યાં પહોંચી ગયા. આ જગ્યાને સનિબેંક કહે છે. ગાડીપરથી ઉતરી, ઘોડાપર હાથ ફેરવી, શાબાશી આપી આળસ મરડી ટેકરીના એક ખૂણાપર :ડાકબંગલો છે તેમાં ઉતારો કર્યો.

અમે કાગળ લખવા બેઠા, અને ડાકબંગલાના એક માણસને ડાંડી લેવા મોકલ્યો. ' ડાંડી ' એ એક જાતની ' ડોળી ' છે. તેમાં એક માણસ બેસે છે અને ચાર માણસ તેને ઉપાડે છે. બેસવાને માટે ખુરશી ગોઠવેલી હોય છે. તેનો આકાર નાની ઘોડી જેવો હોય છે.

ડાંડીયે આવી, પાછળ રહેલા એકામાંના કેટલાક આવી પહોંચ્યા, કાગળ બંધ કરી ફરવા જવાની તૈયારી કરી.

એકેકી ડાંડીમાં એકેક જણુ બેસી ગયા કે તુરતજ ઉપાડ્યા. " રામ બોલો ભાઇ રામ. " આ ડાંડી ઉંચકનારા માણસો મીયાના·

વાળાની માફક બૂમો પાડતા ચાલતા નથી. લંગોટી સિવાય બીજાં કપડાં ભાગ્યેજ શરીરપર હોય છે, છતાં નેણુ સુધી વાળનાં પટિયાં પાડેલાં હોય છે. સૌંદર્ય જે પોતાને થોડુંજ ઉપયોગી છે તેને મેળવવા માણુસ કેટલા મથે છે ! આ પટિયાં પાડવાને બદલે જો આ માણુસો દરરોજ નહાતા હોય તો કેટલું સારૂં !

ડાંડીવાળા ઉંચી ચડતી સડકપર ચાલ્યા જતા હતા. ઉપર બેઠેલા માણુસે આમતેમ હાલવું જોઇએ નહિ, નહિ તો તેને નીચે પડવું પડે, તેવી ડાંડીની ગોઠવણુ છે. અમે જહાંગીરની દુકાને ગયા, ત્યાં કેટલોક સામાન જોયા પછી એક તસવીર પાડનારને ત્યાં ગયા, કેમકે અમારે કાશ્મીરી સ્થિતિની એક તસવીર પડાવવી હતી. તે દુકાનેથી ઝાડીમાં ફરતા ફરતા અમે પાછા ડાકબંગલે આવ્યા.

સાંજ પડી ગઇ, પર્વતો ચોતરફ લાલાશવાળા થઇ ગયા, બરફના પહાડ ગુલાબી દીસવા લાગ્યા, વાળુ કર્યું. અમારો એક માણુસ અને એક્કો પાછળ રહી ગયા. તેનું શું થયું ? રાત થઈ ગઈ તોપણુ તે આવ્યો નહિ. સવારે ચાલવું જોઇએ. તેના વિના તસવીર ન પડાવાય, કેમકે તે પણુ કાશ્મીરમાં સાથે હતો.

તે માણુસનું શું થયું તે હજી કોઇ જાણુતું નહોતું. અમે તો સુઇ ગયા. તેને ખોળવા માણુસ મોકલત પણુ રાતે અંધારામાં આવા જંગલમાં અને પર્વતોમાં તેને ખોળવા કોઇને મોકલતાં “ લેને ગઇ પુત ઓર ખો બેઠી ખસમ ” જેવું થવાની ધાસ્તી રહેતી હતી. સગડી બળ્યા કરતી હતી, કમાડ બધાં બંધ હતાં અને શાલ, ધડકી અને ધુસા, દરેકે સારી રીતે ઓઢયાં હતાં, તોપણુ પડખું ફેરવવાનું મન થતું નહોતું.

શ્રીનગર જતી વખતે આ મરિહિલપર શું થયું હતું તે લખું. અમે ત્રણ વાગે મસુરી પહોંચ્યા નહોતા. સનિબેંક પાસેના ડાકબંગલામાં ઉતારો નહોતો. હવા પણ આ વખતના જેવી સુકી નહોતી. દિવસ પણ આવો ચોખ્ખો નહોતો. દરેક જોઈતી વસ્તુ આ વખતની માફક હાજર નહોતી. રાતના સાત વાગે સનિબેંક પાસે ગાડી પહોંચી. રાવલપીંડીના એક વહોરા શેઠ મામુજીએ માઉન્ટ પ્લેઝંટપર પોતાની કોઠીમાં અમારે માટે ઉતારાનો બંદોબસ્ત કરાવ્યો હતો. ડાકબંગલાથી તો અમે અજાણ્યા હતા, અને સનિબેંકમાં એ સિવાય બીજી રહેવાની સોઈ નથી, તેથી માઉંટ પ્લેઝંટપર ગયા વિના છુટકો ન મળે. સનિબેંકથી માઉંટ પ્લેઝંટ કઈ દિશામાં આવ્યો? કેટલે દૂર છે? કયો રસ્તો? તે અમે જાણતા નહોતા. મજુર અથવા ગાડું આસપાસ કયાંઇ ન મળે. ગાડીને ઉપર જવા હુકમ નથી અને હોય તોપણ ઘોડા થાકીને લોથ થઇ ગયા હતા, કેમકે રાવલપીંડી અને મસુરી વચમાં એ જોડ બદલવાની હતી, પણ નવી જોડમાંથી એકે ઘોડો એક ડગલું પણ અગાડી ચાલ્યો નહિ, તેથી આ ઘોડાનેજ એ ચાળીસ માઇલનો ટપ્પો ભરવો પડયો હતો. ખરેખાત, ધન્ય છે એ ઘોડાને. તેને તો વીસામો આપવોજ જોઇએ. કોચમેનને કહી દીધું કે ‘ અમારી ફિકર નહિ, ઘોડા છોડી નાખો. ’ ટાઢ સખત પડતી હતી. વાદળાં પર્વતની આસપાસ અને ઉપર છવાઈ ગયાં હતાં. ધુમ્મસ પણ આવી પહોંચ્યો હતો. કોઈ કોઈ તારો ઝાંખો ચળકતો નજરે પડતો હતો. પર્વત અને ઝાડ એકરૂપ થઈ ગયાં હોય તેમ ભાસતું હતું. આગલે દિવસે સખત વરસાદ પડયો હતો અને આજ પણ પડશે એમ લાગતું હતું. દેડકાં ચોતરફ ડ્રૂંડ્રૂં કરતાં હતાં. તમરાંનો છીનકાર જામી ગયો હતો. અમે રાવલપીંડી છોડયું ત્યાર પહેલાંની

રાતે અગાડી મસુરી મોકલેલ અમારા માણુસે અમને આ પ્રમાણે તાર કર્યો હતો. "Heavily rained all night clouds still hanging on." આની અમે દરકાર રાખી નહોતી, પણ આજ હેરાન થઈશું, એવી હવે ખાત્રી થઈ. ગાડીપરથી સામાન ઉતાર્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં અમારો એક માણુસ નજરે પડયો. તેની સાથે એક મજુર પણ હતો. આ માણુસ અમારી રાહ જોતો સનિબેંકપર બેઠો હતો, પણ તેની પાસે ફાનસ ન હોવાથી તે અમને અને અમે તેને અંધારામાં ઓળખી અથવા જોઇ શકયા નહોતા. તે અમારો અવાજ સાંભળી અમારી પાસે આવ્યો હતો. ઠીક થયું! હવે રસ્તો તો જડયો. મજુર પાસે સામાન ઉપડાવ્યો. અગાડી મજુર, અમારો માણુસ અને પછાડી અમે એમ ચાલવા લાગ્યા. આંખો ઉઘાડી રાખી હતી પણ તેથી થોડોજ ફાયદો હતો. અમારાં સારાં ભાગ્યે એટલું ઠીક હતું કે ભૂતથી અથવા ડાકણથી ભડકે તેવું અમારામાં કોઈ નહોતું. સનિબેંકથી અમારો ઉતારો ત્રણ ચાર માઈલ દૂર હશે, પણ અમને તો તેટલા ગાઉ થઈ પડયા હતા, કેમકે મરિહિલ આવતાં રસ્તામાં જ્યારે જ્યારે ઘોડા અટકતા ત્યારે ચાલવું અને પઈ લેવાં પડતાં હતાં. ગાડીનો રસ્તો પણ સખત ચડાવવાળો હતો; અને આ સડક જેનાપર અમે ચાલતા હતા તે પણ તેવીજ હતી. થોડા દૂર ચાલ્યા ત્યારે એક સાંકડી કેડી આવી. ઓછામાં પૂરૂં આનાપર ચાલવું પડયું. એક તરફ પર્વત, ઝાડ અને ગટર અને બીજી બાજુએ ઝાડી અને ઉંડી ખાઈ. અંધારામાં પર્વત અને ખાઈ સરખાંજ નજરે પડતાં હતાં, તોપણ ડાબી બાજુએ આવેલા ડુંગર તરફ અમે ચાલતા હતા. ગટરમાં અથવા ખાડામાં પગ

પડવાથી અથવા ઠોકર લાગવાથી અમે વારંવાર ભોં ભરતા હતા, પણ પાછા ભારે કપડાં ખંખેરી ઉભા થઈ ચાલવા લાગતા હતા. "આ એક પડયો આ બીજો, આ ફલાણો, આણે હમણાં ફૂદકો માર્યો," એમ ધૂબાકા ગણતા જતા હતા. પગ દુઃખવા આવ્યા, પણ ટાઢ તો ઉડી ગઈ. દીવા નજરે પડયા; સોલજરોનાં ટોળાં સામે મળતાં હતાં તેમાં ઘણી વખત કોઈ ભટકાઈ જતું હતું. આખરે બાબુજી શેઠની કોઠી આવી. પત્થરા અને પાંદડાંમાં થઈને ઉપર ચડયા, પણ બીજો એક માણસ બત્તી લઈ આવ્યો તેથી કોઈ અહીં પડયું નહિ. હતા તેટલાજ અને તેવાજ ઉતારે પહોંચી ગયા; ઈશ્વરની કૃપા. આરામ ખુરશીપર પડયા, અને ઉનો ચ્હા ખૂબ પીધો. વરસાદ નહોતો પડતો, પણ ધુમ્મસ અને ઝાકળથી નેવાં ચૂતાં હતાં. નીચલી ભોં ભીની થઈ ગઈ હતી. કમાડ ઉઘાડવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. રાતના દસ થઈ ગયા. ઊંઘ આવવા લાગી, પણ 'ઓઢવા ઓસરી અને પાથરવા પડથારજ હતાં.' માણસો, એકા અને સામાન હજી આવ્યાં નહોતાં. આખરે કોઈ મોજાં વગેરે પાથરી, મ્હોટા કોટ ઓઢી સગડી પાસે પડયા, પણ થોડા વખતમાં માણસો આવી ગયા. તેઓએ બીછાનાં તૈયાર કર્યાં અને અમે સૂઈ રહ્યા. ત્યારપછી બે ઘડકી અને બે બનુસ અમે હમેશાં સાથેજ રાખતા. સવારે ઉઠી કેવી રસોઈ જમીને ચાલ્યા હતા તે અગાડી લખાઈ ગયું છે. હવે, ડાકબંગલામાં અમે સુખે સૂઈ રહ્યા હતા. ત્યારપછી બીજે દિવસે શું થયું તે લખું.

તા. ૧૫-૧૧-૯૧. રહવાર થયું; દરેક વસ્તુ ભીની થઈ ગઈ હતી, સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી, નવપલ્લવ ભીનાં વૃક્ષોની રમણીયતા

વધારે રમણીય દીસતી હતી. પર્વતની ઝાડની ઘટાવાળી ખીણો સુંદર છતાં વધારે સુંદર દેખાતી હતી. પર્વતપરના બરફનો ચળકાટ મનોહર છતાં વધારે મનરંજક ભાસતો હતો. પાણીના ધોધની ખૂબી એવડાતી હતી. આકાશ અને વાદળના રંગનું સૌંદર્ય મનપર દ્વિગુણી અસર કરતું હતું. પક્ષિઓના અવાજ આ કુદરતને ભૂષિત કરતા હતા. તેઓના નવીન રંગ પુષ્પના નાના પ્રકારના રંગ સાથે બરાબરી કરતા હતા. મંદપવન સાથે જરા જરા ખુશબો આવતી હતી. ટાઢ છતાં બહાર ફરવાનું મન થતું હતું.

રાત વીતી ગઈ, પણ પાછળ રહેલો માણસ હજી આવ્યો નહિ! ચ્હા પી લીધો અને ડાંડીમાં બેસી તસવીર પાડનારને બંગલે ગયા. તસવીર પડાવશું નહિ, એમ કહી કાશ્મીરના કેટલાક સુંદર દેખાવોની તસવીરો લઈ પાછા ઉતારે આવ્યા. ઈશ્વરની મ્હોટી કૃપા! પાછળ રહેલો માણસ આવી પહોંચ્યો પણ તેના કપાળમાં એક મ્હોટું તાજું પડેલું ચાહું હતું! આ શું! તે બિચારે કહ્યું કે " મરિ આવતાં હું તો મરી જાત. મારા એકાનો પૂલ તૂટી ગયો, હું ખાઈમાં પડત પણ જરા જમણી તરફ પડયો. મ્હારા અને કોચમેનના માથામાં વાગ્યું છે. મ્હારાં હાડકે હાડકાં કળે છે, એકો સમો કરાવી તુરત હું ચાલી નીકળ્યો અને હમણાંજ અહીં આવી પહોંચ્યો છું. એકાવાળાએ અથવા મેં કાંઈ ખાધું નથી." "ઠીક ભાઈ, સારૂં થયું કે તું બચ્યો! તમે બન્ને ખાઈને રાવળપિંડી જજો. સંભાળીને ચાલજો ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. રસ્તો ઘણો ખરાબ છે." એમ તેઓને કહી ગાડીમાં બેસી રાવળપિંડી તરફ અમે રવાના થયા.

પડવાથી અથવા ઠોકર લાગવાથી અમે વારંવાર ભોં ભરતા હતા, પણ પાછા ભારે કપડાં ખંખેરી ઉભા થઈ ચાલવા લાગતા હતા. "આ એક પડયો આ બીજો, આ ફલાણો, આણે હમણાં ફૂદકો માર્યો," એમ ધૂબાકા ગણતા જતા હતા. પગ દુઃખવા આવ્યા, પણ ટાઢ તો ઉડી ગઈ. દીવા નજરે પડયા; સોલજરોનાં ટોળાં સામે મળતાં હતાં તેમાં ઘણી વખત કોઈ ભટકાઈ જતું હતું. આખરે બાસુજી શેઠની કોઠી આવી. પત્થરા અને પાંદડાંમાં થઈને ઉપર ચડયા, પણ બીજો એક માણસ બત્તી લઈ આવ્યો તેથી કોઈ અહીં પડયું નહિ. હતા તેટલાજ અને તેવાજ ઉતારે પહોંચી ગયા; ઈશ્વરની કૃપા. આરામ ખુરશીપર પડયા, અને ઉનો ચ્હા ખૂબ પીધો. વરસાદ નહોતો પડતો, પણ ધુમ્મસ અને ઝાકળથી નેવાં ચૂતાં હતાં. નીચલી ભોં ભીની થઈ ગઈ હતી. કમાડ ઉઘાડવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. રાતના દસ થઈ ગયા. ઊંઘ આવવા લાગી, પણ 'ઓઢવા ઓસરી અને પાથરવા પડથારજ હતાં.' માણસો, એકા અને સામાન હજી આવ્યાં નહોતાં. આખરે કોઈ મોજાં વગેરે પાથરી, મ્હોટા કોટ ઓઢી સગડી પાસે પડયા, પણ થોડા વખતમાં માણસો આવી ગયા. તેઓએ બીછાનાં તૈયાર કર્યાં અને અમે સૂઈ રહ્યા. ત્યારપછી બે ઘડકી અને બે બતુસ્ત અમે હમેશાં સાથેજ રાખતા. સવારે ઉઠી કેવી રસોઈ જમીને ચાલ્યા હતા તે અગાડી લખાઈ ગયું છે. હવે, ડાકબંગલામાં અમે સુખે સૂઈ રહ્યા હતા. ત્યારપછી બીજે દિવસે શું થયું તે લખું.

તા. ૧૫-૧૧-૯૨. સ્હવાર થયું, દરેક વસ્તુ ભીની થઈ ગઈ હતી, સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી, નવપલ્લવ ભીનાં વૃક્ષોની રમણીયતા

વધારે રમણીય દીસતી હતી. પર્વતની ઝાડની ઘટાવાળી ખીણો સુંદર છતાં વધારે સુંદર દેખાતી હતી. પર્વતપરના બરફનો ચળકાટ મનોહર છતાં વધારે મનરંજક ભાસતો હતો. પાણીના ધોધની ખૂબી એવડાતી હતી. આકાશ અને વાદળના રંગનું સૌંદર્ય મનપર દ્વિગુણી અસર કરતું હતું. પક્ષિઓના અવાજ આ કુદરતને ભૂષિત કરતા હતા. તેઓના નવીન રંગ પુષ્પના નાના પ્રકારના રંગ સાથે બરાબરી કરતા હતા. મંદપવન સાથે જરા જરા ખુશબો આવતી હતી. ટાઢ છતાં બહાર ફરવાનું મન થતું હતું.

રાત વીતી ગઈ, પણ પાછળ રહેલો માણુસ હજી આવ્યો નહિ ! ચ્હા પી લીધો અને ડાંડીમાં બેસી તસવીર પાડનારને બંગલે ગયા. તસવીર પડાવશું નહિ, એમ કહી કાશ્મીરના કેટલાક સુંદર દેખાવોની તસવીરો લઈ પાછા ઉતારે આવ્યા. ઈશ્વરની મ્હોટી કૃપા ! પાછળ રહેલો માણુસ આવી પહોંચ્યો પણ તેના કપાળમાં એક મ્હોટું તાજું પડેલું ચાઠું હતું ! આ શું ! તે બિચારે કહ્યું કે “મરિ આવતાં હું તો મરી જાત. મારા એકાનો પૂલ તૂટી ગયો, હું ખાઈમાં પડત પણ જરા જમણી તરફ પડયો. મ્હારા અને કોચમેનના માથામાં વાગ્યું છે. મ્હારાં હાડકે હાડકાં કળે છે, એકો સમો કરાવી તુરત હું ચાલી નીકળ્યો અને હમણાંજ અહીં આવી પહોંચ્યો છું. એકાવાળાએ અથવા મેં કાંઈ ખાધું નથી.” “ઠીક ભાઈ, સારૂં થયું કે તું બચ્યો ! તમે બન્ને ખાઈને રાવળપિંડી જજો. સંભાળીને ચાલજો ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. રસ્તો ઘણો ખરાબ છે.” એમ તેઓને કહી ગાડીમાં બેસી રાવળપિંડી તરફ અમે રવાના થયા.

પડવાથી અથવા ઠોકર લાગવાથી અમે વારંવાર ભોં ભરતા હતા, પણ પાછા ભારે કપડાં ખંખેરી ઉભા થઈ ચાલવા લાગતા હતા. "આ એક પડયો આ બીજો, આ ફસાણો, આણે હમણાં કૂદકો માર્યો," એમ ધૂબાકા ગણતા જતા હતા. પગ દુઃખવા આવ્યા, પણ ટાઢ તો ઉડી ગઈ. દીવા નજરે પડયા; સોલજરોનાં ટોળાં સામે મળતાં હતાં તેમાં ઘણી વખત કોઈ ભટકાઈ જતું હતું. આખરે બાસુજી શેઠની કોઠી આવી. પત્થરા અને પાંદડાંમાં થઈને ઉપર ચડયા, પણ બીજો એક માણસ બત્તી લઈ આવ્યો તેથી કોઈ અહીં પડયું નહિ. હતા તેટલાજ અને તેવાજ ઉતારે પહોંચી ગયા; ઈશ્વરની કૃપા. આરામ ખુરશીપર પડયા, અને ઉનો ચ્હા ખૂબ પીધો. વરસાદ નહોતો પડતો, પણ ધુમ્મસ અને ઝાકળથી નેવાં ચૂતાં હતાં. નીચલી ભોં ભીની થઈ ગઈ હતી. કમાડ ઉઘાડવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. રાતના દસ થઈ ગયા. ઊંઘ આવવા લાગી, પણ 'ઓઢવા ઓસરી અને પાથરવા પડથારજ હતાં.' માણસો, એકા અને સામાન હજી આવ્યાં નહોતાં. આખરે કોઈ મોજાં વગેરે પાથરી, મ્હોટા કોટ ઓઢી સગડી પાસે પડયા, પણ થોડા વખતમાં માણસો આવી ગયા. તેઓએ બીછાનાં તૈયાર કર્યાં અને અમે સૂઈ રહ્યા. ત્યારપછી બે ઘડકી અને બે બનુસ અમે હમેશાં સાથેજ રાખતા. સવારે ઉઠી કેવી રસોઈ જમીને ચાલ્યા હતા તે અગાડી લખાઈ ગયું છે. હવે, ડાકબંગલામાં અમે સુખે સૂઈ રહ્યા હતા. ત્યારપછી બીજે દિવસે શું થયું તે લખું.

તા. ૧૫-૧૧-૯૧. સ્હવાર થયું, દરેક વસ્તુ ભીની થઈ ગઈ હતી, સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી, નવપલ્લવ ભીનાં વૃક્ષોની રમણીયતા

વધારે રમણીય દીસતી હતી. પર્વતની ઝાડની ઘટાવાળી ખીણો સુંદર છતાં વધારે સુંદર દેખાતી હતી. પર્વતપરના બરફનો ચળકાટ મનોહર છતાં વધારે મનરંજક ભાસતો હતો. પાણીના ધોધની ખૂબી એવડાતી હતી. આકાશ અને વાદળના રંગનું સૌંદર્ય મનપર દ્વિગુણી અસર કરતું હતું. પક્ષિઓના અવાજ આ કુદરતને ભૂષિત કરતા હતા. તેઓના નવીન રંગ પુષ્પના નાના પ્રકારના રંગ સાથે બરાબરી કરતા હતા. મંદપવન સાથે જરા જરા ખુશબો આવતી હતી. ટાઢ છતાં બહાર ફરવાનું મન થતું હતું.

રાત વીતી ગઈ, પણ પાછળ રહેલો માણુસ હજી આવ્યો નહિ ! ચ્હા પી લીધો અને ડાંડીમાં બેસી તસવીર પાડનારને બંગલે ગયા. તસવીર પડાવશું નહિ, એમ કહી કાશ્મીરના કેટલાક સુંદર દેખાવોની તસવીરો લઈ પાછા ઉતારે આવ્યા. ઈશ્વરની મ્હોટી કૃપા ! પાછળ રહેલો માણુસ આવી પહોંચ્યો પણ તેના કપાળમાં એક મ્હોટું તાજું પડેલું ચાઠું હતું ! આ શું ! તે બિચારે કહ્યું કે “ મરિ આવતાં હું તો મરી જાત. મારા એકાનો પૂલ તૂટી ગયો, હું ખાઈમાં પડત પણ જરા જમણી તરફ પડયો. મ્હારા અને કોચમેનના માથામાં વાગ્યું છે. મ્હારાં હાડકે હાડકાં કળે છે, એકો સમો કરાવી તુરત હું ચાલી નીકળ્યો અને હમણાંજ અહીં આવી પહોંચ્યો છું. એકાવાળાએ અથવા મેં કાંઈ ખાધું નથી.” “ ઠીક ભાઈ, સારૂં થયું કે તું બચ્યો ! તમે બન્ને ખાઈને રાવળપિંડી જજો. સંભાળીને ચાલજો ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. રસ્તો ઘણો ખરાબ છે.” એમ તેઓને કહી ગાડીમાં બેસી રાવળપિંડી તરફ અમે રવાના થયા.

હવે ઉતરાણ ઘણું હતું, ગાડીને બ્રેક નહોતી, તેથી પાછલે પઇડે એક લાંબો લાકડાનો ધોકો બાંધ્યો હતો પઇ સાથે તે ઘસાતો હતો, તેથી ચહુહુહુ અવાજ થતો જતો હતો. સડક આમતેમ વળતી ત્યારે ગાડી પડી જવાની ઘણી ધાસ્તી રહેતી હતી. અહો ! તે સાત હજાર ફીટની ઊંડી ખાઈમાં પડવું ! પછી જીવવાની આશા રાખવી એજ મૂર્ખાઈ. "આસ્તે આસ્તે ચલાઓ સંભાલો, યુ મેન, આસ્તે, આસ્તે." એમ બૂમો પાડી અમારા કોચમેન સાહેબને અમે શિખામણ આપતા જતા હતા અને કાળજું તો ફડફડી જતું હતું, પણ બિચારો કોચમેન કરે શું ? તે તો તેનાથી ખેંચાય તેટલી લગામ ખેંચતો હતો અને ખાસદારને પાછલી લાકડીની વિચિત્ર બ્રેકપર ઉભો રાખ્યો હતો, જેથી પઇ વધારે ઘસાય, તોપણ ઉતરાણ એટલું હતું કે ગાડી રડી જતી હતી. ઘણી વખત અમે ઉતરી જતા હતા અને ગાડી ધીમી પડે ત્યારે દોડીને ચડી જતા હતા. એક વખત એક સાંકડું વળવાનું આવ્યું. ગાડી જોસમાં રડી જતી હતી "ગાડી હમણાં ખાઇમાં ચાલી, હવે રામ રામ, કૂદકો મારીએ તોપણ તેજ ખાઈ આડી આવે છે, દુનિયાને પ્રણામ" એમ વિચાર કરતા હતા તેટલામાં કોચમેને એકદમ ડાબી લગામ ખેંચી, અને ગાડી રોકવા કોશિશ કરી, પણ તેનાં બે પઇ ગટરમાં પડી ગયાં અને પર્વતમાં ગાડી અટકી ગઈ. જો જમણી તરફ અથવા સીધી જરા વધારે ચાલત તો પછી કોઈ પાછું કાઠિયાવાડ જાત નહિ. પરમાત્મા પલમાં સ્હાય સો કરે.

અસ્તુ. ટેંટ નામનું ગામ આવ્યું. ઉતરાણનો ઘણો ભાગ ઉતરી ગયા, ઘોડાને વિસામો આપ્યો.

(મરીહીલ જતી વખતે અહીં ઘોડા બદલાવવા હતા. પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમ બની શકયું નહોતું. ઘોડા બદલાવતાં અને તે જોડ અટકી, તેથી પાછી અગાડીનીજ ઘોડાની જોડ જોડતાં જેટલો વખત ગયો, તેટલો વખત અમે જરા અગાડી ચાલી છવીસ માઇલના પાટીયા નીચે એક પત્થરાપર બેઠા હતા, અને દુનિયાની વાતો કરી આનંદ મેળવ્યો હતો. ગીગાભાઇ, બાલુભાઇ, અને હું એ ત્રણુજ જણા હતા. બીજા બધા પાછળ ગાડી પાસે હતા. આ જગ્યા ખરેખર કોઈ મનસ્વિ અથવા તપસ્વિને યોગ્ય છે. ઉપર હાથી હાથી જેવડા મોટા પત્થરા છે, તેમાં ધીટ ધુધવતું અંધારૂં, લીલું, શીતલ, સુગંધી, રમણીય, ભવ્ય અને મોટું જંગલ છે, છાયા ઘણીજ મનહર છે, દેખાવ ઘણોજ સુશોભિત છે, ખીણુ ઘણીજ ઊંડી છે, પર્વતો ઘણાજ ઊંચા છે. આ જગ્યા પર કોણુ જાણે મને સ્વભાવિકજ નિષ્કારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેથા વર્ણન લખવું એ અસંભવિત છે કેમકે તેને વિષે હું જે કાંઈ લખીશ તે મને ઓછુંજ લાગશે. તેને હું કૈલાસથી પણ વધારે સુખકર અને સ્વર્ગથી પણુ વધારે સુંદર માનું છું.)

અમારા વિશ્રામસ્થાનને પ્રેમ સાથે પ્રણામ કરી ટેંટ છોડયું. તે છોડયું ત્યારે એક મિત્રથી જુદા પડતાં જેટલું દુઃખ થાય તેટલું થયું હતું, અને આ લખતાં પણુ તેજ વખત જેવું નિષ્પ્રયોજન દુઃખ થાય છે. ઇશ્વર તેનાં એક વખત ફરી દર્શન આપો. તથાસ્તુ.

કાશ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતા જોતા આતુર મને અમે છત્તર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાશ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર

નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ઝાડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણુ નથી, ત્યાં ખળખળીયાં નથી, ત્યાં નાળાં નથી, ત્યાં ખીણો નથી; નથી તે ખૂબસુરતી, નથી તે રમણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી ત્યાં મનહર વેલી, કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં, તે તો હવે ગયાં. હવે તે સ્વર્ગ છોડયું, હવે તે સુખ ખોયું, હવે તે આનંદ ગયો, તે ખૂબી સ્વપ્નમાંજ જોવાના, તે પક્ષિઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાંજ કાને પડશે. જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નમાંજ સંભળાશે. સ્વપ્નમાંજ હવે સરોની ધુમ્રવતી ઘટા દેખાશે અને સંભળાશે. સ્વપ્નમાંજ હવે તે ડાલલેક, તે તખ્તેસુલેમાન, તે વુલરલેક, તે નદી નાળાં, તે ફળફુલ અને તે વનસ્પતિ, દર્શન દેશે. રોઉં તોપણ શું ?

છત્તરમાં એક સુંદર બગીચો છે. તે કાશ્મીરી સૌંદર્યની શેષ છે. કાશ્મીરી રમણીયતાની છાયા છે. કાશ્મીરી દેખાવનું એક બગડેલું ચિત્ર છે. શીતકટિબંધમાંથી ઉંચકીને અમને જાણે ઉષ્ણકટિબંધમાં નાંખ્યા હોય તેવું થયું. શરીર બળવા લાગ્યાં. ગરમીથી ચહેરા લાલચોળ થઈ ગયા, મધ્યાન્હ સમય થઈ ગયો હતો; કોઈ હાલતું ચાલતું નહોતું, કોઈ બોલતું નહોતું, શ્રાવણની મેઘલી રાત જેવું મૌન સર્વવ્યાપક થઈ ગયું હતું. પવનજ હાલતો અને ખડખડાટ કરતો હતો. એક સુંદર સુગંધી વૃક્ષ નીચે ખાટલો નખાવી અમે પડયા. જરા દૂર એક પાણીનું ઝરણુ વહેતું હતું. તેમાં અમારા માણસો ખુશી થઈ થઈ નહાતા હતા. રસોડું પણ એક ઝાડ તળેજ કર્યું હતું. કાશ્મીરની મુસાફરી હવે સહિસલામત પૂરી થઈ, તેથી આ પણ એક ઉત્સવનો દિવસ હતો; પણ સ્વર્ગ છોડતાં કોને દુઃખ ન થાય ?

રસોહું તૈયાર હશે એમ અમે ધાર્યું હતું, તેથી લૂલા વશરામ ખવાસને બોલાવી કહ્યું કે "કેમ થાળીને કેટલી વાર છે?" તેણે કહ્યું "સાહેબ, તૈયાર નથી, લાખો હમણાંજ આવ્યો." મેં પૂછ્યું "કેમ?" તેણે કહ્યું. "ભેંસાં એકાવાળો એવો ડર કે એકો ઉંધો નાંખ્યો અને લાખો પડયો." ગીગાભાઈ અને હું વાતો કરવા લાગ્યા. લાખો રસોઈ કરતો હતો ત્યાં વશરામ ખવાસ ગયા, અને પોતેપણ પડયા હતા તેથી આવેશમાં આવી જઈ ઉસમાન સાથે વાતો કરવા લાગ્યા—"એકેવાલા એડા ખરાબ જે એકાધસીતા એ ત્રે માડુ છણીપીયા. ઈ એડા, ખરાબ અઈ કે કેજી ટંગ બ જુરીધાં" ઉસમાન બોલી ઉઠયો "ઈ ગાલ ખરી આય મુકે ફગાયો એટલે મૂંજોય મથ્થો ફાટી વિયો. ન્યાર વશરામ, લાખો હેરપિયો. તેંજી ટંગ મોરડાજી પઈ" "ભેંસાં એકેવાલા ઢીંય આયનાં."

અમારૂં ધ્યાન આ ગમતી વાતો તરફ ગયું અને ભાઇએ વશરામને પૂછ્યું. "શું વાતો થાય છે?" તેણે કહ્યું "સાહેબ લાખો પડી ગયો! અરે તે ખાઇમાં જાત, પણ માંડ બચ્યો. ભગવાનજી કિરપા આય કે બચીવીયો" ભાઇએ કહ્યું "તમારા પગને અને ઉસમાનના માથાને કેમ છે?" વશરામે જવાબ દીધો કે "અમારૂં મ પૂછો, બિચારા લાખે જો જીવ બચ્યો એજ ઠીક ગાલ થઈ." ભાઇએ કહ્યું "હવે ફીકર નથી, બે કલાકનો રસ્તો છે."

આ બિચારા માણસો આમ બૂમો પાડે, તેમાં તેઓનો થોડોજ દોષ છે. કાશ્મીરના રસ્તા અને કાશ્મીરી એકાવાળા, માણસોના જીવ લે તેવાજ છે. અમારાં માણસો સાથે કાશ્મીરમાં ઘણી વીતી

ગઇ છે. તેઓનાં હાડકાં પાંસળાં ઈશ્વરકૃપાથીજ સાજાં રહ્યાં છે. કાસ્મીરની સડક તો બધી ભરી લીધી છે, પણ ખાઈ ભરવા કોઈ ન ગયો એ ઘણું સારૂં થયું. અમારૂં એકે એક માણુસ પડયું હતું, અને દરેકને શેક કરવો પડયો છે. દરેક એકો તૂટયો, ભાંગ્યો અથવા પડયો છે. એકે દિવસ અકસ્માત્ વિના ગયો નથી. અમારી ગાડી ડુંગર સાથે અથડાણી, એ તો હમણાંજ લખાઈ ગયું, પણ એ શિવાય રાવલપિંડીથી મરીહિલ જતાં અમારી ગાડી એક કાંચી સાથે ભરાણી હતી, અને પડખેની ખીણુમાં ઝંપલાત, પણ બે તસુના તફાવતથીજ અમે સૌ બચી ગયા.

થાળી થોડાજ વખતમાં તૈયાર થઇ. જમી લીધું. થોડી વાર બેસી ગુલાબનાં સુગંધી થોડાં પુષ્પ અને એલચીનાં પાન ચુંટી લીધાં અને નિસાસો નાંખી ગાડીમાં બેઠા. મરિહિલ પાછળ રહેલો માણુસ પણ આવી પહોંચ્યો.

સપાટ જમીન પર ઘોડા આનંદથી દોડવા લાગ્યા. પર્વતોને બદલે લાંબાં ખેતરો દેખાવા લાગ્યાં. ઝાડ ઘણાંજ થોડાં દ્રષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં. બળદને બદલે ઊંટવાળાં હળ ખેતરમાં દેખાતાં હતાં. બરફના પહાડ દૂર દ્રષ્ટિએ પડતા હતા.

શ્રીનગર છોડયું ત્યારથી પ્યારા પત્રો મળ્યા નહોતા, તેથી તેનાં દર્શન કરવા હૃદય ઉત્સુક હતું. રાવળપિંડીનાં ઘર દેખાવા લાગ્યાં. સૂર્યબિંબ પશ્ચિમાચલ ઉપર લટકવા લાગ્યું. સંધ્યારાગ ખીલવા લાગ્યો. પણ અરે, તે કાશ્મીરી સંધ્યારાગ હવે કયાંથી દેખાય ? તે ડાલસરોવરના દેખાવ હવે કયારે નજરે પડે ?

રાવલપિંડી પહોંચી ગયા. અમારાં સોળ માણસમાંથી ચાર માણસો અને કેટલોક સામાન રાવલપિંડી રાખ્યાં હતાં. એક માણસ સામો આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે ઉતારો બદલવો પડયો છે. અમે તેની પાછળ પાછળ ગાડી ચલાવી, અને નવે ઉતારે પહોંચી ગયા. જતાં વેંતજ કાગળનો તપાસ કર્યો. એક માણસે આશરે પોણોસો પત્રોનો થોકડો આપ્યો. તે બધા વાંચ્યા, કેટલાક ફરીથી વાંચ્યા, કેટલાક ત્રણ વખત વાંચ્યા, અને પછી કેટલાક ગજવામાં ગોઠવી ફળીમાં ખુરશીઓ મંગાવી, ચાંદનીમાં વાતો કરતા બેઠા અને ચ્હા પીધો. આજે હૃદયનું તેમજ ચંદ્રનું ગ્રહણ હતું !

અમારી કાશ્મીરની ટુંકી મુસાફરી ઈશ્વરકૃપાથી ખુશી આનંદમાં પૂરી થઈ.

કાશ્મીર એ સ્વર્ગ છે. અને ત્યાં જવું એ મુસ્કેલ પણ છે. દેશનું યથાસ્થિત વર્ણન લખવું એ એક કવિનું કામ છે. તે કૈલાસ એવું છે કે ગમે તેવો કવિ તેને માટે ગમે તેવાં વિશેષણો અને ગમે તેવા અલંકારો લખે, તોપણ તેમાં અતિશયોક્તિ થવાનીજ નથી.

મેં કાશ્મીરની રમણીયતા અને મુશ્કેલી એ બન્ને થોડાં ઘણાં લખ્યાં છે. સૌંદર્ય વાંચનારને તે દેશ જોવાનું વખતે મન થશે; પણ બધા માણસોને સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું અવલોકન કરવાનો સરખો શોખ હોતો નથી, તે મુશ્કેલીઓ તરફ ધ્યાન આપી વખતે તેનાથી દૂરજ રહેવાની પણ કેટલાએકને ઈચ્છા થશે તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કેઃ—

મૃત્યુ, સર્વવ્યાપક છે. ડુંગરપર કે ખેતરમાં, ભોંયરાંમાં કે ઘરમાં, જંગલમાં કે મહેલમાં, કિલ્લામાં કે અગાસી ઉપર મૃત્યુને જવાંમાં

જરા વાર લાગતી નથી, તેનાથી નાસવું એ તેની પાસે જવા જેવુંજ છે. તે કોઈને છોડયો નથી, તે કોઈને છોડવાનું નથી, હજારો તરવારોની વચમાં થઈને મહાન્ રાજાને તેમજ ચોમાસામાં પલળતા પત્થરાપર પડેલા ભરવાડને તે સરખી રીતેજ ઝડપી જાય છે, માટે બીવાનું નથી. કોઈ એમ કહેશે કે સર્પના મ્હોંમાં વગર કારણે હાથ શા માટે નાખવો? જો વગર કારણે હોય તો આમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ મુસાફરી કરવી એ કેટલું જરૂરનું છે તે સૌ જાણે છે. મુસાફરીમાં પણ કુદરતી લીલાનું અવલોકન કરવું એ કેવું ઉત્તમ છે! કુદરતી લીલા જોવાનાં સ્થાનો માત્ર પર્વતોજ છે એમ નથી, પણ પર્વતોમાં કુદરતી લીલાનો સૌથી મ્હોટો અંશ રહેલો છે, કેમકે પાણી અને ગરમી ત્યાં પુષ્કળ હોય છે, તેથી વનસ્પતિ ઘણીજ સારી નીપજે છે. વનસ્પતિ શિવાય પર્વતોની ગોઠવણ પણ મનોરંજક અને રસિક હોય છે. ઉષ્ણદેશમાં રહેનારાને પર્વતો શિવાય બીજે કયાંઈ બરફ જોવાની તક મળતી નથી. બરફ જોવો અને તપાસવો એ પણ થોડું રસિક નથી. પાણીની હીલચાલ તપાસવી એમાં પણ ઘણું જ્ઞાન સમાયલું છે. ટુંકામાં એવા પ્રદેશોમાં, દરેક ઝાડ, દરેક ઝરણ, દરેક ટેકરી, દરેક ખીણ, દરેક વાદળું અને દરેક પત્થર મનુષ્યના આત્મા સાથે આનંદની વાતો કરે છે અને ગુરૂની માફક જુદા જુદા બોધ આપે છે. "જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું" એ વાક્ય બિલકુલ સાચું છે. કયું સારૂં કામ કઠણ નથી? દેશ જીતવો એ સહેલું છે? પરમાર્થી થવું એ સહેલું છે? નીતિથી ચાલવું એ સહેલું છે? ખરેખર દરેક વસ્તુ કઠણ છે ખરી, પણ તેનાથી ડરી દૂર રહેવાથી તે વધારે ભયંકર દીસે છે. સિંહ પણ પાસે રહેવાથી નરમ થઇ

જાય છે. માણસો ઉત્તર મહાસાગરના બરફમાં રખડે છે, માણસો દરિયામાંજ વસે છે, માણસો ગોળીના વરસાદમાં ફરે છે, માણસો બાણશૈયાપર શયન કરે છે; માણસો શું નથી કરતા ? કાશ્મીરમાં જઈ આવવું એ આની સાથે સરખાવતાં કાંઈજ નથી. સુખની કિંમત દુઃખથીજ થાય છે. અને સંપત્તિની કિંમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિ એજ માણસને માણસ બનાવે છે, અને વિપત્તિ એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથીજ મ્હોટું ન્હાનું થવાય છે, અને વિપત્તિથીજ ચડતી પડતી થાય છે. "સબસે ભલી બિપતડી જો થોરે દીન હોય" એમાં જરા પણ સંશય નથી. કાશ્મીરમાં જવું એમાં જરા વિપત્તિ પણ છે ખરી, પણ તે દુઃખનો બદલો વ્યાજ સુદ્ધાંત કુદરત આપી દે છે. ઠેકડો મારી ડુંગર પર ચડાતું નથી, અથવા એક ઘાથી કૂવો ખોદાતો નથી. એક માણસ આજ બ્હીકણુ હોય તે કાલ શૂરો થઇ શકતો નથી. જેને ન્હાનાં કામ માટે ન્હાનાં સાહસ કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે, તેજ મ્હોટા સંકટોમાં નિડર રહી મ્હોટાં પરિણામો મેળવી શકે છે. "બાઉ" કહેતાં જે છોકરૂં ડરે તે મ્હોટું થયા પછી શું તરવાર મારવાનું ? કલકત્તામાં થોડા દિવસ પહેલાં એક માણસ વિમાન (બલુન) માં ઉંચે ચડયો હતો અને પછી છત્રી ઝાલી નીચે ઉતર્યો. એક બાળકે આ તમાસો જોયો. બે દિવસ પછી તેણે તેના બાપની છત્રી હાથમાં પકડી સાત માળની હવેલીપરથી નીચે કૂદી પડયો, અને ઈશ્વરકૃપાથી સહીસલામત રહ્યો. આ બન્ને બાળકને જેવી તેઓને મળતી આવી છે તેવીજ કેળવણી જો આખી જીંદગી મળે તો પહેલો બાયલો અને બીજો બહાદુર થવાનો તેમાં કાંઈ શક છે ? વિમાનની હકીકતજ તે બહાદુર બાળકને બ્હીકણુ થવા

દેશે નહિ. જે વખતે તેને જંગલમાં વાઘ સામો મળશે, ત્યારે તેને તે અગાશીપરનો કૂદકો શું હિમ્મત નહિ આપે? આવાં આવાં ન્હાનાં મ્હોટાં સંકટો અને દ્રઢતાનાં કૃત્યો એ પણ મેટ્રીકયુલેશન, એફ. એ. અને બી. એ. જેવી પરીક્ષાઓ છે. એથી માણસ આગ્રહી અને અચલ મનનો થાય છે. સંસાર વ્યવહારમાં પણ તેમજ છે. "બત્રીશ ઠોકર ખાય તેજ બત્રીશ લક્ષણવાળો થાય છે." સંકટોમાં ન પડવાથી કીર્તિ નથી મળતી, એટલુંજ નહિ પણ તન અને મન કેળવાતાં નથી, નવનવ નાગેલીઓ, 'ફૂટબોલ, અગર પાટ, ક્રિકેટ, ખીલપાડો, અને પોલો એ આપણી રમતો પણ આપણને સખત કરવાજ મથે છે. જે માણસ એક જગ્યાએ બેસી રહ્યો હોય, અને મુસ્કેલીમાં પડયોજ ન હોય તે શું સુખી છે? તે પોતેજ ના કહેશે. તેને ઉંબર ડુંગર જેવો લાગશે. જે માણસ દુઃખમાં ફસાયેલો હશે તે એકે સંકટને દુઃખ માનશેજ નહિ, તો તે સુખીજ છે, કેમકે સુખ દુઃખ તો માનવાનુંજ છે. એક માણસ એકને સુખ માને તો બીજો તેને દુઃખ માને છે. એ તો ખરૂંજ છે, માણસની સ્થિતિ એક-સરખી રહેતી નથી. માણસ આજ રાજા તો કાલ જંગલવાસી થઈ જાય છે. એક માણસ એક વખતે સદાવ્રત આપતો હોય, તેજ બીજે વખતે સદાવ્રતનું ખાતો નજરે પડે છે. લક્ષ્મી ચલ છે તે તો સૌ જાણે છે, અને તેનો કેટલાએકને અનુભવ પણ થયો હશે. જે માણસ ફસાયેલો હોય તે આવી પડતીને વખતે મુંઝાતો નથી. પણ વધારે દ્રઢ છાતીવાળો થાય છે. નદીના પૂર સામે થવાની હિમ્મત સર્પજ ધરી શકે છે. વળી સંકટોમાં ધીરજથી તરી ગયેલાં માણસો કેટલાં

જ્ઞાન દાનનો એક રૂડો માર્ગ.

આ વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો અર્ધા આનામાં દશ તોલા અને એક આનામાં ૨૦) તોલા સુધી જાય છે; જેથી તે પુસ્તકો રવાના કરાતી વખતે ઘણીખરી વખત તે કરતાં એકથી પાંચ તોલા સુધીનું વજન ઓછું રહેતું હોવાથી, તેટલા વજન સુધીનું બીજું હરકોઇ પુસ્તક તે ભેગું રવાના કરવું હોય તો તે પણ ભેગા ભેગું રવાના કરી શકાય.

ઉપલા કારણથી જ્ઞાન દાનના અભિલાષી સજ્જનોને જણાવવાનું કે એકથી પાંચ છ ફરમા સુધીનાં પુસ્તકો એટલા વજનમાં જઇ શકે તેમ છે, અને તેની છપાઇ તથા કાગળોનું ખર્ચ, શિલાઈ ખર્ચ સાથે દરેક ફરમાની ૫૩૦૦ પ્રત દીઠ રૂા. ૨૫) આશરે થશે. એકી વખતે છ ફરમા સુધીનું પુસ્તક રવાના કરી શકાશે. પુસ્તક પર તેના છપાવનારનું નામ જે કારણથી તે છપાવાનું હશે તે હકીકત સાથે આવશે. એક ફૉર્મ એટલે આ પુસ્તકના જેવાં સોળ પૃષ્ટ સમજવાં. છપાવનારની મરજીનું હરકોઇ સારૂં પુસ્તક આ સંસ્થાની પસંદગી મેળવીને બીજા કાંઇ પણ ખર્ચ વિના આ પ્રકારે આ ગ્રંથમાળા સાથે વહેંચાવી શકાશે. ધણી પોતેજ છપાવી તૈયાર કરી વહેંચવા આપશે તોપણ સારી વાત છે. પુસ્તકની પસંદગી માટે જરૂર હશે તો કેટલાંક તેવાં પુસ્તકોનાં નામ જણાવવામાં આવશે.

માત્ર જૂજ ખર્ચમાં ઉમદા વિચારો ફેલાવી શુભ જ્ઞાનની વૃદ્ધિનો લાભ પાંચ હજાર મનુષ્યોમાં અને તે પણ કંઇક સંસ્કારી અને વાંચનના શોખીન મનુષ્યોમાં ફેલાવવાની પરોપકારની મહત્તા જેઓ સ્હમજી શકતા હોય તેમને માટે આ માર્ગ ઉત્તમજ છે. છેક સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો પણ જૂજ ખર્ચમાં તેવો ઉત્તમ પરોપકાર કરવાનો સંતોષ મેળવી શકે તેવી આ યોજના છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ નં. ૨

કલાપીના સંવાદો.

(૧) જેસળ અને તોળલ.

જેસળ—તોળલ, મછવો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી, તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો ! પવન કેવો સુસવે છે ! મોજાં પર્વત જેવડાં જેવડાં ઉછળે છે. જેસળ, ત્હારા સ્વભાવ જેવુંજ શું તને આ તોફાનમાં કાંઇ દેખાતું નથી ?

જેસળ—સુંદર લાગવાનું વળી શું છે અહીં ? જો, જો, મછવો અરધો તો પાણીથી ભરાઇ ગયો; કેવી જબરી છાલક ! કેમ પાર ઉતરાશે એ સમજાતું નથી. મછવો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—તેની તને શી ચિંતા ? પૂરમાં આવેલી નદીઓને રમતમાં તરી જાય તેને આ ખાડી શું કરવાની હતી ? ડૂબશે તો પહેલી તો હુંજ ડૂબીશ, અને આ બિચારાં ઘણુંને તરતાં નથી આવડતું તેને તો કાંઇજ આશા નથી. ચાંચીઆ સાથે ત્હારૂં વહાણ ડૂબ્યું હતું અને મહાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી માછલીની માફક તું તરી આવ્યો હતો, તો અત્યારે હવે શું છે ?

જેસળ—પણ આજે ઉગરાશે નહિ એમજ જાણે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કોણ જાણે શું શું થાય છે.

તોળલ—ત્યારે સમય બારીક છે; જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, કયા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાં સુધી પ્રભુને ઓળખ્યો નહિ, હવે કોને સંભારૂં ?

તોળલ—પણ હજુ સમય પૂરો થઈ ગયો નથી. હજુ જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ ડૂબ્યો-ડૂબ્યો! કેવો કડાકો! સઢનો થાંભલો તૂટી પડયો!

તોળલ—શાંત થા, શાંત થા, મરણ આવતું હોય તો તેને સાચવી લે, એ સમય બહુ ગંભીર છે અને એ છેલ્લી તકને ખોઈ નાખ નહિ. શાંત થા, પ્રભુ સહાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ, તોળલ; મને વધારે ભય લાગે છે.

તોળલ—બહાદૂર લુંટારા! ત્હારા મ્હોંમાં ભયની વાત સાંભળી અચંબો થાય છે. અત્યારે તો મ્હારા જેવી સ્ત્રીને ત્હારે આશ્વાસન આપવું જોઇએ; ડરે છે કેમ?

જેસળ—ડરે છે કેમ?! જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોજાં! દૃષ્ટિ પડે ત્યાં સુધી એનીએ કાળી તોફાની ઉથલપાથલ! જાણે હમણાંજ પ્રલય થઇ જશે! પણ એથી વધારે કાળાં મ્હારાં પાપ, એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મ્હારાં પાપ મ્હારી આંખ આગળ ભયંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે, તે સહાય કરશે. સૌનો બેલી એ પિતા તુંને ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે કોઇએ. — — — જો, જો, જો! આ ભેખડમાં મછવો અથડાયો. માતાઓ બાળકોને વળગી પડી ચીસેચીસ પાડે છે. કેવો કળકળાટ! હૃદય થરથરી જાય છે. — — — આહ! બિચારી તે ડોશી પડી—ગઇ—ડૂબી!!

તોળલ—પ્રભુ! પ્રભુ! પણ જો, તેનું એ ન્હાનું બાળક આનંદથી કેવું ઘુઘવે છે! આ તોફાન તો જાણે તેને નવું રમકડું મળ્યું! પ્રભુ તેને સહાય કરે છે, તને પણ સહાય કરશે.

જેસળ—હા, તે નિરપરાધીનો પ્રભુ છે; મ્હારો નહિ; – – – પણ ત્યાં જો ! પેલો ડોસો ચીડાઈ ચીડાઇ મને ગાળો દે છે. ત્યાં! અને ત્યાં ! અને સાંભળ ! ત્યાંથી પણ મ્હારા નામના જ અવાજ આવે છે. ખરૂં છે; આ હું એકના પાપે વ્હાણ ડૂબે છે.

તોળલ—એ બધાં ગભરાટમાં એમ લવે એ નવાઈ નથી. એ પામર છે. એને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એ મને કરે, તોળલ. હા, ગઈ કાલે તો મને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માથાં ધડથી દૂર પડ્યાં હોત; પણ આજે તો ગાળ દેનારાં પાસે ક્ષમા યાચવાનું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં મને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે.

તોળલ—તું માગશે તો આપશે; કોઈ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે. – – – જો ! પેલો યુવાન પાપની ક્ષમા યાચે છે, અને તેને તે મળે છે. જો ! એનાં અશ્રુમાં પણ કેવી શાન્તિ છે !

જેસળ—એ પાપ બીજાં. હું તો પાપનીજ મૂર્ત્તિ, તેને શી આશા ?

તોળલ—ભોળા જેસળ, તને શું એમ લાગે છે કે પ્રભુ થોડું જ માફ કરી શકતો હશે ? પ્રભુની દયા શું તું માપી શકે ? પ્રભુ દયાળુ ન હોય તો કોઇ જ ઉગરી શકે તેમ નથી. આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તેજ માફ કરે છે; તો જ આપણને આશા છે; નહિ તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી જાય છે ?

જેસળ—પણ તોળલ, વાત કરવાનો હવે વખત નથી. પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો અને હવે હમણાં ફુટશે. ભૂતકાળ—હા ! ભયંકર ભૂતકાળ ! ! ત્યાં દૃષ્ટિ ફેરવતાં એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું કાળું ! મેઘલી રાત જેવું કાળું ! એ પક્કા રંગને ધોઈ નાંખનાર

કોઈ જ નથી. એક ઘડી પણ બાકી હવે નહિ રહી હોય. તેટલામાં શું થાય ?

તોળલ—ઘણું થાય, જેસળ.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—જરા શાંત થા, જરા બેસ. તોફાન ભલે ગડગડયા કરતું. ડૂબવાનું હશે તો ડૂબાશે, પણ આ ગભરાટથી શું થવાનું ?

જેસળ—બેસીનેએ શું થવાનું હતું ત્યારે ?

તોળલ—બધું એ.

જેસળ—શું મ્હારા ત્રાસને તું દૂર કરી શકશે ?

તોળલ—હા.

જેસળ—ત્યારે તું આજથી મ્હારી ધર્મભાગની; આ હું નુગુરાની ગુરુ તું મને ઉગાર. ત્હારા ચરણમાં મ્હારૂં આ શીષ. મ્હારૂં જીવતર ઘડી બે ઘડીનું જે હોય તે તારે ખોળે મૂકું છું.

તોળલ—ભાઈ, ભાઈ, મને પગે લાગ નહિ. મને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું હોય તે સોંપ. પુણ્યને અને પાપને તે એકજ સાચવી શકે છે.

જેસળ—મ્હારો પ્રભુ તો તું, તોળલ. મને શરણ આપનાર, મને આશા આપનાર.

તોળલ—એવું બોલ નહિ. આશા પ્રભુમાં રાખ. શરણ પ્રભુનું લે.

જેસળ—પ્રભુમાં આશા અને પ્રભુનું શરણ એ તો તું અપાવે ત્યારે. હું તો અન્યને મારી ખાનારો વાઘ વરૂ જેવો લુટારો, તે અત્યારે એક તુંને ઓળખું છું, તુંમાં આશા રાખું છું અને ત્હારૂં શરણ માગું છું; તું પાપને ધોઈ શકે તો ધોઈ નાખ, નહિ તો પાપી માટે પાપ સિવાય બીજું કાંઇજ નથી.

તોળલ—ત્હારાં પાપ પ્રભુ ધોશે. કાંઇ ફિકર નહિ, ભાઈ. આવ, બેસ. પાપનો રંગ કાચો છે. જો ઇચ્છા હોય તો તે એક ઘડીમાં પણ ધોવાઈ જાય. ખોવાએલાં મેંઢાને આખા ટોળાને છોડી ભરવાડ જેમ શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે. પ્રભુ તો સ્વીકારશે જો તેનાપર સ્નેહ થશે તો; ત્હારી ઇચ્છા છે કે નહિ, એટલુંજ બરાબર જાણવું જોઇએ.

જેસળ—ઇચ્છા છે ?! એ શું પૂછે છે, બ્હેન ?

તોળલ—હા, એજ પૂછું છું; કેમકે ત્હારી દૃઢતાની તો મને ખાત્રી છે. તને તે રાત સાંભરે છે ? તું મ્હારા ઘરમાં ચોરી કરવા આવ્યો હતો તે ! પછી છૂટી ગયેલી ઘોડીના ગડબડાટથી ઘાસમાં તું છુપાઈ ગયો હતો.

જેસળ—અને પછી ભૂલમાં ત્હારા સ્વામિયે મ્હારા હાથ સોંસરી જમીનમા મેખ ખોડી દીધી હતી એજ ત્હારે કહેવું છે—નહિ ?

તોળલ—હા, એજ. પણ એ આખી રાત તેં બધું દર્દ કેવી શાન્તિથી અને દૃઢતાથી સહન કર્યું હતું ? એક ઉંકારો પણ નહિ; એવી દૃઢતા અહીં હોય તો કહે.

જેસળ—અત્યારે તો મૃત્યુ, અને મૃત્યુ પછી કોણ જાણે કયું નરક સામે ધુધવી રહ્યું છે. અત્યારે દૃઢ નહિ રહું તો પછી ક્યારે રહીશ ? એમાંથી બચાતું હોય તો તું કહે તે વેઠી લઉં, ઇચ્છા હોય તો એવી સો મેખ ચાહે ત્યાં મારી લે.

તોળલ—ખરૂં, એવીજ; પણ કાંઇ જુદાજ પ્રકારની દૃઢતા અત્યારે જોઇએ; અત્યારે જોઇએ અને હમેશાં જોઇએ. મછવો તો કદાચ ન એ ડૂબે અને તું કદાચ જીવતો પણ રહે. પછી કિનારાપર પહોંચી પહેલીજ રાતે લૂટ કરવાનું મન થાય, પહેલીજ રાતે પાપનો

સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુટારો જ રહે. પાપી પુણ્યની વાત ન જાણતો હોય એ તેને માટે વધારે સારૂં. પુણ્યને જાણ્યા પછી અક્કેક પાપ દશદશ ગણું વધે છે. આંધળો કૂવામાં પડે એમાં નવાઈ નથી, પણ દેખતો દીવો લેઈ કૂવામાં પડે એ આત્મઘાત થાય. એ આત્મહત્યા કરતાં પેલું અંધમૃત્યુ વધારે સારૂં.

જેસળ—બ્હેન, એની ફીકર તું રાખીશ નહિ. પ્રભુનો દીવો બચપણ ગયું તેની સાથે મેં મ્હારે હાથે ખોયો. જુવાનીમાં અંધારૂં ગમ્યું, પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે એ દીવો કોઈ જગાવી દેશે તો ફરી તેને નહિ જ બૂઝાવા દઉં; તેનું તો જીવથી વધારે જતન કરીશ.

તોળલ—ત્યારે એ અજવાળામાં પ્હેલું પગલું મૂક.

જેસળ—શી રીતે?

તોળલ—ત્હારાં પાપ ઉઘાડાં કર, હૃદયની અંદર સેંકડો તાળાં દઈ છુપાવી રાખ્યાં હોય તે બધાં પાપ ઉઘાડાં કર. અત્યારે હું સાંભળું છઉં તો મને કહે અને પછી જે સાંભળે તેને કહેજે. દુનિયાંને જાણવા દે કે કેવા પાપીનો પણ પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. છૂપું રાખવાનું મન થાય એજ પાપ; એ પાપનો પ્હેલો દોસ્ત અને તે પણ સૌથી મ્હોટો.

જેસળ—છૂપું રાખવાની જરા પણ ઇચ્છા નથી. જેને ખોળે માથું મૂક્યું તે ભલે બધું જાણે, અને આ પાપી જો દુનિયાંના વહાણની દીવાદાંડી બની શકતો હોય તો તે બનવાને પણ કાંઈ જ વાંધો નથી. પણ તોળલ, મ્હારો જીવ સ્થિર નથી; પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી જાણે આ લોહીનું ટીપે ટીપું જળી જાય છે; આવી સ્થિતિમાં દિલની ઝાળો હું તને શી રીતે કહી શકીશ?

તોળલ—વળી કાળ ઝપાટાથી ચાલ્યો જાય છે તો તું બોલ અને હું સાંભળીશ.

જેસળ—છુપાવવાની ઇચ્છા નથી તો બધું કહી જ ચૂક્યો છું.

તોળલ—ભાઇ; તને પશ્ચાતાપ થાય, તને વેદના થાય, એતો યોગ્ય જ છે. પણ એ અગ્નિ ત્હારા લોહી સાથે ત્હારાં પાપને પણ બાળતો જ જાયછે એ નક્કી સમજજે. તેં પહેલું પાપ કર્યું હશે ત્યારે શું આમજ નહિ થયું હોય? ઘણીવાર આવી વેદના થઈ નહિ હોય? પણ તે તને ગમતી નહિ તેથી જ ફરી ફરી પાપમાં પડયો અને ઝેરી સાકરથી કડવા લાગતા અમૃતને ખોયું. જાણે અંધકારના ઘણા યુગો પછી નવી દેખાય છે તે જૂની જ આ વેદના ફરીથી આવી હોય એમ તને નથી લાગતું?

જેસળ—એમજ, એમજ, મ્હારા જૂના રોગના વૈદ્ય, એમજ.

તોળલ—અને સમય હોત તો એક પણ શબ્દ બોલવા હું તને કહેત નહિ. તને આ પ્રભુના દંડને સોંપી દેવામાં બહુ લાભ હતો. પણ સમય નથી; પ્રભુ જાણે એક ક્ષણ પછી શું થશે!– – –જો! આ નવી કાળી વાદળી કેવી ચડી આવે છે? દિવસમાં રાત થઈ ગઈ છે અને વળી વિજળીથી એ રાતમાં ધોળો દિવસ થઈ જાય છે.

જેસળ—એની હવે મને કાંઇજ ફીકર નથી; વિજળી પડવાની હોય તોય ભલે અને વહાણ ડૂબતું હોય તોય ભલે; આ અંતરનું દુઃખ એક સહન થઇ શકતું નથી; બીજાની કાંઇ ફીકર નહિ.

તોળલ—પણ ભાઈ, એ ગમે તેવું સારૂં હોય છતાં દુઃખજ છે; એને અત્યારે ત્હારા વિચાર આડે આવવા દે નહિ; પશ્ચાતાપ પણ એક અહંકારજ છે. પાપની માફી તો પાપથી દૂર થવામાં મળી શકે; એનો રસ્તો મળે તો પછી પશ્ચાત્તાપને શા માટે હ્રદયમાં ગોટવ્યા કરવો? તું પાપને ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે તો ભૂતકાળના પાપી લુટારાને પણ તેની સાથે જ ફેંકી દે. કર્મ માત્રની પોટલીને ફેંકી દઈ ફરી બાલક બની મ્હારી સાથે વાત કરવા આવ.

જેસળ—પણ એ શી રીતે બને ? આ હાથથી ધવાએલાં અને ચીસો પાડતાં અનેક માનવીઓ મરણ કાળના ત્રાસદાયક ડોળા ફાડી મ્હારી આંખ આગળ અત્યારે તરફડે છે ! મરતાં મરતાં પાણી માંગેલું, તેના મ્હોંમાં મેં ધુળ ફેંકેલી, તે મુડદાં જાણે મને વિંટી વળ્યાં છે ! રાક્ષસ–સેતાન–હું, પ્રભુ પાસેથી તાજું આવતું હોય એવું બાલક હવે શી રીતે બની શકું ?

તોળલ—પાપીમાં પાપીને પણ જન્મે જન્મે પ્રભુ નિર્દોષ બાળક બનવાની તક આપે છે; એ ત્યારે તેની કેવી કૃપા ! અરે, ઇચ્છે તો ગમે તેવો પાપી ગમે ત્યારે પણ ફરી બાળક જેવો બની શકે એ પ્રભુના રાહની કેવી કૃપા ! અને ત્હારે માટે શું અસંભવિત ? પેલી મેખ એક ન્હાની ચોરીની ખાતર સહી શકયો તે શું ન કરી શકે ?

જેસળ—પણ એ તો મ્હારો ધંધો, એમાં તો હું ઉછરેલો અને જીવેલો. ઝેરનો જીવડો ઝેરમાં બહાદૂર, પણ અમૃતના જીવનનું તેને શું ભાન ?

તોળલ—નહિ નહિ; એમ શા માટે નિરાશ બની જાય છે ? ભાઈ, પ્રભુએ તને અગ્નિ તો બહુ આપ્યો છે, પણ તેથી તેં પુણ્યને બાળ્યાં; હવે તેનાથીજ પાપને બાળ. પ્રભુ તરફ પીઠ રાખી હતી તે હવે ત્હારૂં મ્હોં તેના તરફ રાખ. ત્હારી બળવાન શક્તિ ત્હારો સંહાર કરતી હતી તેજ ત્હારૂં રક્ષણ કરશે. તેં ઘણા મામલા જોયા છે, ઘણું સહન કર્યું છે; તે અત્યારે કાયર કેમ બની જાય છે ?

જેસળ—પણ અંધારામાં રહેલું ઘુવડ કાગડાની ચાંચો સહી શકે તે ઉજાસને સહી શકતું નથી.

તોળલ—પ્રભુના તેજથી ત્હારી આંખો અંજાઈ જાય તેમાં નવાઇ નથી. એ તો અજવાળામાંથી અંધારામાં તું ગયો હશે ત્યારે

પણ નહિ જ જોઈ શક્યો હોય; હવે તને અંધારૂં ત્હારૂં પોતાનું ... હશે પણ ઉજાસથી અંજાઇ ગયા છતાં દૃઢ રહીશ તો તેજ, તને ત્હારૂં હતું એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

જેસળ—પણ-બ્હેન, અહીં સહન કરવા, ન કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?

તોળલ—બીજું કંઈ જ નથી, જેસળ.

જેસળ—તે કેવી રીતે ?

તોળલ—સિંહ જેવો જેસળ ઘેટું બની જાય એવી રીતે; તેં સહન કર્યું છે, પણ તે વાઘ વરૂ બનીને સહન કર્યું છે; હવે એક મેંઢું બનીને સહન કર. જખમી થયેલો વાઘ શિકારીપર ધસતી વખતે લાગેલી તલવારને ગણકારતો પણ નથી. એક ગરીબ મેંઢું ઘવાએલું તરફડતું પડ્યું રહે છે, અને કાગડાને પોતાનું જીવતું માંસ લેઈ જવા દે છેઃ વાગોળ્યા કરે છે, અને શાન્ત રહે છે. ઝનૂનમાં આવીને તો કંગાળ પણ સહન કરતો દેખાય છે. પૂરાએલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા શૂરાનું ગળું ચૂસી લે છે. સ્વાર્થની ખાતર તો બાયલા પણ કંઈ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. ઘાતકી થવું સ્હેલું છે; ગરીબ થવું અઘરૂં છે. શું તને નથી લાગતું કે પેલા વાઘ કરતાં ગરીબ મેંઢું વધારે બહાદૂર છે ?

જેસળ—ખરૂં.

તોળલ—ત્યારે, ભાઈ, સેતાન સહન કરે છે તેમ નહિ, પણ દેવ સહન કરે છે તેમ કર.

જેસળ—બરાબર, પણ તું કહે છે તેમ સહન કરી પાપ ધોવાનો કાળ કદાચ મને મળશે નહિ—હોડીમાં ભરાતા પાણીને બિચારા ખલાસી કેટલુંક ઉલેચી શકશે ? પાણી જરા વધારે ભરાયું

કે આપણે સૌ તળીએ જવાનાં. પાંગડે પગ અને બ્રહ્મઉપદેશ એવું ત્હારે કરવાનું છે.

તોળલ—એ તો પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ બની રહેશે. તને સમય નથી એટલુંજ લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા.

તોળલ—પણ સમયની શી જરૂર છે ? પાપ પુણ્ય હેતુથી બને છે અને બળે છે, ભાઇ કાર્યથી નહિ; ખરૂં કે ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્યે દેખાયા વિના રહેતાં નથી; છતાં એમ બને અને ન એ બને. કાર્ય તો દેશકાળને આધીન છે, પણ હેતુ તેમ નથી. તને અત્યારની સ્થિતિથી શું એમજ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ! પાપને જ બાળ્યાં હોય તો પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે છે. પણ, જેસળ, કર્મ માત્રને બાળી દે; એ તો એક ક્ષણમાં પણ બની શકે તેવી વાત છે.

જેસળ—ખૂન અને લોહીમાં ભમી ભમીને આ મગજ બ્હેરૂં બની ગયું છે. તેને આ નવી વાતમાં સમજણ પડતી નથી. જરા વિસ્તારથી કહેશે તો કદાચ સમજી શકાશે.

તોળલ—પ્રભુનો ન્યાય કોઇ પણ સમજી શકે તેવો સરલ છે. બાળકો પણ સમજે છે તો તું કેમ નહિ સમજી શકે ?

જેસળ—ત્યારે તું સમજાવશે તો હું સમજીશ, મને મ્હારામાં તો હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. તને દયા આવે છે, તને શ્રદ્ધા છે. તો તું સમજાવ.

તોળલ—હા, અત્યારે તો હું સમજાવીશ, બીજો ઉપાય નથી. પણ પ્રભુને માર્ગે તું ચાલ્યો હોત તો આજે આ સમજવા આવવું પડત નહિ. બધાંજ પ્રભુનાં છે અને બધાં પ્રભુને ઓળખે છે. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ઘણાં જાણી જોઇને ખોઇ દે છે;

અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત તેં ક્યાંઇ સાંભળી છે ? પણ માછલાંથી માણુસ વધારે મૂર્ખ બની જાય છે. કરોડો બિચારાં ભોળાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે! કાંઇ ત્હારો એકનોજ આ દોષ નથી.

જેસળ—પાપી કરોડો હશે એ વાત સાચી. પણ આ આખા વિશ્વથી જાણે હું એકલોજ જુદો પડી ગયો હોઉં એમ મને અત્યારે લાગ્યા કરે છે. પાપી કરોડો હશે, પણ ક્ષમા ન મેળવી શકે, ક્ષમા ન માગી શકે એવો તો હું આ એકજ દેખાઉં છું. ત્રાસ ત્રાસ આખી દુનિયાંપર વરતાવી મૂક્યો; માત્ર નામ સાંભળી છોકરૂં છાનું રહી જાય; માત્ર દૃષ્ટિ પડતાં પશુ પક્ષી પત્થર જેવાં બની જાય; દરિયાપર અને જમીનપર મ્હારા ભયથી મ્હોટા ધોરી માર્ગ ઉજ્જડ થઈ ગયા અને ગામ હતાં ત્યાં જંગલ બની ગયાં; પાપી કરોડો હશે, પણ કયું પાપી પ્રભુથી ધ્રૂજ્યું નહિ હોય ?! એક નહિ, આ ત્હારો પાપી ભાઇ.

તોળલ—અને છતાં મ્હારા આ ભાઇથી વિશેષ નિર્દોષ કોઈ પણ બાળક ન હોય એ બની શકે તેવું છે.

જેસળ—ખરૂં, પ્રભુ તો બહુજ કૃપાળુ છે. પાપીને પણ પૃથ્વી ઝીલી રહી છે, અને પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે. જરા આમ જો! તોફાન દૂર ગયું હોય એમ દેખાય છે; પવન પડી જવા લાગ્યો અને વાદળનો કાળો રંગ ફિક્કો બનતો જાય છે. કડાકા થતા નથી પણ મેઘની ઘેરી ગર્જના હાથી જેવી દૂર રહી રહી ધીમે સાદે ગડગડે છે. ઉતારૂઓ શાન્ત થઇ ગયા છે, અને ખલાસીઓ મરામતનું કામ તડામાર ચલાવી રહ્યા છે, વધારે અને વધારે ઉમંગથી! મને લાગે છે કે મછવો બચી જશે. થોડાજ વારમાં કેટલો ફેરફાર!

તોળલ—પ્રભુની રાહદારીને રક્ષણથી અધિક કાંઇજ પ્રિય નથી. મછવાને બચાવશે, અને તને પણ બચાવશે.

જેસળ—હા-પણ તું કહેતી હતી તે ફરીથી કહે. તોફાન જવા લાગ્યું અને સાથે ભય પણ ગયો હોય એવો ઘડીક આનંદ થઈ આવ્યો.

તોળલ—તને એ જીવવાની આશામાં આનંદ આવતો હોય તો ખુશીથી લે. આપણે કોઇ વળી બીજે વખતે મરજી હશે તો વાત કરશું.

જેશળ—નહિ, નહિ, એતો અટકચાળા મનની જુની ટેવ; એટલે જરા દોડી ગયું. મૃત્યુના ભય સાથે મ્હારો બધો ભય ગયો નથી. તું જે કહેતી હતી તે કહે.

તોળલ—તને એકજ વાત કહેવાની છે, જેસળ; કર્મ માત્રને બાળી દેવાનું હું કહેતી હતી.

જેસળ—હા એજ. પણ બ્હેન, એ હું સમજી શકતો નથી.

તોળલ—ત્હારે કાંઇ પૂછવું છે કે મ્હારાથી કહેવાય તે હુંજ કહું?

જેસળ—ખાસ કાંઈજ પૂછવાનું નથી. જે કાંઇજ જાણતો નથી તે શું પૂછી શકે? મને તુંજ એવો કોઇ માર્ગ બતાવ કે ફરી પાપમાં પડું નહિ.

તોળલ—ત્યારે, ભાઈ, પ્રથમ જાણવા જેવી વાત એ જ છે કે બુરાઇ, કોઇ પણ બુરાઇ, નિત્ય રહેતી નથી. કોઈ વિચારથી, એક વ્હાલું મરી જવાથી કે વૃક્ષનું એક પત્ર ખરી જવાથી પાપીને પાપથી મુક્ત થવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઇ આવે છે, અને તે વખતે કોઇને કોઇ તેને માર્ગ બતાવવાને હાજર જ હોય છે. પ્રભુની આવી પરમ રસાળ કરુણા અત્યારે ત્હારા પર પણ વર્ષી રહી હોય એમ તને શું નથી લાગતું? દુઃખનાં અશ્રુ લુછી નાંખી આભારનાં અશ્રુમાં સ્નાન કરવા આવ.

જેસળ—તું જ્યાં જ્યાં દોરી જશે ત્યાં આવીશ, બ્હેન. અગાડી ચાલ, હું પાછળ ચાલ્યો આવું છઉં.

તોળલ—ત્યારે માનવી અંતે બુરાઇથી પરવારે છે. બુરાઇથી પરવારે ત્યારે ભલાઇ પણ પોતાની ન હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હારામાં આ ભલાઇ, આ શુભ ઇચ્છા ક્યાંથી ? આ ક્ષણ શું ત્હારા પાપમાંથી ઉપજી આવી હોય એમ તું માને છે ?

જેસળ—નહિ જ. પણ એ પ્રભુની કૃપા છે એમ હું કાં ન માનું ?

તોળલ—એમજ, અને એથી કાંઇ વિશેષ; સૌમાં છે તેમ ત્હારામાં પણ પરમાત્માનો તણખો કાયમ હતો અને છે. એ તણખો ગમે તેવા અંધારામાં ઘડીભર રહે પણ અંતે જે મહાન અગ્નિનો તે છે તે સિવાય તે બીજે કયે સ્થાને વિરામી શકે ? ત્હારાં પાપ પુણ્ય, ત્હારી આ નાની ધડમથલ, ત્હારૂં શરીર, ત્હારી વાંછનાઓ; એમાંનું કાંઇજ તું પોતે નથી; ત્હારામાં તુંપણું અને મ્હારામાં હુંપણું એ પેલા તણખા સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. જે ત્હારામાં છે તે જ મ્હારામાં છે અને એમ આપણે બે નથી પણ એક જ છઇએ.

જેસળ—પછી ?

તોળલ—પછી, આપણે અહંકારથી જીવીએ છઇએ તે પ્રભુથી જીવવા લાગીએ તો જેમ આપણે બે જૂદાં નથી, તેમ આપણે પરમાત્માથી પણ જૂદાં નથી જ. એ સ્થિતિ સૌ માટે પ્રભુએ નિરમી રાખી છે. પ્રભુનો સ્નેહ સતત ઉભરાયા કરે છે. તે સ્નેહનાં આપણે બન્યાં છઈએ તો તે સ્નેહને આપણે કેમ વિસરી શકીએ ? તું પાપી હતો, રાક્ષસ હતો, તું ગમે તે હોય પણ તે સ્નેહની સ્મૃતિ, તે

ત્રણુખાની ઉષ્મા જાગતી ને જાગતીજ હતી, જ્ઞાન આવે છે એ ક્યાંથી આવે છે? ક્યાંથી આવે છે એ કાંઇ સમજાય છે?

જેસળ—નહિ.

તોળલ—એ બહારથી આવે છે, એચિંતું આવે છે એમ શું તને નથી લાગતું?

જેસળ—એમજ.

તોળલ—ભાઈ, સર્વ જ્ઞાન સ્મૃતિ છે. તું ભૂલી ગયો હતો તે તને ફરી સાંભરે છે અને જ્યારે સ્મૃતિ આવે છે ત્યારે જેને સ્વપ્નામાં પણ જાણતો ન હતો તેવી આશાઓ આવવા લાગે છે, ત્યારે પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે.

જેસળ—સત્ય, તોળલ.

તોળલ—અને જ્યારે પૂર્ણ સ્મૃતિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુને માત્ર અનુસરતો હોય અને પોતે કાંઈજ કરતો ન હોય એમ દેખાવા લાગે છે. કાંઈજ લાલસા, તૃષ્ણા, ઇચ્છા પોતાની રહેતી નથી, અને ત્યારે જ તે કર્મથી છુટો થાય છે. પોતાથી હિત થાય ત્યાં તેને ખાસ વિશેષ સંતોષ મળતો નથી જે પાત્ર આનંદથી છલકતું જાય છે તેમાં કયો વિશેષ આનંદ રેડી શકાય? અજાણતાં કદાચ આખા બ્રહ્માંડનો નાશ થઇ જાય તો તેને ખેદનું એ કાંઇ કારણ નથી. પ્રભુ ઇચ્છે તે જ તે કરે છે. પણ એવું મુક્ત જીવન કશો નાશ કરે છે એમ તું માનતો નહિ; પ્રભુની ઇચ્છામાં ધ્વંસ હોય ખરો?

જેસળ—નહિજ.

તોળલ—ત્યારે પ્રભુની ઇચ્છા જેણે પોતાની ઇચ્છા કરી લીધી તે પણ કદી ધ્વંસનું કારણ બનતો જ નથી. પુણ્યમયતા કશું પાપ કરતી જ નથી. જાણે કે અજાણ્યે સ્નેહપૂર્ણ કરૂણા હોવાથી જેમ

ધુરૂં ઈચ્છી શકતો નથી, તેમજ સ્નેહપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી પરમાર્થમાં કદી પણ ચૂકી શકતો નથી.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—ત્યારે, એ સ્નેહમાં તું આવ.

જેસળ—પણ, **તોળલ** તું તો કર્મથી, કર્મ માત્રથી, છુટી જવાનું કહેતી હતી. પાપને ધોવા પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે એ વાત પણ તને ગમતી ન હતી.

તોળલ—અને એ વાત પણ હું સાચીજ કહેતી હતી. માનવી કાર્યની અને વિચારની એવી બે સૃષ્ટિમાં હમેશાં વસે છે. કાર્યની સૃષ્ટિ અહીં પૂરી થાય છે, વિચારની સૃષ્ટિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે અને તેટલી જ વિશેષ વિસ્તારવાળી છે. જે તું હવે જાણશે. તે જાણીને પણ ત્હારે કરવાનું તો એટલું જ છે કે "પરમાર્થે જીવવું."

જેસળ—પણ તને અડચણ ન હોય તો મને છેવટનું સત્ય પણ સમજાવ. કયા કાર્યમાં જીવવું, તે જેમ સમજાવ્યું, તેમ કયા વિચારમાં જીવવું તે સમજાવવાની પણ કૃપા કર.

તોળલ—તું સાંભળે છે એજ, ભાઇ, મ્હારા પર ત્હારી કૃપા છે. ત્હારો ઉદ્ધાર થાય એ કાંઇ પ્રભુની મ્હારા પર થોડી કૃપા નથી. એક જીવ જ્યારે મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ આનંદથી પ્રભુનો ઉપકાર ગાવા લાગી જાય છે. તું અમારામાંથી પ્રભુમાં જા અને પછી અમને સહાય કરવા અમારામાં આવ. એથી વિશેષ કયું હિત? અત્યારે એમ નિરધાર્યું હશે તો મ્હારાથી તને એ માર્ગનું એક પગથીઉં પણ જડે એ કાંઇ ન્હાનું સુનું ભાગ્ય નથી.

જેસળ—ખરૂં, બ્હેન, ત્હારી વાણીનું અમૃત હજુ પા; આગાડી બોલ.

તોળલ—ભાઈ, આપણને જન્મ મૃત્યુના ફેરામાં નાખનાર, આપણને એ ચક્રમાં બાંધી રાખનાર, પ્રભુથી આપણને વિખુટાં પાડનાર-કર્મ અને બીજું કોઇ જ નહિ. દુષ્કર્મના જેટલીજ નિર્દયતાથી સત્કર્મ પણ આપણને પાછાં ખેંચી રાખે છે અને જે દોર આપણા સદ્‌ગુણોથી વણાય છે, તે પણ આપણા દુર્ગુણોથી વણાએલા દોરની પેઠેજ આપણને બાંધી રાખે છે.

જેસળ—પણ ત્યારે આ જાળની ગુંથણી શી રીતે પૂરી થાય? મનુષ્ય માત્ર જીવે ત્યાં સુધી વિચાર અને લાગણી વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી; એજ જાણે માનવીનું જીવન હોય એમ ભાસે છે, અને એજ જો કર્મને વણવાની સાળ હોય તો છૂટવાનો આરો નથી.

તોળલ—કર્મ ગયાં તો તું પત્થર બની જશે એવી તને ધાસ્તી લાગે છે, નહિ?

જેસળ—હા, એમજ.

તોળલ—પણ એમ નથી. હું તને પત્થર જેવો બનવાનું કહેતી નથી. પણ હવે હમણાં વાદળમાંથી બહાર નીકળી આવી નિત્યની પેઠે પ્રકાશમય દર્શન આપણને દેશે તે સૂર્ય જેવો બનવાનું કહું છું; જે જીવનમય છે, અને કેવો પોતાનું કાર્ય અસ્ખલિત બજાવ્યે જાય છે.

જેસળ—કેવી રીતે એ?

તોળલ—કાર્યમાંથી નહિ પણ તૃષ્ણામાંથી, કાર્યમાંથી નહિ પણ કાર્યના ફળની ઇચ્છામાંથી, કર્મ ઘડાઇ આવે છે. ફળના ભોક્તૃત્વની વાંચ્છનાથી એક કાર્ય કરવામાં આવ્યું, પરિણામના સુખપર દૃષ્ટિ રાખી એક માર્ગ પકડાયો; આત્મા આશાવાન બને છે અને કુદરતે તેને પ્રતિઉત્તર આપવું જ જોઇએ. આત્મા કાંઇ દાવો કરે છે અને

કુદરતે તેનો બદલો બક્ષવોજ જોઇએ; જે માગવામાં આવે છે તે આપવામાં આવે છે; ફળ માગ્યું તો ફળ ભોગવવું પડે છે, પ્રવૃત્તિ માગી તો નિવૃત્તિ શી રીતે મળે?

જેસળ—બરાબર છે.

તોળલ—આ જન્મમાં જે અભિલાષા છે તે આવતા જન્મમાં ધારણશક્તિ બને છે; આ ફેરે જે વિચાર વારંવાર આવે છે તે આવતે ફેરે સ્વભાવ બને છે.

જેસળ—કાંઇજ શંકા નથી. પછી?

તોળલ—દરેક કારણ સાથે તેનું કાર્ય, દરેક ગતિ સાથે તેનું ફળ બંધાએલું જ રહે છે, અને તૃષ્ણા એ આ યુગ્મને સાથે બાંધી રાખનારી દોરી છે, આ દંપતીની છેડાછેડી છે.

જેસળ—એમજ.

તોળલ—અને એ દોરી–એ દરેક જોડીજોડીમાં ઓતપ્રોત વિંટાઇ રહેલી દોરી–જો પ્રજાળી નાંખવામાં આવે તો પછી સંબંધ ટકી શકશે નહિ; આ તૃષ્ણા, આ દોરી, એજ કર્મ.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—અને જ્યારે હૃદયની બધી જાળ તૂટી જાય ત્યારે આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે; કર્મ પછી તેને ઝાલી શકતુ નથી. કાર્ય કારણનું ચક્ર ભલે ફર્યા કરે, પણ એ આત્મા મુક્તજીવનમાં ગયો છે, તેને ક્યાંએ કશો ભય નથી.

જેસળ—કાંઇજ કહેવાનું નથી. મ્હારી શંકા દૂર થઇ છે. તોપણ, બ્હેન, આ વજ્રનું હૃદય સ્પર્શમણિના એટલાજ સ્પર્શથી સુવર્ણ કદાચ નહિ બને, વળી અમૃતની કાંઇ તૃપ્તિ થતી નથી.

તોળલ—પ્રભુ બોલાવે છે તો હું હજુ બોલીશ, હૃદયને પૂરૂં ઠલવીશ.

જેસળ—કૃપા એ, તોળલ.

તોળલ—ભાઇ, પછી ત્હારે કાંઇજ મેળવવાનું નથી, કાંઇજ કરવાનું નથી. છતાં તું આ સંસારના માર્ગનો પ્રભુના ઘર સુધીનો ભોમીયો બનશે. કર્તવ્ય કર, પણ તે અનાસક્ત રહીને; જે કર તે ધર્મની ખાતર; પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં તારો સિતાર મેળવી દે, તેનાથી જૂદું તે બધું બસુરૂંજ છે. ટચલી આંગળીપર સર્વના રક્ષણાર્થે કૃષ્ણ ભગવાને ગોવર્ધન તોળી રાખ્યો હતો, બધા ગોવાળે તે બોજામાં ભાગ લેવા લાકડીઓ ટેકવી હતી, તેવીજ રીતે પરમાત્માની કાર્યઘટનામાં ત્હારી બધી ગતિ ભેળવી દે. ત્હારા વ્યાપાર માત્રને તેને આધીન વહેવા દે. પછી ત્હારાં બધાં કાર્ય કોઇ સ્વાર્પણયતા, કોઇ મહાન યજ્ઞ જેવાં બની રહેશે; તે મહાન વ્યવસ્થા ચક્રના ફેરામાં તેની ગતિને પોષણ આપવા હોમાયા કરશે, કાર્ય જે પોતપોતાનું ફળ લાવે તેની ખાતર તું પછી કાંઇજ કરતો નથી, કાર્ય માત્રનાં ફળ પછી ભૂત માત્રની રતિમાં આનંદથી અર્પાશે. તે ફળ ત્હારાં નહિ પણ તે મહાન વ્યવસ્થાનાં છે અને ત્હારા તરફથી તો વ્હેંચણી થવા એ બધાં તે વ્યવસ્થાને સોંપાય છે. પિતાનું પુત્રને, પિયુનું પ્રિયાને, સખાનું સખાને જેમ અર્પાય છે તેમ ત્હારૂં સર્વસ્વ એ વ્યવસ્થાને અર્પાશે. પવન વિનાના આવાસમાં જેમ દીવો હાલતો નથી તેવો સ્થિર આનંદ પછી કાયમ જામી રહેશે.

જેસળ—બીજું શું કહું બ્હેન? પ્રભુનો સ્નેહ ત્હારા પર નિત્ય હોજો.

તોળલ—ભાઇ, એ મુક્ત આત્મા સત્કર્મથી કદીજ દૂર નથી, પણ જે કાળે જેવાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે કર્યે જ જાય છે. ફળની ઇચ્છા રહી નથી છતાં કાર્યમાં કશી મંદતા આવતી નથી; ઉલટું મેલ વિનાનું વસ્ત્ર ચિત્રો વધારે સ્ફુટ ઝીલી શકે છે અને વધારે સરલતાથી સાફ કરી શકે છે. સ્વાર્થ ગયો, એટલે મેલ ગયો. જે આત્મા આ સ્થિતિએ આવ્યો છે, તેને કર્મની કોટડીનું તાળું બંધ કરવાની ચાવી મળી ચૂકી છે. તાળું બંધ થાય છે, ચાવી પ્રભુ પાસે જાય છે; એ કોટડી ફરી કદી ઉઘડતી નથી. જે કર્મ તેણે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યાં તેને જ્ઞાનથી, અને વર્તમાનનાં કર્મોને નિરતિથી દગ્ધ કરતો ચાલ્યો જાય છે—જેમ અગ્નિ સુકા તૃણને બાળતો ચાલ્યો જાય તેમ પ્રભુના મંદિરમાં બહાર અને અંદર આત્મા બહુ કાળ સુધી જા આવ કરી કરી અંતે પ્રભુના મંદિરમાં એક સ્તંભ જેવો બની રહે છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય પણ પ્રભુના મંદિરની બહાર નથી, જે અન્ય કોઈ પણ સ્થાને જોડાએલો નથી, તેજ પ્રભુના નામ સાથે જોડાઈ શકે છે. કર્મનું બંધન એજ દેશકાળ છે, અને કર્મથી છૂટયો, ત્યાં—જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થપરાયણતા, આ વ્યષ્ટિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઈએ. પછી તું, પછી તું પ્રભુનું જ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

જેસળ—દેવિ! દેવિ! મ્હારી વ્હાલી દેવિ! મ્હારા ઉદ્ધાર માટે તોળલ બનીને આવેલી દેવિ! એક વખત ત્હારા પગમાં મને પડવા દે.

તોળલ—નહિ, નહિ, ભાઈ; શરણુ પ્રભુનું લે, પગે પ્રભુને પડ; કે તેણે તને સુબુદ્ધિ આપી. ત્હારાં બધાં પાપને દૂર ખસેડી તને સુબુદ્ધિ આપી. હું તો ત્હારા જેવીજ એક પામર ગરીબ પાપી—તેના

યમનો સ્પર્શ કરતો ના, પ્રભુનો ઉપકાર માન કે લુટારાની ટોળીમાંથી તેણે તને સ્વીકારી લીધો.

જેસળ—મ્હેન, ત્હારી કૃપાથી હું હવે પ્રભુને ગાઈ શકીશ. શંકા હજુ રહી. હું એક લુટારો તેને પણ પોતાનાં બાળકને, પોતાની સ્રીને જોઈને જે લાગણી થાય તે શું કાપી નાંખવા જેવી? ઘણીવાર ખૂની તલવારનું લોહી લૂછી નાંખતી વેળાએ પણ મ્હારા એક બાળકને જોઈ હું પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઉં, હું જાણે ગળી જતો હોઉં એવું મ્હારી જુવાનીમાં મને લાગી આવતું. એ લાગણી શું બાળી નાંખવા જેવી?

તોળલ—તું સમજ્યો નહિ, ભાઈ; હૃદયને ભાંગી નાંખવાથી આપણે હૃદયનાં બંધનોને ભાંગી શકતાં નથી. મુક્ત દશાની જેમ જેમ નિકટતા પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ તો હૃદય વિશેષ વિશેષ કોમળ-આર્દ્ર બનતું જાય છે. આખા વિશ્વમાં દરેક કંપને એ સર્વ સ્થાને સુરીલો તાર ઉત્તર આપવા લાગે છે, એ તો દરેકનાં આંસુ લુવે છે અને દરેકના પગ ધુવે છે. એ પોતાના માટે કાંઈજ રાખવા માગતો નથી; તેથીજ જેને જે જોઈએ તે આપી શકે છે. આવો આત્મા પ્રભુની ઈચ્છાના એક પાત્ર જેવો છે. તે એટલુંજ ઈચ્છે છે કે પોતે વિશાળતા મેળવે, અને પ્રભુની પ્રીતિ વધારે ને વધારે પોતામાં ભરતી બને. પ્રભુની ઈચ્છાને વહન કરનારનો એ એક ઝરો છે અને એ જેટલો વિશાળ થવાથી પ્રાણી માત્રને પ્રભુનો સ્નેહ વિશેષ પાઈ શકે, પ્રાણી માત્રનું જીવન તેમાં વહે અને વધારે નિર્મળ થઇને પાછું જાય એથી વિશેષ કાંઈજ તે ઈચ્છતો નથી. પાપીનાં પાપી અશ્રુ અને પુણ્યશાળીનાં પુણ્યશાળી અશ્રુ–તેને ધોવાં અને લ્હોવાં એટલુંજ તે સર્વ કાળે સર્વ સ્થાને કર્યા કરે છે. એના જેવું કરૂણામય બીજું શું હોઈ શકે? એના જેવી સ્નેહમયતા બીજી કઈ? ભાઇ, તું કોઈનાં

પણ દુઃખને, અંધારાને, અજ્ઞાનને ઓછું કર અને સાચું સુખ કોઈને પણ આપ્યા કર, ત્હારો વિચાર તું કર નહિ. એ તો પ્રભુ કરશે. પછી વિશેષ અહીં કે ક્યાંએ કંઈ નથી.

જેસળ—ચોમાસાની ડોળી નદીનું જળ આછરૂં બની કચરાને પાછળ છોડી દેઇ જેમ શરદ ઋતુના સ્પર્શથી વહેવા લાગે છે તેમ ત્હારી આ વાણીથી મ્હારો આત્મા વહેતો જણાય છે, અને જો ! આ કુદરત પણ કેવી મીઠી બની છે ! ત્યાંથી ઓચિંતો બહાર નીકળી આવેલો સૂર્ય કેવો રૂપેરી ઝળકાટ રેડી રહ્યો છે ! અને મછવો મંદમંદ પવન લહરી સઢમાં ભરી કેવો શાન્ત રમતો રમતો ચાલ્યો જાય છે

તોળલ—પ્રભુની કૃપા એ-જેસળ.

૫-૧૨-૧૮૯૮.

મેનાવતી અને ગોપીચંદ.

ગોપીચંદ—ઉનું પાણી કોણ રેડે છે આ ?! (ઉંચું જોઇને) શું માતા ઝરૂખા ઉપર બેઠાં છે! અને રડે છે! (મેનાવતીને) મા! મા! તમે રડો છો કેમ? તમને આવાં જોઇ મારો જીવ ગભરાય છે; બોલતાં કાં નથી?

મેનાવતી—(અશ્રુ લુછી નાંખતી) બાપુ, તું ન્હાયા કર, મને કાંઈજ થયું નથી. શિકારમાં તપ્ત થએલા અંગોપર શીતલ જલ તને બહુ વહાલું લાગે છે. કેવો બાળકની માફક પાણી ઉડાડે છે! મને તે જોવાનું ગમે છે, એટલે આંહી આવી બેઠી. એટલુંજ—બેટા.

ગોપીચંદ—પણ મા, એમાં રડવા જેવું શું? હું ન્હાઉં તો આંહી હમેશાં છું, અને તમે ઘણી વખત આમ બેઠાં પણ હો છો; કેવાં આનંદમાં નિત્ય તો હો છો!

મેનાવતી—ભાઈ, અમે તો હવે ઘરડાં થયાં એટલે બાળક થયાં. કાંઈ વિચાર આવી ગયો તેથી જરા દિલ ભરાઈ આવ્યું.

ગોપીચંદ—પણ એ શાથી એ મ્હારે જાણવું છે. મેં કયે દિવસે દૂભાવ્યાં છે, કે આજે દુઃખી થાઓ છો, અને દુઃખ છાનું રાખો છો?

મેનાવતી—નહિ, નહિ, એવું કાંઇજ નહિ. તું એવો ભલો છે તેથી જ આજ રોવું આવ્યા કરે છે. અને—

ગોપીચંદ—બોલો—મા, વળી કેમ અટકી ગયાં?

મેનાવતી—અને તું આવો સુંદર છે તે જોઇને રોવાઇ જાય છે.

ગોપીચંદ—મને સમજણ પડતી નથી, એ વાત તો હું સાંભળીશ.

મેનાવતી—સાંભળીને શું કરશે તું ? (જરા હસીને) તને હસવું તો નહિ આવે ? અને આ જુવાન વહુઓ જાણશે તો કહેશે સાસુજી તો ઘરડાં થયાં એટલે જે બોલે તેની ચિંતા નહિ.

ગોપીચંદ—મા, એમ ફોસલાવશો એ નહિ ચાલે. મને હસવું નથી આવતું; તમે આજ રડયાં કેમ એ કહો.

મેનાવતી—કહીશ-ભાઇ. ત્યારે સ્નાન કરી લઈ આમ આવ, મ્હારી પૂજાની ઓરડીમાં. (ગોપીચંદ સ્નાન કરી લઇ મેનાવતી પાસે જાય છે .

ગોપીચંદ—કહો હવે.

મેનાવતી—ધીરો થઇને બેસ અને કહું તે ધ્યાન દઇને સાંભળ.

ગોપીચંદ—જી લ્યો. (બેસે છે.)

મેનાવતી—મ્હારી વાત શું સમજી શકશે ?

ગોપીચંદ—સમજી શકીશ કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે પણ આપની આજ્ઞા તો ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—એ વિશેષની જરૂર નથી. પછી બેટા હું કદી નહિ રહું.

ગોપીચંદ—મા એવી શંકા પણ શા માટે ! દોષ થયો હોય તો ક્ષમા કરો, હું સુધરવા યત્ન કરીશ; જે હોય તે કહો.

મેનાવતી—દોષ તો મ્હારો હશે કદાચ, કે કાળથી થવાનું તે કરાવવાનું લેઇ બેઠી છું. તું સમજે તેમ કહું ભલા, જે ઉત્તમ હોય તેજ મ્હાવા જેવું, નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે, બેટા જીવન અને મૃત્યુમાં તને શું સારૂં લાગે છે ?

ગોપીચંદ—મા, મૃત્યુને સારૂં કહેનાર, હજુ સુધી મેં ક્યાંએ જોયું નથી.

મેનાવતી—તારા જેવા યૌવનમાં પગ મૂકનારા અને લક્ષ્મી, સૌંદર્ય, વૈભવ એના સુખનો સ્વાદ હજુ તો લાગતો જતો હોય એવા–ને, ખાસ એવાને તો મૃત્યુ જાણે હોયજ નહિ એવું પણ લાગે એ નવાઇ નહિ.

ગોપીચંદ—ખરૂં મા. મને પણ એમજ લાગે છે. જાણે મૃત્યુમાં વિચાર કરવા જેવું કાંઇ છેજ નહિ.

મેનાવતી—બરાબર, પણ મૃત્યુ નક્કી છે, અને વિચાર કરવા જેવું છે. એક વખત નહિ પણ અનેક વખત, અને ઘણાને તો આ એક જીંદગીમાંએ ઘણીવાર જીવવા કરતાં મરવાનું ગમે છે એ તું જાણે છે ?

ગોપીચંદ—નહિ મા.

મેનાવતી—નહિજ; પણ અત્યારે તું જેવો છે તેવો નિત્યે રહી શકશે નહિ. જેને તું જાણતો નથી તેમાં તારે પસાર થવું પડશે, અને જે "કોણ જાણે ક્યાંએ દૂર હશે" એમ ભાસે છે, તે થોડાજ કાળમાં પાસે આવી ઉભું રહેશે.

ગોપીચંદ—પછી ?

મેનાવતી—આ વાત સાંભળી તને કાંઇ ક્ષોભ થતો નથી ? તને ભય લાગતો નથી ?

ગોપીચંદ—કાંઇજ નહિ. શિકારમાં ઘણી વખત શિકારીને સિંહ ઉપાડી જાય છે. ઘણીવાર તો છેક મ્હારા

ઉપર મ્હોનાં ફીણુ છંટાઇ જાય ત્યાં સુધી ધસીને આવે છે; શિકારમાં તો ખરી મજા ત્યારેજ આવે છે. ત્યાં મને ધાસ્તી લાગતી નથી તેમ અહીં પણુ નથી લાગતી. હું જાણું છું કે મરવાનું છે તે છે, ભલે હોય.

મેનાવતી—ખરૂં, ક્ષત્રીને ભય નથી; પણુ અપંગ ઘરડા થઇ જવું અને માંદગીમાં રીબાવું એ તને ગમે છે?

ગોપીચંદ—એતો નથીજ ગમતું. મને જ્વર આવે અને બિછાનામાં ગુંધાઇ રહેવું પડે એ તો જરાપણુ નથી ગમતું. બિચારા દર્દીને જોઇને તો પ્રભુ જાણે, મને શુંએ થઇ જાય છે.

મેનાવતી—ત્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થા અને દર્દ અને મૃત્યુ કદીજ સ્પર્શે નહિ તો કેવું સારૂં!

ગોપીચંદ—શું એ બની શકે તેવી વાત છે? એ કાંઇ આપણા હાથમાં છે, મા?!

મેનાવતી—હા.

ગોપીચંદ—શી રીતે? વૈદ્યો કહે છે કે બધું કરતાંએ એતો કાંઈ બનતું નથી; કોઇને બન્યું સાંભળ્યુંએ નથી.

મેનાવતી—વૈદ્યો બિચારા શું જાણે કે આત્માનું દર્દ ખસે નહિ? દેહને અંધ કાયાને બદલે પ્રભુની માનવામાં આવે તો દર્દનો સંભવ નથી. તું એ દવા લે, તે માટે એ દવા આપનાર પાસે જા, એ મ્હારી ઇચ્છા છે. એવું કરી શકીશ કે નહિ એ શંકાથી મને આંસુ આવતાં હતાં.

ગોપીચંદ—પણુ એમાં તમે દુઃખી શા માટે થયાં? એમાં શંકા શી? માત્ર આજ્ઞાનીજ જરૂર હતી.

મેનાવતી—સારૂં–બાપુ, ત્યારે એ આજ્ઞા હવે આપીશ.

ગોપીચંદ—અને તે જે હશે તેને શિરપર ઉઠાવી લઈશ, ફરમાવો.

મેનાવતી—તો, બેટા ભગવાં પહેરી લે અને ગુરૂ જાલંધરને શરણે વહેલો પહોંચી જા.

ગોપીચંદ—શું માતા! તમારો હુકમ એવો છે કે હું બાવો થઈ જાઉં! કે હું સમજ્યો નથી બરાબર?

મેનાવતી—હા, એજ મ્હારે કહેવાનું.

ગોપીચંદ—અને પાછો ક્યારે આવું?

મેનાવતી—ગુરૂ કહે ત્યારે.

ગોપીચંદ—ગુરૂ કહેશે ખરા!?

મેનાવતી—હું જાણતી નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે શું હું હમેશાં બાવોજ રહું, મા!?

મેનાવતી—હા, કદાચ.

ગોપીચંદ—અને ત્યાં મ્હારે શું કરવું?

મેનાવતી—બાપુ, યોગીયો રહે છે તેમ ફળ ફળાદિ ખાઇને રહેવું અને ગુરૂ કહે તે ગમે તેવાં સંકટો વેઠી લેવાં અને અંતે અમર અજર બનવું: એ ત્હારે કરવાનું.

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઈ વ્હાલાંને હાથે ઝેરનો પ્યાલો પી મરી જવામાં વધારે મજા; અને એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી સારવાર જોયા કરૂં એ વધારે મીઠું.

મેનાવતી—પણ બાપલા, આ હાથ માત્ર કર્મથી ઘડાયો છે, અને અમર નથી. અમરત્વ એમાં કાયમ ભર્યું રહે એવો બન્યો નથી. જેવો મ્હારો આ હાથ તેવુંજ આવું સુંદર પણ મરણને વશ થવાનું

ત્હારૂં શરીર. એ શરીરના ભોગ માત્ર મરણુમાંથી આવેલા અને મરણુમાં જવાના – – – તને અહીં રહેવાની ઈચ્છા થાય છે તે શા માટે વારૂ ?

ગોપીચંદ—(શરમાઇ જતો) મા, તમેજ કહો.

મેનાવતી—સુંદર સ્ત્રીઓ, સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઈ ત્હારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર, કેમ ?

ગોપીચંદ—(નીચું જોઇને) હાજી.

મેનાવતી—રાજ્યની ખાતર કે પરોપકારની ખાતર નહિજ ? વિચારીને ઉત્તર આપજે.

ગોપીચંદ—નહિજ મા.

મેનાવતી—હું જાણુતી હતી કે તું રાજા નથી. નહિ તો મને આજે આ વિચાર આવત નહિ, આવત તો માત્ર ત્હારા સુંદર શરીરને અમર બનાવવાની ઈચ્છાથી; એમ હોત તો હું તને રડીને વિનવત અને કદાચ તું તરતજ તૈયાર થઇ જાત.

ગોપીચંદ—પણ-મા, હું રાજા થવાનો યત્ન કરીશ.

મેનાવતી—એ વ્યર્થ-તાત, જે યોગી બની શકતો નથી તે રાજા બની શકતો નથી.

ગોપીચંદ—પણ જે રાજા બની શકતો નથી તે યોગી બની શકશે ?

મેનાવતી—હા-એમ બને છે. આજ માળવાનો રાજા ભર્તૃહરિ રાજા બની શક્યો નહોતો તે યોગી બની શક્યો હતો; રાજામાં અને યોગીમાં આટલો તફાવત છેઃ-યોગી પ્રભુને માત્ર અનુસરે છે ત્યારે રાજા પ્રભુને અનુસરીને બીજાને અનુસરાવે છે. યોગી થયા પછી રાજા થવાય છે.

ગોપીચંદ—પણ બધાજ ઉત્તમ રાજાઓ કાંઈ યોગી નથી હોતા મા ?

મેનાવતી—તાત–એમ માનવું એ ભૂલ છે. વિચાર કરીને જો કે જનક શું યોગી નહોતો ? પણ જનક બનવું એ કોઈ મહાન્ ભાગ્યની વાત છે, ત્હારે માટે એ નથી. યોગી બનવું એ પણ તેવુંજ છે. ત્હારે માટે એ નિર્મિત છે. એ તો બે મહાન્ પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી બે શાખાઓ માત્ર છે. બેમાંથી ગમે તે એક પ્રાપ્ત થાય તો મ્હોટું ભાગ્ય સમજવું.

ગોપીચંદ—મા, રાજ્ય ક્યાં અને યોગ ક્યાં ! એ બન્ને એક શી રીતે હોય ?

મેનાવતી—બાપુ, દુનિયાદારી વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ હિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજા પોતાની મારફત વહેતું પરમાત્માનું તત્વ જોતો જાય છે અને અન્યને પાતો જાય છે. યોગી તો, એક પુષ્પ જેમ અજાણતાં સુગંધને વહાવે છે, તેમ તે તત્વને વહાવે છે. પોતાથી શું હિત બન્યું તે જોઈ શકે નહિ તો રાજા વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. સ્હેલું છે તે તું એક વખત કરી જો.

ગોપીચંદ—પણ મા ! મને જંગલમાં ભગવાં પહેરાવી ન મોકલી આપો. તમે કહેશો તેમ અહીં હું કરીશ. સ્નેહી વિના, સાધન વિના, જંગલમાં એકલા વસવું એ તો વૃદ્ધો માટે છે. મ્હારા જેવાને એ સ્હેલું શી રીતે ?

મેનાવતી—બેટા, એ તો ફરીથી એનું એજ કહેવાનું કે ઉપભોગની લાલસા માનવીને બધેજ નાલાયક બનાવી દે છે. તું સમજતો નથી તેથી વધારે કઠિનને સ્હેલું માની લે છે. એમ ઉલટું જોવું એજ અજ્ઞાન; ભાઈ, હું તને વિશેષ સરલ માર્ગ બતાવું છું.

ગોપીચંદ—પણ મા ! મને આ બધું ગમે છે, અને તેમ છતાં હું ધારૂં છું તે નહિજ બની શકે શું ? મને ખરેખર અત્યારે જાણે બોલતાંજ આવડતું નથી. નહિ તો મ્હારા હૃદયની વાત સમજાવી શકત મા. હું શા ઉપાયે મ્હારૂં દુઃખ તમને કહું ? મને ભગવાં પહેરાવવાં હોય તો અહીંજ પહેરાવો, પંચધુણી તાપવાનું કહેશો તો તમે જોશો તેમ તાપ્યા કરીશ, પણ મને વ્હાલાંથી વિખુટો ન કરો; હું તમારા સૌ વિના કેમ જીવી શકીશ ? તમે જે કહેશો તે શું હમેશની પેઠે અહીં હું નહિ કરૂં ?

મેનાવતી—ગોપીચંદ ! તું હજી બાળક છે. તું યોગી થા કે રાજા થા પણ એ એકે સ્થિતિમાં પ્રભુના સ્નેહ સિવાય બીજાનો સ્નેહ નહિ બની શકે; જે પ્રથમજ કરવાનું તે તું નહિ કરી શકે તો બીજું શું કરશે ?

ગોપીચંદ—પણ મા, મને ખાત્રી છે કે હું તમારો હુકમ અહીં ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—જરા પણ મેલ રહે ત્યાં સુધી નહિજ; તને યોગી કે રાજા થવા કરતાં ભોગી બનવાનું વધારે રૂચે છે. એ પૂર્વની કોઈ તૃષ્ણાથીજ તને સંતોષ થતો નથી, તો સાંભળ, તને એક વાત કહું.

ગોપીચંદ—ફરમાવો માજી.

મેનાવતી—ગુરૂ દેવે કહ્યું હતું કે ત્હારા કરતાં ત્હારો ન્હાનો ભાઈ વધારે સારો રાજા થઇ શકશે; તેને રાજા થવા દે, અને તું જંગલમાં જા. એમ સમજતો નહિ કે ઘણી સ્ત્રીઓની પેઠે ત્હારી માતાને પણ ન્હાના ભાઈ તરફ કાંઈ પક્ષપાત છે.

ગોપીચંદ—એ શું બોલો છો માજી ?

મેનાવતી—નહિ, હું પક્ષપાતી નથી એમ નથી કહેતી. મને પક્ષપાત છે, પણ તે ત્હારા ઉપર. પણ તેની મને ચિંતા નથી; સ્નેહના પક્ષપાત સાથે સ્નેહનું હિત પણ હોય તો એ પક્ષપાત હાનિ કરતો નથી. જેમ એ સ્નેહ તેમ એ પક્ષપાત પણ પ્રભુના ઘરનો છે.

ગોપીચંદ—તમારામાં પણ એ પક્ષપાત ક્યાંથી આવ્યો માજી? સાંભળવાની બહુ ઈચ્છા થાય છે. કહી શકો તો કહો.

મેનાવતી—હું એજ વાત તને કહેવાની હતી. જો, બાપુ, તું છેક ધાવણો હતો ત્યારે એક દિવસે તને ખોળામાં લઇને ગુરૂ દેવે કહ્યું "આ બાળક અમારી જમાતનો છે. તેની બહુ સંભાળ રાખજે." ત્યારથી ત્હારે માટે મને બહુ ચિંતા રહેતી. તું યોગભ્રષ્ટ થયેલો કોઇ યોગી છે.

ગોપીચંદ—(શરમાઈ જઇને એ શી રીતે?

મેનાવતી—નવાઇ જેવી વાત છે એ-ગોપીચંદ. તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો; અમે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે "કાંઇ ચિંતા નહિ, બીજાં કોઈ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે." એમ અમે કર્યું અને તું ધાવવા લાગ્યો. બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજાને ધાવવાનો; તેમાં ત્હારી આ રીતિથી સૌને કૌતુક થયું. તુ મ્હોટો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો, સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજા થશે. તું પછી ભણવા બેઠો ત્યારે ઘણી વખત ત્હારા ગુરૂઓ તને શિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે તું ભણવાનું ભણતો નથી, અને બીજુંજ કાંઇ વાંચ્યા કરે છે. તું ઘણી વખત મ્હોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ

તને ઘણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઇને કોઇ વિચારમાં મગ્ન થઇ બેઠેલો જોયો છે. હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે? ઉંઘમાંથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે " મને સ્વપ્ન આવે છે, તું સ્વપ્નામાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઇ વખત વળી તું અપ્સરાઓ વગેરે દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોડી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વીપર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થયા કરતાં. તું તો હસી હસીને એ બધું મને કહેતો પણ મને ગુરૂનાં વચનો યાદ આવ્યા કરતાં અને ઘણીવાર રડી પડતી. તને ચિંતા, ફિકર, કોઇ પણ કાર્યનો બોજો, બિલકુલ ગમે નહિ એવો ત્હારો વિલાસી સ્વભાવ જોઇને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફોકટ, ભાઇ; આવતી કાલે તને અઢારમું વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજુ સુધી એજ, ત્હારા વિલાસી સ્વભાવમાં કાંઇજ ફરક ન મળે. તેની ચિંતામાંને ચિંતામાં ઝરૂખે આવી બેઠી, તને જોયો, અને આંસુ ઝાલ્યાં રહ્યાં નહીં; જાણે તું મ્હારી પાસેથી નાશી જાય છે કે જાણે ત્હારાં અંગો પાણી થઇને ગળી જતાં હોય, એવું એવું મને દેખાવા લાગ્યું. તું જાણે છે, પછી હું પૂજાની ઓરડીમાં ગઇ. ત્યારે મને કાંઇ આશા આવવા લાગી અને હૃદય શાન્ત અને દૃઢ થયું, તે એટલું બધું કે જાણે સ્રીપણુંજ હૃદયમાંથી ચાલ્યું ગયું હોય; ભેખ લઇ ચાલ્યા જવાનું હું તને કહી શકી. બાપુ, મને ખાત્રી છે કે તું ત્હારી માને નિરાશ નહિ કરે.

ગોપીચંદ—કૃપાળુ, તમારી મમતા એવી છે કે જાણે તેની ખાતરજ આ દેહ આપી દઉં; તમે કહો તે અત્યારેજ કરી નાખું.

મેનાવતી—નહિજ બેટા, મ્હારી ખાતર કાંઇ કરવાનું નથી. તું હમેશાં સુખી રહે એમાં ત્હારી માને તું બધુંજ સુખ આપી શકશે. ભાઇ, મ્હારે માટે નહિ, પણ ત્હારે માટે વિચાર કર.

ગોપીચંદ—માજી, મ્હારે માટે હું શું વિચાર કરૂં ? તમે કહેશો તેમ કરીશ.

મેનાવતી—બાપુ, સાહસ કરીશ નહિ. તું સમજુ છે, તો બધું સમજીને કર. બળાત્કારથી આત્મા ફરતો નથી.

ગોપીચંદ—ત્યારે મને સમજાવો. કહેવાનું હોય તે પૂરૂં કહો.

મેનાવતી—બાપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો પણ રાજા રહેવાને નહિ. રાજ્યમાં ત્હારૂં લક્ષ નથી કે થશે નહિ, અને 'अतो भ्रष्टः ततो भ्रष्टः' રહે એ બહુ મ્હોટી હાનિ છે. ત્હારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તું ચ્હાતાં શીખ.

ગોપીચંદ—સત્ય, માજી; પણ ક્ષમા આપો તો મ્હારે હજુ કાંઈ કહેવાનું છે.

મેનાવતી—કહે બેટા, બધું કહે; ખુલ્લું દીલ મૂકીને જે કહેવું હોય તે કહે. ઉઘાડું હૃદય હોય ત્યારેજ સત્ય અંદર દાખલ થઈ શકે છે, માટે જરા પણ સંકોચ રાખીશ નહિ.

ગોપીચંદ—ત્યારે માજી, હું સમજું છું કે મારામાં દોષો છે, પણ એ ન્હાના છે, અને સમય જતાં આપના બોધથી પોતાની મેળે ખસી જાય તેવા છે. એને માટે આવા સાહસનું અગત્ય હું જોઇ શકતો નથી.

મેનાવતી—તું છેતરાય છે, બાપ; તું એમ નહિ જાણતો કે તું જશે અને પાછળ ત્હારી મા બહુ સુખી થશે. પણ જે કરવાનું છે તે અહીં બની શકે તેમજ નથી. દોષ એકે પણ ન્હાનો નથી.

એક આંખની દવા કરવી હોય તો આખા શરીરની કરવી જોઇએ. સુવર્ણમાં થોડું પણ તામ્ર મળ્યું હોય તો તે બધાજ સુવર્ણને ભઠ્ઠીમાં ગાળી નાંખવું પડે છે. વળી ત્હારો દોષ પાછળથી દાખલ થયો નથી પણ તેને તું લેઇનેજ જન્મ્યો છું.

ગોપીચંદ—મા, ફરી ફરી એનુંએ કહેતાં શરમ આવે છે. પણ તે તામ્ર આ રાજ્યની ભઠ્ઠીમાંજ ગળીને નીકળી જશે.

મેનાવતી—જ્યાંથી રોગ શરૂ થયો ત્યાંથીજ તેને કાઢવો જોઇએ, કાં નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે તને આ રોગ અપકવ યોગમાંથી લાગ્યો છેઃ હું કે તું એ જાણુતાં નથી. પણ ત્રિકાળદર્શી દેવ જાલંધર એ જાણે છે. પેલા રૂષિ જે બે મચ્છને ક્રિયા કરતાં જોઇ યોગમાંથી ચળી ગયા તેના જેવીજ કાંઇ ત્હારી પણ હકીકત છે, તેમાં કાંઇજ શંકા નહિ. તું રાજદંડ લઇને આવ્યો નથી, પણ માત્ર બે વાત લઇને આવ્યો છું. એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને આંહી ખેંચી લાવ્યું છે તે અહીંથીજ શી રીતે જશે ?

ગોપીચંદ—હુકમ માથે ઉઠાવીશ. માજી, માત્ર દશ વર્ષ મને અહીં રહેવા દો. તે દિવસ હું પોતેજ ઝોળી લઇને હાજર થઇશ. મ્હારૂં હૃદય તૃપ્ત થશે અને ગુરૂજી કહેશે તે સત્ય હશે તો એટલા કાળમાં તો ઇચ્છા માત્ર, અતિ તૃપ્તિથી મને છોડી દેશે.

મેનાવતી—ગુરૂમાં શ્રદ્ધા રાખ, ભાઇ; ઠીક છે, પણ દશ વર્ષમાં શું બનશે તેની તને ખાત્રી છે ? વળી તૃપ્તિ તું કોને કરવા માગે છે? ત્હારા યોગને કે ત્હારી તૃષ્ણાને ? દરેક પદાર્થને પોષણ જોઇએ છીએ, પુણ્યને તેમજ પાપને. પુણ્ય પુણ્યથી અને પાપ પાપથી જીવે છે.

ગોપીચંદ—પણ માજી, મને અનુભવ કેમ ન મળે ? કડવું છે, તે મને કડવું કેમ નહિ લાગે ?

મેનાવતી—વિષકૃમિ ન્યાયેજ–બાપુ, તને કડવું તે કડવું નહિ લાગે. તું અનુભવની વાતો કરે છે, પણ એ પ્રયોગ બહુ ભયંકર છે. એ તો જેની દૃષ્ટિ સત્યપર સ્થિર થઇ ગઇ હોય તેને માટેજ હોઇ શકે અને તે પણ ક્વચિતજ. મત્સ્યવેધી થવું હોય તો તુલામાં ઉભા રહેવાનું શીખ, નહિ તો મળશે તો કંઇજ નહિ પણ ઉલટું નીચેના પાણીમાં પડી ડુબવાનું બનશે. – – ભાઇ, તને આ બધી ઉપભોગની લાલસામાં કાંઇ અયોગ્યતા ભાસે છે ખરી ?

ગોપીચંદ—નિત્ય તો નહિજ માજી; એટલું તો ખરૂં કે ઘણીવાર તો આ વૈભવમાં વિચારનો પણ અવકાશ નથી રહેતો.

મેનાવતી—ત્યારે તું બેટા, ઘણું પડયો છે. અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની વાતોને દૂર કર, ચેત–નહિ તો ચેતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગભ્ર આત્મા ! જે અનુભવથી તું હિતની આશા રાખે છે તે શાનો અનુભવ ? ભ્રષ્ટતાનો નહિજ; પણ ત્હારો યોગ હજુ જેવો તેવો એ પ્રકાશે છે, તેના તણખામાંથી અજાણતાં પણ ત્હારો ઉદ્ધાર તું શોધે છે. માત્ર ભ્રષ્ટતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી ? તું છેતરાય છે. એટલુંજ કાર્ય તૃષ્ણા તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે, અને તે તૃષ્ણા અન્ય પાત વિના જીવી શકે તેમ નથી. તેથી તે આ વૈભવમાં તને ઘૂમાવ્યા કરે છે. બાપુ, એ માર્ગે તો માત્ર પાપ પરંપરાજ પથરાઇ રહી છે. યોગબળ ઘણું હતું ત્યારે પણ ન્હાની સરખી તૃષ્ણાથી આટલું બધું ખોવાયું તો હવે જ્યારે એ બલ થોડું જ રહ્યું છે અને તૃષ્ણા વધી પડી છે ત્યારે મહાન્ બળ વિના ઉદ્ધારની શી આશા રાખે છે ?

જે ખાઇ કિનારાપરથી તુંને અંદર લાવી, તેમાં વધારે ઊંડે ઉતરીને તું શી રીતે નીકળી શકશે ? આ ભ્રષ્ટતાના રાજ્યમાં પણ, જે અનુભવ જેવું, સાર જેવું, દેખાય છે, તે તો પેલા યોગસૂર્યનું તેજ; ભ્રષ્ટતાની મેસનું નહિ. જો કાંઈ અજમાયસ કરવી હોય તો પાપની સામે કરી જો બાપુ; પુણ્યનો અંત જેમ પાપ નથી, તેમ પાપનો અંત પુણ્ય ન હોઈ શકે.

ગોપીચંદ—હું સમજ્યો, માજી, પણ મ્હારૂં દુઃખ દૂર થયું નથી. મને શાન્તિ થતી નથી.

મેનાવતી—શાન્તિ તો ભાઇ, તું ખોઇનેજ જન્મ્યો છે, તે હું શી રીતે આપી શકું ? તેં ખોયું તે તું મેળવજે; તુંને ગુરૂ પાસે મોકલી શકું અને ગુરૂ પણ જે મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકશે.

ગોપીચંદ—મા, આજ્ઞા પ્રમાણેજ કરીશ. આ વાણી સાંભળવાનું તો હવે નશીબમાં હશે કે નહિ, પણ આ હૃદયની આગ, યોગને અને જંગલને પણ બાળી દેશે. એ સ્નેહની આગ કાંઈ કહીને હોલવો, એટલે શાન્ત થઇને ચાલ્યો જાઉં.

મેનાવતી—વ્હાલા ! પુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ થએલાને અન્ય જન્મે પણ પ્રભુ ફરી પુરૂષાર્થ આપે છે. તો તેનો ઉપકાર ગાઇને તું શાન્ત થા. પ્રભુ હિત તો, સોનું કરે છે; પણ ઘણાને અનેક યુગો નર્કના અગ્નિમાં શેકાવું પડે છે. ઘણાંને અનેક સંકટના ફેરા ફરી ફરીને પુરૂષાર્થ હાથ લાગે છે. પુરૂષાર્થની સ્થિતિ ગમે ત્યારે પણ મેળવવી પડે છે. પુરૂષાર્થ વગર પ્રભુના ઘરનો બીજો માર્ગ નથી. તને એ હિતની ચાવી આમ સહજ મળી આવે એ તેની બહુ મ્હોટી કૃપા સમજજે. એથી વિશેષ શાન્તિનું કારણ ક્યાં મળવાનું હતું ? તું ભાગ્યશાળી છે, બાપુ.

ગોપીચંદ—ભાગ્યમાં અત્યારે તો માજી, સર્વે કૃપા, અકૃપામય દેખાય છે. પણ પ્રભુની કૃપા કરતાં તમારા સ્નેહપર અત્યારે મને વિશેષ વિશ્વાસ છે. મ્હારૂં દુઃખ દૂર થશે એમ તમે કહોછો અને હું પણ એમજ માનીશ. હવે શબ્દ પણ બોલીશ નહિ, આપ કહેશો ત્યારે જઇશ.

મેનાવતી—મારા વ્હાલા યોગી ! ત્હારૂં યોગબળ વાપરવાનો સમય દૂર નહિ હોય પણ ત્હારૂં ક્ષાત્રબળ વાપરવાનો પ્રસંગ તો અત્યારે પણ છે. હવે જૂઠીજ મનાઇ છે, તે જાળને તોડતાં વિલંબ ન કર.

ગોપીચંદ—ત્યારે આજ્ઞા આપો, અને આશિષ આપો.

મેનાવતી—ભાઇ તારી ભગવી કફની મેં તૈયારજ રાખી છે, પહેરીલે તેને.

ગોપીચંદ—પ્હેલું વસ્ત્ર તમેજ પહેરાવ્યું છે, અને આ છેલ્લું પણ તમેજ પહેરાવો માજી; (અશ્રુ ગળી જતો) અને આ ! હવે છેલ્લીજ વાર પ્હેલાંની માફક એક વખત આ મ્હોંપર હાથ ફેરવો.

મેનાવતી—(રડતી) આવ-બેટા ? (મ્હોંપર હાથ ફેરવે છે, કપાળપર ચુંબે છે, અને ભગવી કફની બહાર કાઢે છે.) આ પહેરી લે બાપુ, અને સીધાવ. ત્હારી માના દુઃખનો કે કઠોરતાનો વિચાર કરીશ નહિ. આ વેશમાં એ છાજશે નહિ. (કફની પહેરાવતી) બેટા, અત્યારે મ્હારા આ હાથ તુટી પડત, પણ તું અહીં છે ત્યાં સુધી ફરજ તેને ટકાવી રહી છે, (કફની પહેરાવીને) કેવું મીઠું મ્હોં ! આ ભગવો રંગ કેવો ભળે છે એને ! એ મ્હોં હજુ એક વખત બતાવજે, ભાઈ, ગુરૂની આજ્ઞા લઇને.

ગોપીચંદ—મા, શું એક ભિક્ષા લેવાને ગુરૂજી રજા નહિ આપે ?

મેનાવતી—આપશેજ. બાપલા–પણ ત્હારી માને માફ કરતો જજે, એક વાતે ત્હારૂં હિત થશે, પણ ત્હારી માએ પોતાનો એક સ્વાર્થ પણ સાધ્યો છે; ત્હારી આ સુંદર કાયા અમર રહેશે.

ગોપીચંદ–એમ ન કહો મા, મને આશિષ આપો હવે.

મેનાવતી—(ભેટી પડીને) ભિક્ષા હમેશ તૈયાર રાખીશ. આ હાથનો છેલ્લો કોળીયો લેવા જરૂર આવજે. બાપુ, પ્રભુ તારૂં કલ્યાણ કરશે.

ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ.

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ ! બાપુ ! તું આવો કેમ થઇ ગયો છે ?

વિક્રમ—મહારાજ અરણ્યવાસી થયા ત્યારથીજ આપનો દાસ આવો દેખાય છે. ત્યાં સુધી તો તેને શિરછત્ર જેવી મહારાજની આજ્ઞા હતી અને તે રસાળ જંગલોમાં સુખી હતો; આજે તે ફરી સુખી થયો મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—બાપુ, તું મને ક્ષમા આપી શકયો છે. તું ઉદાર છે. તું માળવાનો રાજા થઈ શકશે, ત્યાંની પ્રજા સુખી છે ? તું ત્યાંથી આવતો હશે ?

વિક્રમ—નહિ, મહારાજ. માળવા સુખી નહિ હશે; આપ વિના તે ક્યાંથી સુખી હોય ? આપ ગયા અને માળવા પર દુશ્મનોના હાથ પડવા લાગ્યા—એમ મેં સાંભળ્યું; મહારાજ, માળવાએ કદી ક્રૂરતાને કે શત્રુને જોએલ નથી તેથી બહુ ગભરાટમાં હશે; આપ આપની ભૂમિને ગભરાટથી દૂર કરો; ત્યાં પધારી ફરી રાજ્યદંડ ધારણ કરો; હું તો ત્યાં જઈ શકયો નથી. મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ થાય તેના કરતાં દશ માળવા ઉજ્જડ થાય તેની મને થોડી ચિંતા છે. છતાં મહારાજ, માળવા, આપની ચાખડી જેવું મ્હારૂં શિરછત્ર છે. તેનાપર રજ લાગે એ હું કેમ સહી શકું ? આપની પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરવા આવ્યો છઉં. આપ પધારો, કૃપા કરો, માળવાનો અંધકાર દૂર કરો.

ભર્તૃહરિ—બેટા ! અંધકાર ? નહિ, પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે છે. એક માળવામાં કે એક બ્રહ્માંડમાં, એક દિવસ વા એક જુગ, અંધકાર જેવું કંઈ દેખાય તે વાત બહુ મોટી નથી. હું પોતે

તો રાજા થવા હવે ઇચ્છતો નથી. તું અંધકાર દેખે છે તો તું તેને દૂર કર; હું તો દેખતો નથી એટલે શું દૂર કરૂં ? તાત, ગુરૂના આ આશ્રમમાં ઉજાસ અને અંધકારની કાંઈ જૂદીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હું તો હજુ એક છેક ન્હાનો જીજ્ઞાસુ છું; છતાં માળવામાં હવે મ્હારે માટે સુખ, ફરજ કે કાંઇએ નથી.

વિક્રમ—મહારાજ માળવાને નિરાશ નહિજ કરે એવી મને આશા આવી હતી; મહાનુભાવ, તે પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા જેટલી પણ હજુ કૃપા રાખોછો તો માળવા હજુ આપથીજ ધણીયાતું કાં નહિ થાય ? આપ વિના એ ધરા ખારા પાણીએ રડે છે, આપ વિના, આપ જેવા ભોક્તાના વિયોગમાં રસ વૈભવ પણ વ્યાકુલ છે, આપ વિના કોઇને સુખ નથી.

ભર્તૃહરિ—ભાઇ, તું હજુ બાળક છે. આંહી ભુજાનું ઓશીકું અને પૃથ્વીની બિછાતમાં મને જે આરામ મળે છે, તે ત્હારો વૈભવ હવે મને નહિ આપી શકે; ગળગળો થા નહિ; મ્હારે માટે દુઃખ કરવા જેવું કંઈ નથી. માળવાનો વૈભવ કદાચ કોઈ માટે રડે પણ એ તો બાળકનાં રમકડાં; બાપુ, આંહીનો અનાદિ અનંત રસવિભવ નથી કોઈને રડતો અને નથી રાજાને માન આપતો કે કંગાળને તરછોડતો. વધારે તો એવું છે કે જ્યારે સર્વમાં સર્વત્ર ભય છે ત્યારે આ વિભવ કેવળ નિર્ભય છે. તે પામ્યા પછી તેને સાચવી રાખવા કશી દરકાર કરવી પડતી નથી. પછી તો તેને માટેની પણ જેટલી ઓછી ચિંતા તેટલો તે વિશેષ નિકટ રહે છે. બાપુ, આ વનફળમાં, કે કોઈ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાડુમાં જે સ્વાદ છે તે પિંગળાની રસોઇમાં નહોતો.

વિક્રમ—મ્હારી એ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળી ખાખ થઇ

જતી માતાપર પણ દયા ધરે. વળી માળવાની ભૂમિ જેવી પવિત્ર મ્હારી અન્ય માતાઓપર પણ કરૂણા, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—બેટા, પિંગળા પશ્ચાત્તાપથી પવિત્ર થશે. અન્ય માતાઓ પણ પવિત્રતાથી શાન્તિ મેળવી શકશે, પણ ત્હારા દુઃખને તું દૂર કર; મ્હારી વાત સાંભળ, મ્હારા પગમાં પડી તને આજે રડતો જોઇને–તને દેશવટો મળ્યો તે દિવસની માફક તને રડતો જોઇને–મ્હારી સ્મૃતિ તાજી થાય છે, ભાઈ. તને જોયો તેથીજ માળવાના સમાચાર પૂછવાનું મન થયું. હૈયાફાટ રડતી પત્નીઓ પાસેથી "માતા" કહી ભિક્ષા માગી આવનાર દીલ તને જોઇ ગળી ગયું. આ આત્મા હજુ રક્તના સંબંધને છોડી શક્યો નથી. હૃદયને હજુ કાંઇ વધારે થાય છે. જે અમરફળ પિંગળા ખાઈ શકી નહિ તે હું પણ ક્યારે ખાઈ શકીશ તે મને હજુ સૂજતું નથી. હું પ્રેમમાં ઉદ્ગાર થઇ શક્યો ન હતો, તેને પરમ વિરાગ ક્યારે મળશે?

વિક્રમ–આપ મહાનુભાવ ઉદ્ગાર નહિ!! ક્યારે નહિ! એક નહિ અત્યારે આ હીનભાગ્ય આપના બાળક તરફ–નહિ તો ક્યારે નહિ! દાસ સમજી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ–ખરૂં કહું છું વિક્રમ–હું રાજા થવાને યોગ્ય નહતો પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજા થવાને જન્મ્યો નહતો; પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌંદર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ નહતો. હું સ્નેહી થવાને યોગ્યજ નહતો. જો હું ખરો રાગી થઇ શક્યો હોત તો અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત! ગુરૂદેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમરત્વની ચાવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ કફનીની પણ અપેક્ષાજ રહી ન હોત. માળવા, પિંગળા અને વિરાગ, એ ત્રણમાંથી ગમે તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમરફળ આપ્યું હોત.

વિક્રમ—મહારાજ, મ્હારી બુદ્ધિ મુંઝાય છે.

ભર્તૃહરિ—તું સર્વ સમજશે, વિક્રમ. એક દિવસ કદાચ મ્હારા જેવાનો ગુરૂ થશે. તું ત્હારા ભાઇ કરતાં વધારે ઉદાર છે.

વિક્રમ—મહારાજ, શરમાવો નહિ.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, સત્યમાં શરમાવા જેવું કાંઇજ નથી; સાંભળ.

વિક્રમ—સાંભળવા ઉત્સુક છું; મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ, મેં તને દેશવટો દીધો હતો તે દિવસ તું નહિ ભૂલી ગયો હોય, કદાચ કદી પણ તે નહિ ભૂલી શકે. એ ઘા મ્હોટો હતો અને મર્મનો હતો–કેમ વિક્રમ બોલતો નથી.

વિક્રમ—મહારાજ, હું તો આપનું બાળક, આપનો દાસ, આપનો વેચાણ. મ્હારે ભૂલવાનું કે ન ભૂલવાનું શું હતું? ઉજ્જેણમાં રહીને પણ આપની સેવા બજાવતો હતો; અને જંગલમાં જઇને પણ આપને રટતો હતો. દુઃખ તો મને એટલું થતું હતું કે સત્ય આપ જોશો અને જ્યારે જોશો ત્યારે આપને શું નહિ થાય? ક્ષમા કરશો–મહારાજ, મને મ્હારી નહિ પણ આપના કોમળ હૃદયની દયા આવતી હતી.

ભર્તૃહરિ—એ તો ત્હારૂં મ્હોટું દીલ–વિક્રમ ખરૂં, જ્યારે મેં સત્ય જોયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું, પણ એ તો થોડા કાળમાં હવે બહુ જૂનો ઇતિહાસ થઈ ગયો. મ્હારે કહેવાની વાત તો જૂદીજ છે. તને દેશવટો અપાયો તે નહિ પણ જે હેતુથી એ અપાયો તે મ્હારા જીગરનો કાંટો છે. અને મ્હારે કરવાની વાત પણ એજ છે.

વિક્રમ—ફરમાવો મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—મેં તને દેશવટો આપ્યો ત્યારે હું રાજા તો નજ હતો. તેમ સૌંદર્યનો ભોક્તા પણ નજ હતો. એ ભૂલમાં પણ કાંઈ

મહત્તા આવી શકી હોત, પણ ત્યારે આ હૃદય તેને પિછાનતું નહતું, અને તેથી હું છેક પામર હતો.

વિક્રમ—મહાનુભાવે એક તરફી ઇનસાફ કર્યો હતો. એથી વિશેષ હું કાંઇ વિચારી શક્યો નથી.

ભર્તૃહરિ—તું કે મ્હારા વિના અન્ય કોઈ પણ વિચારી શકે નાહ એવી એ વાત છે. મનુષ્ય સ્નેહમાં છેતરાઇને ભૂલ કરે તોપણ તે સ્વાર્થની ભૂલ તો નજ હોવી જોઇએ. સૌંદર્યનો ભોક્તા કાંઇ પણ કરે તે પોતાની ખાતર નહિ પણ સૌંદર્યની ખાતર.

વિક્રમ—મહારાજ, મ્હારી બુદ્ધિ હજુ નિર્ણય કરી શકતી નથી; પણ મ્હારૂં હૃદય કાંઇક ગ્રહણ કરતું હોય એમ લાગે છે. આપની ભાવના આપ જેવીજ ઉદાર દીસે છે.

ભર્તૃહરિ—તું સમજી ગયો, વિક્રમ. તો પણ સાંભળ અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જો. એક સૌંદર્યમૂર્તિને તેં અપમાન આપ્યું, તે કરતાં જે સૌંદર્યને હું ચ્હાઉં છઉં તેને તેં અપમાન આપ્યું એ માન્યતાથી મને કાંઈ વિચિત્ર લાગણી થઇ આવી હતી. મ્હારા સ્નેહસ્થાનમાંથી જે ઉદાર પ્રવાહ મને મળતો હતો તે બંધ પડી ગયો; મ્હારાં નેત્ર અંધ થઇ ગયાં; હૃદયનો રસ સુકાઈ ગયો. એ અહંકાર દૂર રહ્યો હોત તો હું હકીકતને શાન્ત ચિત્તથી તપાસી શકત અને ત્યાં એ ભૂલથી કદાચ તને શિક્ષાએ કરત, છતાં અત્યારે મ્હારાપર નરકનો પ્રવાહ વહ્યો તે તો દૂરજ રહ્યો હોત; મ્હારી ભૂલથી પણ હું સ્વર્ગ તરફજ ખેંચાયો હોત. મ્હારાપર તેની અત્યારે તો કશી અસરજ ન હોત, હું ન્યાયમાં અપક્વ રહીને પણ સૌંદર્યસ્નેહમાં પક્વ થયો હોત.

વિક્રમ—સત્ય મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—અને જ્યારે મેં મ્હારી ભૂલ જોઈ–ત્યારે પિંગળા મને ચ્હાતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ–ત્યારેજ હું રાજા થવાને

યોગ્ય થયો હોત; પરંતુ અહંકારે જનક થવા ન દેતાં વનવાસ અને એકાંત સ્વીકારાવ્યાં.

વિક્રમ—મહાનુભાવ ઇચ્છશે તે થઇ શકશે. આપના આ વિચારમાં ભાળવાનો કોઇ મહાન ભાગ્યોદય છે, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—નહિ–વિક્રમ–હું ભૂતકાળની વાત કરૂં છઉં તે ભૂલી જા નહિ. અત્યારે તો હું જડભરત થવા ઇચ્છુ છું. એ એક ક્ષણુ હતી; જેથી જનક બની શક્યો હોત–કે જે બનું છઉં તે બનવા આંહી આવ્યો હોત. હૃદય હવે તો આ તરફ ઢળ્યું. હું તેને એમ ઢળવા દેઇશ; બાપુ. જનકમાં અને જડભરતમાં એકજ રૂધિર હતું, જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભંગ થાય છે, ત્હારો ચ્હેરો ફીક્કો બની જાય છે, પણ શાન્ત થા. તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાઇને જડભરત બનતાં જે કાળ જશે તે કરતાં બહુ ઓછો કાળ તને જનક બનતાં જશે. ભાઇ, રાજા થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને હું પણ આંહી રહીને તેનોજ ઉપાસક છું.

વિક્રમ—પણુ–મહારાજ, આપ રાજા થઇ વધારેનું હિત કરી શકશો. ક્ષમા–મહારાજ, પણ આપ આપના જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

ભર્તૃહરિ—હું મ્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત છું. સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમાં સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે. અમે આળસુ નથી પણ દુનિયા તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ધડમથલને ક્ષમા આપીએ છીએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુંજ કહેવાનું છે. હવે રાજ્યની વાતને જવા દે; ત્હારો એ પ્રયાસ વ્યર્થ છે; વિક્રમ—

વિક્રમ—મહારાજ—

મહત્તા આવી શકી હોત, પણ ત્યારે આ હૃદય તેને પિછાનતું નહતું, અને તેથી હું છેક પામર હતો.

વિક્રમ—મહાનુભાવે એક તરફી ઇનસાફ કર્યો હતો. એથી વિશેષ હું કાંઇ વિચારી શક્યો નથી.

ભર્તૃહરિ—તું કે મ્હારા વિના અન્ય કોઈ પણ વિચારી શકે નાહ એવી એ વાત છે. મનુષ્ય સ્નેહમાં છેતરાઇને ભૂલ કરે તોપણ તે સ્વાર્થની ભૂલ તો નજ હોવી જોઇએ. સૌંદર્યનો ભોક્તા કાંઇ પણ કરે તે પોતાની ખાતર નહિ પણ સૌંદર્યની ખાતર.

વિક્રમ—મહારાજ, મ્હારી બુદ્ધિ હજુ નિર્ણય કરી શકતી નથી; પણ મ્હારૂં હૃદય કાંઇક ગ્રહણ કરતું હોય એમ લાગે છે. આપની ભાવના આપ જેવીજ ઉદાર દીસે છે.

ભર્તૃહરિ—તું સમજી ગયો, વિક્રમ. તો પણ સાંભળ અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જો. એક સૌંદર્યમૂર્તિને તેં અપમાન આપ્યું, તે કરતાં જે સૌંદર્યને હું ચ્હાઉં છઉં તેને તેં અપમાન આપ્યું એ માન્યતાથી મને કાંઈ વિચિત્ર લાગણી થઇ આવી હતી. મ્હારા સ્નેહસ્થાનમાંથી જે ઉદાર પ્રવાહ મને મળતો હતો તે બંધ પડી ગયો; મ્હારાં નેત્ર અંધ થઇ ગયાં; હૃદયનો રસ સુકાઈ ગયો. એ અહંકાર દૂર રહ્યો હોત તો હું હકીકતને શાન્ત ચિત્તથી તપાસી શકત અને ત્યાં એ ભૂલથી કદાચ તને શિક્ષાએ કરત, છતાં અત્યારે મ્હારાપર નરકનો પ્રવાહ વહ્યો તે તો દૂરજ રહ્યો હોત; મ્હારી ભૂલથી પણ હું સ્વર્ગ તરફજ ખેંચાયો હોત. મ્હારાપર તેની અત્યારે તો કશી અસરજ ન હોત, હું ન્યાયમાં અપક્વ રહીને પણ સૌંદર્યસ્નેહમાં પક્વ થયો હોત.

વિક્રમ—સત્ય મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—અને જ્યારે મેં મ્હારી ભૂલ જોઈ—ત્યારે પિંગળા મને ચ્હાતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ—ત્યારેજ હું રાજા થવાને

વિક્રમ—પછી, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—પિંગળાના સ્નેહની વાત ખુલ્લી થઇ; બ્હેતર હતું ત્યારે કે મ્હારા સ્નેહસ્થાનને મ્હારે તૃપ્તિ આપવી. પિંગળાનો હસ્ત તેના શૃંગાર સાથે જોડી દેવો. પરંતુ અહંકારે સર્વ ઉલટુંજ કર્યું. પિંગળાના શૃંગારને મેં હદપાર કર્યો, એક પશુની માફક હું પિંગળાપર ધુરકયો; અને જે એટલો બધો કાળ મ્હારી પૂજાની મૂર્તિ હતી તેનો વધ કરવા એક જંગલીની માફક તૈયાર થયો. એ જલ્લાદનું કાર્ય તો મ્હારાથી થયું નહિ. હું અટકયો, પરંતુ તે તો સ્ત્રીહત્યાના ડરથી; સ્નેહહત્યાના ડરથી નહિ. રાજ્ય વિભવ, દોલત, સર્વ મને ખારાં ઝેર જેવાં થઈ ગયાં; ભાઈ જેવા ભાઇને દેશવટો આપવાના અવિચારી કૃત્યનો મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હું અહીં આવ્યો. જ્ઞાનની ખાતર નહિ, પણ જીગરમાં લાગેલી આગ બુઝાવવાને. પરંતુ મન મુસાફરીએ નીકળતું નથી; ઘરની આગથી ડરી જંગલમાં આવ્યો ત્યાં પણ મ્હારે માટે તો આગજ હતી.

વિક્રમ—મહારાજ, સહી શકાતું નથી.

ભર્તૃહરિ—સાંભળ, વિક્રમ-સાંભળ, દર્દની કથા હવે બહુ બાકી નથી, તેમ એ સમયમાં જે મને થતું તે દુઃખ રોવાની ઇચ્છા પણ નથી; એ તો હતું ન હતું થઇ ગયું.

વિક્રમ—હા, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—પછી તો અમરફળ જોકે મ્હારી પાસેજ હતું, તોપણ એવા દેહમાં અમર રહેવા કરતાં તો, આત્મઘાતથી પણ આ દેહ દૂર કરવાનું મને ત્યારે ગમતું હતું.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારાજ!!

ભર્તૃહરિ—કશું નહિ–તાત ! પણ મ્હારે કહેવાનું હતું તે રહી ગયું. મ્હારા માર્ગમાં મને અત્યાર સુધી પણ જે નડે છે તે તું જો, તને તે ઉપયોગી થશે. સંન્યાસીને જે ઉપયોગી છે તે રાજાને પણ ઉપયોગી છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—ફરમાવો–મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—તને દેશવટો આપવામાં આ હૃદય જે અહંકારને વશ હતું તેજ અહંકારે પિંગળાપર આ હાથમાં તલવાર ઉપડાવી હતી. પિંગળાએ જે અનર્થ કર્યો તેથી આ હૃદયનો અનર્થ ન્યૂન શિક્ષાપાત્ર નહોતો, કદાચ વધારે હતો અને તે દંશનું વિષ આ હું ત્હારી સાથે વાત કરૂં છું ત્યારે છેક અત્યારે ઉતરી જતું હોય એમ મને લાગે છે; તે વિચારથી મને કોઇ અવર્ણ્ય ગંભીર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિક્રમ—આપના આનંદમાંજ સદા મ્હારો આનંદ સમાયો છે. કહો, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—નહિ, હજુ મ્હારા આનંદની વાત સાંભળવાનો કાળ નથી આવ્યો, અત્યારે તો તું મ્હારા ખેદની વાત સાંભળ.

વિક્રમ—તૈયાર છું–મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—મ્હારે માટે નિર્માએલું અમરફળ ત્યારે સ્નેહાંધ હુંથી ચખાયું નહિ–છેવટ તું તો એટલુંજ જાણે છે કે મેં તે પિંગળાને ધર્યું; પણ શૃંગારમાં અંધ બનેલી પિંગળાએ પોતાના શૃંગારને અમરત્વ ઇચ્છયું, શૃંગાર સ્નેહ વિના અમર રહી શકયો નહિ. સ્નેહ વિનાના શૃંગારે દૈવી ફળને નશાના તામસી ઘેનમાં શેરીની એક વેસ્યાના ઘરમાં ફેંકી દીધું. સામાન્ય મનુષ્યના હાથમાં એ ફળની કિંમત સ્થૂલ ધાતુમાં આવી રહી અને દ્રવ્ય યાચતું એ ફળ મ્હારીપાસે ફરીથી આવ્યું.

વિક્રમ—પછી, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—પિંગળાના સ્નેહની વાત ખુલ્લી થઇ; બ્હેતર હતું ત્યારે કે મ્હારા સ્નેહસ્થાનને મ્હારે તૃપ્તિ આપવી. પિંગળાનો હસ્ત તેના શૃંગાર સાથે જોડી દેવો. પરંતુ અહંકારે સર્વ ઉલટુંજ કર્યું. પિંગળાના શૃંગારને મેં હદપાર કર્યો, એક પશુની માફક હું પિંગળાપર ધુરકયો; અને જે એટલો બધો કાળ મ્હારી પૂજાની મૂર્તિ હતી તેનો વધ કરવા એક જંગલીની માફક તૈયાર થયો. એ જલ્લાદનું કાર્ય તો મ્હારાથી થયું નહિ. હું અટકયો, પરંતુ તે તો સ્ત્રીહત્યાના ડરથી; સ્નેહહત્યાના ડરથી નહિ. રાજ્ય વિભવ, દોલત, સર્વ મને ખારાં ઝેર જેવાં થઈ ગયાં; ભાઈ જેવા ભાઇને દેશવટો આપવાના અવિચારી કૃત્યનો મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હું અહીં આવ્યો. જ્ઞાનની ખાતર નહિ, પણ જીગરમાં લાગેલી આગ બુઝાવવાને. પરંતુ મન મુસાફરીએ નીકળતું નથી; ઘરની આગથી ડરી જંગલમાં આવ્યો ત્યાં પણ મ્હારે માટે તો આગજ હતી.

વિક્રમ—મહારાજ, સહી શકાતું નથી.

ભર્તૃહરિ—સાંભળ, વિક્રમ–સાંભળ, દર્દની કથા હવે બહુ બાકી નથી, તેમ એ સમયમાં જે મને થતું તે દુઃખ રોવાની ઇચ્છા પણ નથી; એ તો હતું ન હતું થઇ ગયું.

વિક્રમ—હા, મહારાજ.

ભર્તૃહરિ—પછી તો અમરફળ જોકે મ્હારી પાસેજ હતું, તોપણ એવા દેહમાં અમર રહેવા કરતાં તો, આત્મઘાતથી પણ આ દેહ દૂર કરવાનું મને ત્યારે ગમતું હતું.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારાજ !!

ભર્તૃહરિ—પણ અહો ! ભટકતાં ભટકતાં આ સુંદર સ્થાન જડી આવ્યું, ગુરૂ મળી ગયા, ફળ મેં એમને ધર્યું; પરંતુ એ મ્હારેજ ચાખવાનું હતું, એવી ગુરુ દેવની આજ્ઞા થઇ; કાળ જતો ગયો તેમ શાન્તિ થતી ગઇ. ગુરુની વાણીના સ્નાનથી અને પવિત્ર સહવાસથી અલખની ઝાંખી પણ થવા લાગી; જે દૂર કરવાનું હતું, જે ક્ષણે ક્ષણે નડતું હતું તે પકડાઈ ગયું. હવે તો આનંદ છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—મહારાજ હવે અમરફળ આરોગો અને અમર રાજ્ય ભોગવો; મ્હારી સાથે પધારો.

ભર્તૃહરિ—બેટા, અમર રાજ્ય તો અહીંજ છે, તું મને ક્યાં લઈ જઈશ ? વળી તું જાણતો નથી કે સંન્યસ્તથી અમરફળ ચાખનાર જડભરત બને છે, અને રાજ્યથી અમરફળ ચાખનાર જનક બને છે; મને સંન્યાસી રહેવા દે. તું રાજા થા.

વિક્રમ—કૃપાળુ, મારૂં દુઃખ દૂર થઇ શકતું નથી, હું એ સહી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શું ? વિક્રમ ! તને મ્હારી દયા આવે છે ? ! એમજ હોય તો મને ત્હારી વધારે દયા આવે છે.

વિક્રમ—દયા કે ન દયા એવો અત્યારે તો મ્હારા હૃદયમાં વિચાર જ નથી; પણ મહારાજ, મ્હારો ખેદ દૂર થતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શાબાશ, બેટા, તું અર્ધ વાત તો સમજી ગયો; હવે રાજા થવાનો નિર્ણય કર અને ત્હારો ખેદ દૂર થશે. મ્હારૂં નિર્માણ સંન્યસ્તમાં છે, ત્હારૂં નિર્માણ રાજ્યમાં છે. બન્નેનું છેવટનું નિર્માણ તો એકજ છે.

જાલંધર અને ગોપીચંદ.

જાલંધર—વાવના પગથીઆપર શી ભાંજવડમાં પડ્યો છે?

ગોપીચંદ—એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ!

જાલંધર—અનંત કાળના યોગી! તને આશ્ચર્ય હજુ શાનું છે! સમુદ્રને પી જનાર અગસ્ત્યને સમુદ્રમાં હજુ શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે!

ગોપીચંદ—ગુરૂદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેવું કાંઇક અહીં છે. અંચળામાં આજે જળ બંધાતું નથી. વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ઘેલાને લોકો હસતાં ચાલ્યાં જાય છે.

જાલંધર—અને તું ખિન્ન પણ થઇ ગએલો દેખાય છે!

ગોપીચંદ—મહારાજ, વસ્ત્રમાંથી જેમ જળ વહી જાય છે, તેમ મ્હારા આત્મમાંથી યોગબળ પણ વહી જતું જણાય છે. મને ખેદ પણ થાય છે.

જાલંધર—મિત્ર, જમાત આજે અહીંજ રહી જશે. આજે આ વાવ પાસેની કદંબકુંજમાં ઠેરી જશું. તારો ખેદ દૂર કરીશું અને અલખ અહીંજ જગાવીશું.

ગોપીચંદ—કૃપા! ગુરૂદેવ!

જાલંધર—ત્યારે તું અહીં આવ. જરા સમાધિસ્થ થા, અને આરામ લે.

ગોપીચંદ—ગુરૂદેવ, સમાધિ આજે આવશે નહિ. તે આનંદનાદ લોપ થઇ ગયો છે. યોગબળમાં આપની કૃપા સિવાય મ્હારી પાસે બીજું કાંઇજ નથી.

જાલંધર—એટલુ બધું શું છે? ગોપીચંદ? અહીં આવ, બેટા! (ગોપીચંદ જાલંધર પાસે જઇ બેસે છે.)

તારાં અંગેઅંગમાં કરુણાની ઉષ્મા વ્યાપી ગઇ છે, નેત્ર આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે, મ્હોં લેવાઈ ગયું છે, તાત—તને શું થયું છે! તું કોઇ મિત્રને મળ્યો? અનંત કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હજુ રમાડી રહ્યો છે? તારૂં કયું સંબંધી તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હજુ બોલાવી રહ્યું છે?

ગોપીચંદ—એ કોઇ મિત્ર નહિ—મહારાજ પણ વૈરી મને સાદ કરે છે. હજુ યોગથી તે મને ખેંચી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથું છું પણ તે ખસતો નથી.

જાલંધર—તું અનંતતા મેળવી શકયો તેમ તે પણ કોઇ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરસ્કારી કાઢે છે કેમ? જે હોય તેને ઉપાડી લે અને હૃદયથી ભેળવી લે. હજુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ—તારૂં મિત્ર હોય કે સંબંધી હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય—જે હોય તેને તારા આત્મામાં સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ. જે બહુ ટકે છે તે બહુ સારૂં હોય છે.

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચ્છના, કૃપાલુ; બહુ ટકી, માટે વ્હેલી કાઢી નાખવા જેવી અને તે પણ આપના નિત્યના બોધથી જ.

જાલંધર—કાંઇ ફિકર નહિ—બેટા, તે વાંચ્છના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાંપી લે. તારા જેવાને કાંઇ જ ડર નથી. વાંચ્છનાને પણ ન્યાય આપવો. સર્વને ન્યાય આપવો. જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

ગોપીચંદ—પણ–કૃપાલુ ! એ વાંચ્છના ચોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે વગર વર્ષાદે અને ખારાંમાં પણ વધતી જાય તેવી છે. મને તો આજ લાગે છે કે બુરાઇ પણ અમર છે.

જાલંધર—નહિ, નહિ, બેટા. જે ઉપયોગી છે તેજ કાળના મહાન ઘસારામાં ટકી શકે છે. બુરાઇ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે. તુ તારી ભાવનાને બુરી કહી ઠગા નહિ.

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિશ્ચયથી કાંઇ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અજ્ઞાનીને ભાસે છે.

જાલંધર—હા, તને એમજ લાગશે. જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કહ્યું ન હતું. પણ આજે છેવટ કહેવાનુ તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને દુઃખ દે છે તે ભોગ ભોગવી લે. કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરંતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજ્ઞા કરો છો તે હવે મ્હારાથી શી રીતે બની શકશે ? યોગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જાલંધર—જે અત્યાર સુધી રહ્યું તેજ સર્વ બનાવી દેશે. યોગને અને ભોગને હવે સરખાં જોતાં શીખ; બાપુ, અને તું છેક જ ગળી ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું ? યોગપર તારી પ્રીતિને માટે ધન્ય છે. પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે નથી પડતાં તે સિવાય બીજું બધુંજ થઇ ગયું છે. તું દૃઢ છે તો ભોગમાં પણ દૃઢ રહેજે.

ગોપીચંદ—ગુરૂદેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે અત્યારે કેમ ખોઇ નાંખું ?

જાલંધર—અનંતકાળની શાન્તિ–બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય

જાલંધર—એટલું બધું શું છે? ગોપીચંદ? અહીં આવ, બેટા! (ગોપીચંદ જાલંધર પાસે જઇ બેસે છે.)

તારાં અંગેઅંગમાં કરુણાની ઉષ્મા વ્યાપી ગઇ છે, નેત્ર આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે, મ્હોં લેવાઈ ગયું છે, તાત—તને શું થયું છે! તું કોઇ મિત્રને મળ્યો? અનંત કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હજુ રમાડી રહ્યો છે? તારૂં કયું સંબંધી તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હજુ બોલાવી રહ્યું છે?

ગોપીચંદ—એ કોઇ મિત્ર નહિ—મહારાજ પણ વૈરી મને સાદ કરે છે. હજુ યોગથી તે મને ખેંચી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથું છું પણ તે ખસતો નથી.

જાલંધર—તું અનંતતા મેળવી શક્યો તેમ તે પણ કોઇ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરસ્કારી કાઢે છે કેમ? જે હોય તેને ઉપાડી લે અને હૃદયથી ભેળવી લે. હજુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ—તારૂં મિત્ર હોય કે સંબંધી હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય—જે હોય તેને તારા આત્મામાં સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ. જે બહુ ટકે છે તે બહુ સારૂં હોય છે.

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચ્છના, કૃપાલુ; બહુ ટકી, માટે વ્હેલી કાઢી નાખવા જેવી અને તે પણ આપના નિત્યના બોધથી જ.

જાલંધર—કાંઇ ફિકર નહિ—બેટા, તે વાંચ્છના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાંપી લે. તારા જેવાને કાંઇ જ ડર નથી. વાંચ્છનાને પણ ન્યાય આપવો. સર્વને ન્યાય આપવો. જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

ગોપીચંદ—પણ–કૃપાલુ ! એ વાંચ્છના થોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે વગર વર્ષાદે અને ખારામાં પણ વધતી જાય તેવી છે. મને તો આજ લાગે છે કે બુરાઇ પણ અમર છે.

જાલંધર—નહિ, નહિ, બેટા. જે ઉપયોગી છે તે જ કાળના મહાન ઘસારામાં ટકી શકે છે. બુરાઇ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે. તું તારી ભાવનાને બુરી કહી ઠગા નહિ.

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિશ્ચયથી કાંઇ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અજ્ઞાનીને ભાસે છે.

જાલંધર—હા, તને એમ જ લાગશે. જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કહ્યું ન હતું. પણ આજે છેવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને દુઃખ દે છે તે ભોગ ભોગવી લે. કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરંતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજ્ઞા કરો છો તે હવે મ્હારાથી શી રીતે બની શકશે ? યોગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જાલંધર—જે અત્યાર સુધી રહ્યું તેજ સર્વ બનાવી દેશે. યોગને અને ભોગને હવે સરખાં જોતાં શીખ; બાપુ, અને તું છેક જ ગળી ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું ? યોગપર તારી પ્રીતિને માટે ધન્ય છે. પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે નથી પડતાં તે સિવાય બીજું બધુંજ થઇ ગયું છે. તું દૃઢ છે તો ભોગમાં પણ દૃઢ રહેજે.

ગોપીચંદ—ગુરૂદેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે અત્યારે કેમ ખોઇ નાંખું ?

જાલંધર—અનંતકાળની શાન્તિ–બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય

છે તો મળી ન હતી. અખંડિત શાન્તિ શું? તેનું દર્શન તો હવે થશે અને તે ભોગમાંથીજ; તને હાલ યોગમાંથી તો કદિ નહિ.

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસંગતાથી ન બની શક્યું તે હવે સંગમાં પડતાં ક્યાંથી મળી આવશે—મહારાજ?

જાલંધર—બેટા, તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ, સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ—એવા કોઇ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ!

જાલંધર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં ભોગ પણ યોગજ છે.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટેજ લોકો યોગને નિર્મળ અને પૂજ્ય ગણે છે, નિર્ભય ગણે છે.

જાલંધર—પણ—ભાઇ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પકવ થયા પહેલાં ફલને તોડી લેતાં તે કરમાઈ જાય પણ ખટાશ છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ.

જાલંધર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં તું નાહીને અહીં આવ્યો તે સમય યાદ કર. પછી તે બળાત્કાર કેટલો વિષમ છે, તે તારી અત્યારની સ્થિતિ જોઈ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને વૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે?

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ.

જાલંધર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે "ઉતાવળની જરૂર

નથી, ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે." પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને અમરત્વ ઇચ્છતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ઇચ્છિતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકી.

જાલંધર—ખરૂં, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ઇચ્છતા હતા? અમરત્વથી પણ વિશેષ હિત એ કયું?

જાલંધર—હું ઇચ્છિતો હતો તે "શાન્તિઃ". અને તને માર્ગમાં સર્વની પેઠે આરામ મળે એ પણ ન ઇચ્છવા જેવું ન હતું. વિસામા લેતાં ચાલવું સારૂં છે. તારી પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત. અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે મળવાં જોઇએ.

ગોપીચંદ—પણ ગુરૂદેવ! આપે આપેલું પાત્ર હું કયાં પી શકયો હોત?

જાલંધર—તને ખરી જરૂર હોત ત્યારે જાલંધર મળી રહેત. વિશ્વ જાલંધર જેવા અણુથી ભરેલું પડયું છે. તારી પ્રકૃતિજ તેને શોધી લેત. જાલંધર પણ એક કાળે માતાને ધાવતો હતો અને બાલક પેઠે રડતો હતો. આટલો વૃદ્ધ જ્યાં પોષણ મળે ત્યાંથી લેતો લેતોજ થયો છે. પ્રભુએ પોષણમાં કોઇ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું તેથીજ તે આવડો થયો છે. તારી પ્રકૃતિને જ્યાં પોષણ મળે ત્યાં તું જા, મને મળે છે ત્યાં હું રહીશ. કામધેનુ સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષા રહી છે, જે જેવું દોહે છે તેને તેવું તે દઇ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ ગુરૂદેવ! ભગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઇ ગયેલાને રાજ્યનાં સોનેરી વસ્ત્રાભૂષણ હવે ખુંચશે નહિ?

છે તો મળી ન હતી. અખંડિત શાન્તિ શું? તેનું દર્શન તો હવે થશે અને તે ભોગમાંથીજ; તને હાલ યોગમાંથી તો કદિ નહિ.

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસંગતાથી ન બની શક્યું તે હવે સંગમાં પડતાં ક્યાંથી મળી આવશે–મહારાજ?

જાલંધર—બેટા, તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ, સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ–એવા કોઇ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ!

જાલંધર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં ભોગ પણ યોગજ છે.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટેજ લોકો યોગને નિર્મળ અને પૂજ્ય ગણે છે, નિર્ભય ગણે છે.

જાલંધર—પણ–ભાઇ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પકવ થયા પહેલાં ફૂલને તોડી લેતાં તે કરમાઈ જાય પણ ખટાશ છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ.

જાલંધર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં તું નાહીને અહીં આવ્યો તે સમય યાદ કર. પછી તે બળાત્કાર કેટલો વિષમ છે, તે તારી અત્યારની સ્થિતિ જોઈ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને વૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે?

ગોપીચંદ—સત્ય! ગુરૂદેવ.

જાલંધર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે "ઉતાવળની જરૂર

સ્વીડન બોર્ગના ધર્મવિચાર

અને

તે સંબંધે થોડી એક ચર્ચા.

વાંચકોને સંબોધન.

પાછળનાં પાનાંઓમાં પત્રજ છે; પરંતુ પત્રમાં ચર્ચેલો વિષય લખનારનાજ, અને જેને ઉદ્દેશીને પત્ર લખ્યો છે તેનાજ હિતનો નહીં પણ સાર્વજનિક હિતનો છે; વળી લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે, માટેજ એને મુદ્રાંકિત કરી વિસ્તારમાં ફેલાવવામાં આવે છે. લખનાર પોતે જાણે છે તે મનાવવા નહીં પણ પોતાની ભૂલ હોય તે જાણવા વિશેષ ઉત્સુક છે.

* * * * * * *

* * * * * *

પોતાને જે કાંઇ તેમાં ખુંચતું હોય તે બોલે, તે વધારે ઉપયોગનું છે. હું એમજ કરવા બેઠો છું, અને એ ઉપરાંત એ બાબત બોલતાં બોલતાં અત્યારે '**મ્હારો ધર્મ**' એવું જે કાંઇ હોય તે પણ બોલવું જરૂરનું લાગે છે. તમારી એ જાણવા ઇચ્છા પણ હતી.

(૩) **સ્વીડનબોર્ગ એક પાદરી ફિલસુફ** હતો એમ કહેવામાં હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે તે પૂરો ક્રિશ્ચિયન હતો. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે, અને એજ તેની ખામીઓનું પણ કારણ છે. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે, કેમકે તેનાં સમગ્ર કારણો, સાબીતીઓ અને દલીલો તેની શ્રદ્ધામાંથી વહે-છે, અને તેથીજ તે બહુ સબલ અને સરલ બની શકયાં છે. શ્રદ્ધા કારણોમાંથી નહિ પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે. એથી ઉલટું બને છે ત્યાં તો ઉજાસને બદલે અંધારજ મળે છે. પણ શ્રદ્ધા સ્નેહની છે, અને સ્નેહ ઘણી વખ્ત પૂજા કરવા જતાં ગળી પડી આસપાસનાં ખૂણા ખાંચરામાં જે કાંઇ હોય છે તેને જોઇ શકતો નથી, અને જુવે છે તોપણ રાગી દૃષ્ટિ બહુવાર ભૂલ ભરેલું જુવે-છે. **સ્વીડનબોર્ગ** ક્રિશ્ચિયન છે, તેથી તેની દૃષ્ટિમાં પણ આવી ન્હાની ન્હાની ખામી છે. એ ખામી હોય છતાં પણ કાંઇ દોષ હું તો ગણુતો નથી, કેમકે એવી રીતે જોવા સિવાય બીજો જોવાનો માર્ગજ નથી. પૂર્ણ તટસ્થત્વ સંભવતુંજ નથી. પરંતુ ત્યાંએ જેમ ઘણી વખ્ત અંધશ્રદ્ધા કવિનું ભૂષણ છે તેમ તટસ્થત્વ ફિલસુફનું ભૂષણ છે. **સ્વીડનબોર્ગ** જેટલો પાદરી છે તેટલો તે ફિલસુફ કરતાં વધારે કવિ છે. તેની ફિલસુફીમાં તેનું પાદરીપણું નડે છે, અને તેની કવિતામાં તે કવિ થતાં ડરે છે એ વાત નડે છે. તે પાદરી આળસી જાય અને તેની ગાદી કૃષ્ણની ગાદી સાથે મૂકાય, તે ખુલ્લા દિલથી કવિતામાં

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો
અને
તે સબંધે થોડીક ચર્ચા.

ગો—
૧૭–૪–૯૮.

પ્રિય બંધુ !

(૧) **સ્વીડનબોર્ગનું 'લગ્ન' અને 'વ્યભિચાર'** એ બંને સ્નેહનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું. બહુ આનંદ આવ્યો. ઘણું નવું સમજાઇ શકાયું. તમે તેના **"સ્વર્ગ અને નરકના"** પુસ્તકના ભાષાંતરના જે થોડા કાગળો મોકલ્યા તે પણ બહુજ ધ્યાનપૂર્વક–એક વખ્ત મળ્યા ત્યારેજ, અને બીજી વખ્ત હમણાં–વાંચ્યા. **સ્વીડનબોર્ગ** તેના **'સ્નેહ'** ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તેજ તેને જૂદી જૂદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સમજાયું; અને એમજ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી જતો નથી. પરમાત્માના કોઈ એક બિંદુનીજ ઝાંખી એક ઝિંદગીમાં થઈ શકે છે. પણ એ ઝાંખી **સ્વીડનબોર્ગને** કેટલી બધી સ્પષ્ટ થઈ છે ! ખરેખરૂં ભવ્ય કેટલું બધું સરલ હોય છે, તેને માટે તે કહે છે કે 'બ્રહ્માંડનું સત્ય સાંભળતાં તુર્તજ સમજાઇ જાય છે, કેમકે તેમાં પરમાત્માના પ્રકાશનો ખળકો હોય છે'. અને તેનો તો એ પાદરી ફિલસુફ પોતેજ સાક્ષાત્કાર કરી બતાવે છે.

(૨) પરંતુ મ્હારા જેવો એ મહાત્માનાં વખાણ કરે તે કરતાં તેમાં જે કાંઇ ન સમજાયું હોય તે સમજવા યત્ન કરે, એટલે

પોતાને જે કાંઇ તેમાં ખુંચતું હોય તે બોલે, તે વધારે ઉપયોગનું છે. હું એમજ કરવા બેઠો છું, અને એ ઉપરાંત એ બાબત બોલતાં બોલતાં અત્યારે '**મ્હારો ધર્મ**' એવું જે કાંઇ હોય તે પણ બોલવું જરૂરનું લાગે છે. તમારી એ જાણવા ઇચ્છા પણ હતી.

(૩) **સ્વીડનબોર્ગ** એક **પાદરી ફિલસુફ** હતો એમ કહેવામાં હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે તે પૂરો ક્રિશ્ચિયન હતો. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે, અને એજ તેની ખામીઓનું પણ કારણ છે. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે, કેમકે તેનાં સમગ્ર કારણો, સાબીતીઓ અને દલીલો તેની શ્રદ્ધામાંથી વહે-છે, અને તેથીજ તે બહુ સબલ અને સરલ બની શક્યાં છે. શ્રદ્ધા કારણોમાંથી નહિ પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે. એથી ઉલટું બને છે ત્યાં તો ઉજાસને બદલે અંધારજ મળે છે. પણ શ્રદ્ધા સ્નેહની છે, અને સ્નેહ ઘણી વખ્ત પૂજા કરવા જતાં ગળી પડી આસપાસના ખૂણા ખાંચરામાં જે કાંઇ હોય છે તેને જોઇ શકતો નથી, અને જુવે છે તોપણ રાગી દૃષ્ટિ બહુવાર ભૂલ ભરેલું જુવે-છે. **સ્વીડનબોર્ગ** ક્રિશ્ચિયન છે, તેથી તેની દૃષ્ટિમાં પણ આવી ન્હાની ન્હાની ખામી છે. એ ખામી હોય છતાં પણ કાંઇ દોષ હું તો ગણુતો નથી, કેમકે એવી રીતે જોવા સિવાય બીજો જોવાનો માર્ગજ નથી. પૂર્ણ તટસ્થત્વ સંભવતુંજ નથી. પરંતુ ત્યાંએ જેમ ઘણી વખ્ત અંધશ્રદ્ધા કવિનું ભૂષણ છે તેમ તટસ્થત્વ ફિલસુફનું ભૂષણ છે. **સ્વીડનબોર્ગ** જેટલો પાદરી છે તેટલો તે ફિલસુફ કરતાં વધારે કવિ છે. તેની ફિલસુફીમાં તેનું પાદરીપણું નડે છે, અને તેની કવિતામાં તે કવિ થતાં ડરે છે એ વાત નડે છે. તે પાદરી ભાળસી જાય અને તેની ગાદી કૃષ્ણની ગાદી સાથે મૂકાય, તે ખુલ્લા દિલથી કવિતામાં

પડે અને તે ગોપી બની જાય, અને તેના જેવી ગોપી કે તેના જેવો કૃષ્ણ શું ન શિખવી શકે? સ્વીડનબોર્ગ કવિતા અને ફિલસુફીની વચમાં રહી જવાથી તે દુનિયાને જેટલો આશ્ચર્યજનક બની શકયો હોત તેટલો બની શકયો નથી.

(૪) હું આવી ખામી સ્વીડનબોર્ગમાં કાઢનાર કોણ? પરંતુ આ નવાઇ જેવી વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે હું તેની ખામીઓ બતાવું છું ત્યારે તેની હું પૂજાજ કરૂં છું. સ્વીડનબોર્ગ જે કહે છે અને મ્હારે જે કહેવાનું છે તેમાં તફાવત માત્ર એક વાળ જેટલો છે, બહુજ સૂક્ષ્મ છે. મ્હારા હૃદયમાં પ્રેમ અને સત્યની જે કાંઇ કલ્પનાઓ હતી તે બોલી શકાય એવી સ્પષ્ટ સ્વીડનબોર્ગનાજ આટલા એ સહવાસથી બની છે. હું આ લખું છું તે મ્હારા પોતાના વિચારો અત્યારે કયાં ઉભા છે તે જોવા, સ્વીડનબોર્ગમાંથી મને જે કાંઇ મળ્યું તે જોવા અને તેમાં જે કાંઈ મતભેદ છે તે જોવા લખું-છું. મને એ ખામી બતાવવાની હિંમત આવે છે, કેમકે 'કેમ વાંચવું,' એ હું થોડાજ સમયથી એમર્સન પાસે શિખ્યો છું. એ ઋષિ વાંચ-નારને ન્યાયાધીશની ગાદી આપે છે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાંજ લાભ છે. હવે મ્હારે કહેવાનું છે તે જલદી કહીશ.

(૫) સ્વીડનબોર્ગ પ્રભુકૃપાથી અને પવિત્ર પ્રબલ ઇચ્છાથી સ્વર્ગ અને નરક જોઇ શકયો હતો. અસ્તુ. પણ હું માનું છું તેમ ખરો ભક્ત અને ખરો જ્ઞાની સ્વર્ગ અને નરકની તપાસ કરવા જતો નથી. તે જાણવાની તેની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ખરા ભક્તને એ વાતો નિરસ લાગે-છે, અને ખરા જ્ઞાનીને સ્થૂલ લાગે છે. ભક્ત અને જ્ઞાની નિરંતર એક વર્તમાનમાંજ રહે છે, અને તે એટલી બધી તૃપ્તિથી કે ચાલતી ક્ષણથી અધિક સુખ તેને કોઈ પણ સ્વર્ગમાં નથી. ભજનની ધૂનમાં

રહેનારી આપણી ગઈ કાલની **મીરાંને** કે હજારો વિકટ મામલાઓમાં સમાન–પ્રફુલ્લ–શાંત–હૃદય કૃષ્ણને પૂછી જુવો કે તેઓ આજે જરા **સ્વર્ગ** જોવા પધારશે ? તમે કેવા ઉત્તરની આશા રાખો છો ? હું તો ધારૂં છું કે અમને એવો વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરવા શા માટે બોલાવો છો ? એજ ઉત્તર મળશે. પરંતુ **સ્વીડનબોર્ગ સ્વર્ગ નરક** જોવા ગયો તેની ખાતર તેનાપર કશો પ્રહાર કરવાની જરૂર નથી. એ ઇચ્છા પણ નથી. પરંતુ આપણે સિદ્ધ **સ્વીડનબોર્ગના** અને ક્રિશ્ચિયાનિટિના લક્ષ્યથી હું માનું છું તેમ ઉચ્ચતર એવું શ્રી કૃષ્ણનું અને વેદાંતનું અને ભક્તિમાં ગોપીનું લક્ષ્ય અત્ર જોવાનું છે, અને એ બંનેનો મુકાબલો કરી જોવાનો છે, અને તેથી આ અને આવું લખાય એ ઉપયોગનું છે. એ પણ કહીજ લેવું જોઇએ કે જેમ **સ્વીડનબોર્ગ** એક તરફ રાગી હતો તેમ હું બીજી તરફ રાગી છું. ઇનસાફ તો કોઈ અન્યે આપવો જોઇએ.

(૬) **સ્વીડનબોર્ગના** સ્નેહની વાત ઉપર ઉતર્યા પહેલાં હજુ એક બે વાત બીજીજ કહેવાની છે. દુનિયાનો મ્હોટો ભાગ અત્યારે એમ માનતો દેખાય છે કે વિશ્વ સુધરતું ચાલે છે. **સ્વીડનબોર્ગ** માને છે કે વિશ્વ અત્યારે તો બહુજ ઝડપથી બગડતું ચાલે છે, પણ બહુ સમયથી–કેટલાએ યુગોથી–બગડતુંજ આવ્યું છે. તે મ્હારાથી તો ઉલટુંજ કહે છે કે પ્રથમ વિશ્વ સુવર્ણ હતું, પછી રૂપું બન્યું અને પછી ત્રાંબુ અને પછી લ્હોડું અને હાલ ધૂલ છે. લ્હોડું અને ધૂલ એટલે એક ખરાબ નરક અને બીજું એથી વધારે ખરાબ નરક. **સ્વીડનબોર્ગ** સાચો હોય તો–વિશ્વ બગડતું જાય છે તો–એને એટલી બધી નિરાશા આવી જવી જોઇએ કે એ પોતે આ બધું શી રીતે ? કોને માટે ? શા અર્થે લખી શકયો ? વિશ્વ મલિન થતું

જાય છે, એમ કહેવું, એ પ્રભુનો પ્રવાહજ મલિન થતો જાય છે, એમ કહેવા જેવુંજ શું નથી ? અને એ પ્રવાહેજ બિગાડ શરૂ કર્યો હોય, વિશ્વ ઉત્પન્ન થતાંજ ધ્વંસના કાળમાં હોય તો પછી ઉન્નતિની આશા ક્યાં ? સ્વીડનબોર્ગની ભવ્યતામાં કોઈ વિચારમાં એ ભવ્યતાથી એકદમ જૂદી પડી જાય એવી કેટલીક ખારાશ એટલી બધી આવી જાય છે કે તેને માનતાં વિશ્વ અને એની ઉત્પતિ, સ્થિતિ અને નાશ, એ ત્રણે અવસ્થા દયાપાત્ર અને એ ગતિશક્તિ ક્રૂર બની જાય છે. એ ખારાશ વળી એ મીઠા મેળથી એટલી બધી જૂદી પડી ગયેલી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે એ ટકોરો કોઈ પણ શ્રવણને બસુરો લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

(૭) ક્રાઇસ્ટને પ્રભુપુત્ર, કે એ પિતા અને પુત્રના અદ્વૈતને લીધે પ્રભુ, ન માનનારને માટે સ્વીડનબોર્ગ મૃત્યુ પછી બહુ ઉચ્ચસ્થાન આપી શકતો નથીઃ અથવા વધારે સાચું કહેતાં તેને જે દર્શન થયું છે તે ઉપરથી તેની માન્યતા એવી થઈ છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે જે ક્રિશ્ચિયન નથી તેમાં અમુક ઉચ્ચતા સંભવતીજ નથી ! મિસિસ એનિબિસેંટે હાલમાં જેમ અન્ય ધર્મોનું ખૂબ અવલોકન કરી એક ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમ સ્વીડનબોર્ગે કર્યું હોત તો કદાચ તે કહી ગયો છે તેથી બહુ વધારે વિશાલ એવું કાંઇક કહી ગયો હોત. ક્રાઇસ્ટપર એટલો બધો ભાર શા માટે ? શું બુદ્ધ દયામાં અને બધી રીતે ક્રાઇસ્ટ નથી ? અને રામ ! અને કૃષ્ણ ! એ બધા આત્માઓ—પ્રભુના અવતારો—શું આ પૃથ્વીપર સરખોજ મહાન્ તેજસ્વી પ્રવાહ આપી અને મૂકી ગયા નથી ? અને આપણે તો સ્નેહનીજ વાત કરવા બેઠા છીએ, સ્નેહનુંજ પુસ્તક પાસે પડયું છે, અને સ્નેહનીજ દૃષ્ટિથી જોવાનું છે, તો એમ પણ કાં ન માનીએ કે

મ્હારાજ હૃદયની ભાવનાની કોઈ પવિત્ર મૂર્તિ, મ્હારીજ માશૂક, મને ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધ જેવોજ પવિત્ર પ્રવાહ આપી શકે છે, અને આપ્યા કરે છે ! ક્રાઇસ્ટ પ્રભુનો પુત્ર અથવા આપણાં શાસ્ત્ર જેને પ્રભુનો અવતાર કહે છે તે હોય; પણ એવા બીજા અનેક અવતારો હોય, સરખા પૂજ્ય અને પવિત્ર હોય અને સરખીજ રીતે તેઓનું પરમાત્મા સાથે અદ્વૈત હોય. 'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું આવું છું' એમ કહેતા પ્રભુના ઘણા અવતારોની આ સંસારને ગરજ છે, અને કૃપાળુ પ્રભુ આપણે માટે ઘણી વખ્ત આવે છે. અને એથી પણ વધારે : દરેક હૃદય માટે એકેક અવતાર નથી શું ? આશકને માશૂક એ પ્રભુનો અવતારજ છે. આશકની માશૂક પ્રત્યેની પૂજા પ્રભુ સ્વીકારેજ, કેમકે પ્રભુ જેવી સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે તેવીજ માશૂક એ પ્રભુ તરફની માનવીને અને દેવને સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે. સ્વીડનબોર્ગનું આ પુસ્તક પોતે એ ભાવનાની કેવી સાક્ષાત્ પવિત્રતા છે ! પરંતુ માશૂક કે રામ કે ક્રાઇસ્ટ, એ સરખાંજ છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ માની શકતો નથી; અને બીજા અવતારો કરતાં પણ ક્રાઇસ્ટને ઉંચો લેઇ જવામાં મને તો એ હૃદયની વિશાલતામાં કાંઈક સંકોચ જેવું લાગે છે.

(૮) એ સંકોચ પરમાત્માના પ્રવાહને જરાક સ્થૂલ બનાવી દેવામાંથી જન્મ્યો છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગની પરમાત્માની કલ્પના બહુજ સુંદર છે, અને મને તો એવા સ્પષ્ટ વિચારો આ પ્હેલીજ વખત મળ્યા છે. તેણે એક સ્વર્ગનો સૂર્ય જોયો છે, જેની ઉષ્માસ્નેહ છે, અને પ્રકાશ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન, સત્ય, શ્રદ્ધા અને પુરુષ, એ તે સૂર્યનો એક પ્રવાહ છે, અને સ્નેહ, હિત, દયા અને સ્ત્રી, એ તેનો બીજો પ્રવાહ છે. આ બે પ્રવાહમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને અનંત ઉત્પત્તિ

પરંપરા એટલે સ્થિતિ છે. એ સૂર્યથી પોષાતા આપણા સ્થૂલ સૂર્યો છે, જે સ્થૂલ અગ્નિના બનેલા છે. એ મૂલ સૂક્ષ્મ સૂર્યની જે જેટલું પાસે તે તેટલું શ્રેષ્ઠ અને એ બંને પ્રવાહ તેનાપર જથ્થામાં અને પ્રકારમાં વધારે પ્રબલ અને વધારે પવિત્ર. સ્વર્ગના એ સૂર્યની વચ્ચે પરમાત્મા વિરાજે છે, જે એ સૂર્યનું અને સૌનું કારણ છે, અને જે એ બંને પ્રવાહનું એટલે જ્ઞાન અને સ્નેહનું પૂર્ણ લગ્ન છે, અથવા ક્રાઇસ્ટ છે. બીજાં બધાં એટલે દેવનાં અને આપણાં લગ્ન, એ તે લગ્નની કૃપા છાયામાં છે, અને એ લગ્ન અથવા એ સૂર્યની જે જેટલું વધારે પાસે તે તેટલું વધારે ગાઢ લગ્ન છે. 'લગ્ન' એ પરમાત્માની વૃત્તિ છે, અને લગ્ન એ વિશ્વનો હેતુ છે. પરમાત્માનો પ્રવાહ લગ્નમાંથીજ મળી શકે છે, અને તે સંસારનો સારો ભાગ લેતો ચાલ્યો જાય છે, ચડતો જાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગ-તરફના એટલે વિશ્વના ઉચ્ચાર્ધ-ભાગનો આ નકશો છે. તેના નરક તરફના એટલે નીચલા ભાગનું આપણે હમણા કામ નથી. થોડા ફેરફાર સાથે પરમાત્માનો અને પરમાત્માના એ પ્રવાહનો વિચાર મને માન્ય છે.

(૯) આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મ્હારી અગાડીની માન્યતાનેજ વધારે પ્રકાશ મળતાં હું અત્યારે જે માનું છું તે પ્રમાણે આપણે આટે 'પ્રભુ' એવું કાંઇ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી જૂદું છેજ નહીં. ભક્તમાં કાંઇ નથી અને ઇષ્ટમાં કાંઈ નથી, પણ જે ચમત્કાર, રસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાંઇ છે તે ભક્ત અને તેના ઇષ્ટ વચ્ચેના કે જ્ઞાની અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાહમાં છે. આમ છે, કેમકે પ્રભુ એક સ્થાને નથી, પણ જ્યાં જ્યાં જેટલું પ્રભુ જેવું, ત્યાં ત્યાં તેટલો એ છે; છતાં સ્વીડનબોર્ગે જે ચક્રો ગોઠવ્યાં છે તે જૂઠાં નથી. ખરૂંજ છે કે પ્રભુનો પ્રકાશ અમુક સ્થાન કરતાં અમુક

સ્થાને વધારે છે. પરંતુ એ પ્રવાહ પાણીનો સ્થૂલ પ્રવાહ નથી. તેને ગમે તેટલે દૂરથી ખેંચી શકાય છે. સ્વર્ગમાં સ્થાનનાં અંતરો ઇચ્છાની પ્રબલતા પ્રમાણે ઓછાં વધારે હોય છે, એટલે તેના આભાસ માત્ર હોય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સ્વર્ગ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા છે, કેમકે તે પરમાત્માના પ્રવાહ જેવી કાંઈક સૂક્ષ્મ છે. વ્હાલાંને મળવાની ઇચ્છા થતાંજ સ્વર્ગમાં વ્હાલાંને મળી શકાય છે, કેમકે સ્વર્ગ પરમાત્માના પ્રવાહ જેવું લગ્નની ઇચ્છાને અનુકૂલ છે. પરંતુ દેવ સ્વર્ગનાજ આત્માઓને આમ ખેંચી શકે છે, સ્વર્ગમાંજ દેવ જીવી શકે છે, કેમકે તેના પ્રાણને એટલાજ દેશ સાથે સામ્ય છે. જેટલામાં જેનું સામ્ય તેટલું તેનું પોતાનું છે અને તે પોતે તેનોજ છે, તેટલામાંજ એનો વિહાર છે અને તેટલામાંજ તેનું જીવન છે. પ્રભુ એક સ્થાને નહિ પણ બધે છે, કેમકે તેનો વિહાર પણ બધે છે; તેને બધું સામ્ય છે; તે સૌનો છે અને તેનું સૌ છે; તેનું જીવન એજ સૌનું જીવન છે અને તેથીજ તે સર્વ વ્યાપક છે. તેનો પ્રવાહ પૂર્ણ સૂક્ષ્મ છે. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ જેવાં ન્યુનાધિક પવિત્ર ચક્રો હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પૃથ્વીમાંથી એ પ્રવાહને તેટલું નિમંત્રણ મળે છે તે કરતાં સ્વર્ગમાંથી વધારે મળે છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગના દેવ જેવુંજ જો પૃથ્વીનું કોઇ માનવી એ પ્રવાહને નિમંત્રણ કરી શકે તો સ્વર્ગ જેવોજ પ્રકાશ પૃથ્વીપર પણ આવશે. પૃથ્વીની હલકી સ્થિતિથી એ પ્રવાહ અભડાતો નથી. દેવ પૃથ્વીથી અને નરકથી અભડાય છે, કેમકે તેટલો દેવનો પ્રવાહ નબળો છે. આપણામાં સંન્યાસીને સર્વ સ્થાને ખાવાપીવાની પરવા ... પી
છીએ, તેનું કારણ પણ એટલુંજ છે કે સંન્યાસીના પ્રા
કોઇ પણ ખરાબ પ્રાણની અસર નથી, એમ આપ
એવું નિમંત્રણ આપણે આપી શકીએ તેને માટે
અને તે આપણું સ્થૂલ શરીર છે. પણ એ સ્થૂલ

સૂક્ષ્મ પરમાત્મામય કરી શકીએ છીએ, એટલે તેને નિમંત્રી શકીએ છીએ, એ વાત તો **સ્વીડનબોર્ગ** પોતાનાજ સ્વર્ગના વિહારના અનુભવથી સાબીત કરી દે છે; અને એથી ઉચ્ચ સ્થિતિના નમુના સંદેહમુક્ત વિદેહી જનકાદિ આપણી પાસે છે. આવી રીતે **સ્વીડનબોર્ગ**નીજ દૃષ્ટિને વિશાલ બનાવતાં એટલે ક્રિશ્ચિયાનિટિનીજ દૃષ્ટિને વિશાલ બનાવતાં આપણે વેદાંત પાસે આવતા જઈએ છીએ, અને પરમાત્માનો પ્રવાહ વધારે કૃપાલુ અને વધારે સૂક્ષ્મ સરલ બનતો જાય છે.

(૧૦) એ પ્રવાહને આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મતર બનાવ્યા પછી એમ બનતાં તેનો જે ઉપયોગ વધે છે તે પણ જોવું જોઇએ. **સ્વીડનબોર્ગ** માને છે તેમ અદ્વૈત માત્ર પરમાત્મા અને ક્રાઇસ્ટનુંજ છે, અને એ અદ્વૈતની ભાવના એજ **સ્વીડનબોર્ગ**નું ઉંચામાં ઉચું તત્ત્વ છે; પરંતુ ક્રાઇસ્ટની સ્થિતિમાં તમે અને હું કદિ નહિ પ્હોંચીએ એમ તે માને છે, તે તેના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધેજ છે. ક્રાઇસ્ટની સ્થિતિને બરાબર આપણા વેદાંતના અદ્વૈતમાં મૂકી દીધી છે, પણ એજ પ્રવાહ આખા વિશ્વને ધીમે ધીમે કેમ સ્વીકારી લેતો નથી એ સમજાતું નથી. પરંતુ વાત એમ છે કે **સ્વીડનબોર્ગ**નો પરમાત્માનો પ્રવાહ વિશ્વના નીચલા અર્ધ ભાગમાં છેજ નહિ, અને હોય તો નિરુપયોગી છે, અથવા નરકના પ્રાણીને ઉપર ખેંચતો નથી. પ્રવાહ આવો નબળો હોવાથી આપણને પણ અમુક હદથી વધારે ખેંચી શકતો નથી. ક્રાઇસ્ટ તો એ પ્રવાહનુંજ તત્ત્વ હતું, એમ **સ્વીડનબોર્ગ** માને છે, અને તેથી એ ત્યાં ભળી ગયું. મ્હારે પૂછવું જોઇએ કે શું આપણે કોઇ અન્ય તત્ત્વના છીએ? **સ્વીડનબોર્ગ** આત્મા અને પરમાત્મામાં જે ભેદ રાખે છે તે કાઢી નાખતાં વિશ્વક્રમ વધારે રસમય બની

જશે. હું તો માનું છું કે તૃપ્તિ એજ લગ્ન છે. તૃપ્તિ એ લગ્ન છે, કેમકે આશકની સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માશૂકથીજ તૃપ્ત થતી રહે છે. આશકને માશૂક સિવાયના બધામાં કાંઇજ શોધવાનું નથી. વિશ્વનો માર્ગ એ તૃપ્તિનોજ માર્ગ છે. માનવી વ્યષ્ટિ, વ્યષ્ટિથી તૃપ્તિ (Satiaty) પામતું પામતું સમષ્ટિમય થતું જાય છે; પછી બ્રહ્માંડમય થાય; અને તે પાત્ર પણ અંતે છીછરૂં લાગતાં પોતામાંજ સમાઇ જાય. આત્મામાં એટલે પરમાત્મામાંજ પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો વિહાર છે. એ વિહાર એજ મોક્ષ અને જે મુક્ત તે પરમાત્મા, એટલે જ્ઞાન અને પ્રેમના પ્રવાહનું મધ્ય બિંદુ. જે મુક્ત થયો તે મૂલ કારણમાં ભળી ગયો. જે મુક્ત થયો તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વર્ગે પ્હોંચી ગયો: જો આપણે એ બિંદુને એટલે પરમાત્માને છેવટનું સ્વર્ગ ગણીએ તો; એટલે સ્વીડનબોર્ગની વિચાર પદ્ધતિને અનુસરીએ તો. એ સ્વર્ગે સ્વીડનબોર્ગ કોઇ પણ પ્રાણીને પહોંચાડતો નથી. એટલુંજ એની દૃષ્ટિમાં કાંઇક અધૂરૂં રહી ગયું છે.

(૧૧) એટલી ઓછપથી સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં ભેદભાવના આવી છે, અને તેથી દેવ મોક્ષ ન પામતાં કોઈ એકાદ સ્વર્ગમાં અને નરકનું પ્રાણી એકાદ નરકમાં અનંત કાલ સુધી રહી જાય છે; પણ ખરૂં જોતાં તો અનંતતા પરમાત્મા શિવાય અન્યને સંભવતી નથી. નરકના જીવને પણ ત્યાં આવી અનંતતા આપવી પડી છે એ પણ શું સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધેજ નથી?

(૧૨) અને એ સ્થૂલતાને લીધેજ બિચારા આશકને માશૂકથી જૂદા એવા પ્રભુને શોધવાની અને પૂજવાની સ્વીડનબોર્ગ ફરજ પાડે છે. આશક અને માશૂક વચ્ચેના પ્રવાહમાં પરમાત્મા કેવી રીતે છે? અને માશૂક એ આશકને પરમાત્માનો અવતાર કેવી રીતે છે?

એ તો થોડું કહેવાઈ ગયું છે. પણ અહીં તે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવું જોઇએ. હૃદયનું ઇષ્ટ એકજ હોઈ શકે. ખરૂં જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદયપ્રવાહથી મળી શકે. એક ગુરુને સાચો તો એકજ શિષ્ય હોઇ શકે. જ્યાં સુધી ભક્તને ભક્તિની જરૂર છે, ત્યાં સુધી એક આશકને એકજ માશૂક હોઇ શકે; અને ભક્તિની જરૂર કોને અને ક્યારે નથી ? છેવટની સ્થિતિ મોક્ષ, એ પણ શું છેવટની ભક્તિજ નથી ? ત્યાં પણ ભક્ત શું કોઈ એકનોજ ભક્ત નથી ? ત્યાં પણ જ્યાં ભક્ત અને ઇષ્ટ એકજ છે, ત્યાંએ બીજું શું છે ? પણ એ સ્થિતિ અવાચ્ય છે, કેમકે એ છેવટની ભક્તિનો વિચારજ માનવીના સ્થૂલ મગજમાં અત્યારે આવી શકે તેમ નથી. આપણી ભક્તિ તો બહુ પ્રકારે ફરી જશે અને આવતી કાલે આપણે આપણી આજની ભક્તિની વ્યાખ્યાઓને જોશું તો આપણને એ બાલકનાં રમકડાં જેવી લાગ્યા વિના નહિ રહે. ટુંકામાં કહેવાનું તો એટલુંજ છે કે ભક્ત એટલે આશક કોઇ પણ અન્ય દેવને શોધવા જતો નથી, કેમકે આશકની સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માશૂકથી તૃપ્ત થતી રહે છે. આમ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે હૃદય એક સ્થાને પૂર્ણ સ્થિરતા પામ્યા પ્હેલાં વિસ્તાર પામી શકતું નથી. માશૂક એ આશકની આંખ જોઇ શકે તેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. એથી અન્ય સ્વરૂપ કોઇ પણ માનવી જોઇ શકતું નથી. એક માશૂક પત્ની અને બીજી માશૂક પ્રભુ—એમ બે માશૂક હોઇ શકે નહિ. બે માશૂક હોવી એ તો પ્રેમના વિભાગ કરવા જેવું છે, અનેક સ્ત્રીલગ્ન સરખું છે, અને તે મ્હારા વિચારો કરતાં તો સ્વીડનબોર્ગના પોતાના વિચારોને વધારે પ્રતિકૂલ છે. ભક્તિ આધીનતા છે. આધીનતા એક સાથેજ સંભવે છે. ભક્તિ આધીનતા વિના હોઇ ન શકે, અને ભક્તિ જેવું કાંઇ આધીનતા વિના શી રીતે બની શકે ? સ્વીડનબોર્ગ લગ્નના પ્રવાહને પરમાત્મામાંથી માને છે; તેને બદલે એ પ્રવાહનેજ

પરમાત્મા માનતાં, એટલે એ પ્રવાહને વધારે બલ અને સૂક્ષ્મતા આપતાં. પ્રેમી હૃદયને પરમાત્મા શોધ્યા વિનાજ મળી જાય છે. સૃષ્ટિના કર્તાને શોધવાની ભાંજગડ બંધ પડે છે, અને વિશ્વમાં કોઈજ નાસ્તિક રહેતું નથી, અને ખરૂં જોતાં શું કોઇ પણ પ્રાણી નાસ્તિકતામાં જીવી શકે? આસ્થા અને શ્રદ્ધા વિના અનાજનો કોળિયો મ્હોંમાં મૂકવા જેટલી પણ શકિત કોઇનામાં હોઇ શકે? અને એ બધી શ્રદ્ધા શું પરમાત્માનીજ શ્રદ્ધા નથી? આ પ્રમાણે માશૂકની શોધથી જૂદી એવી પરમાત્માની શોધ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં મને સ્વીડનબોર્ગ સાથે વાંધો છે, અને ત્યાં હું માનું છું કે આપણા કૃષ્ણની રાધા સ્વીડનબોર્ગની દેવી કરતાં વધારે ઊંચી છે, ભકિતની વધારે સાચી કલ્પના છે, સ્નેહનું ઉચ્ચતર લક્ષ્ય છે. જે એકને અર્પાય છે તેજ બલથી અર્પાય છે. કાચમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ કપાસપર જ્યારે દાળ જેવડો થઇને પડે છે ત્યારેજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થતાં કેટલાંએ માણસોને નિર્ભય પણ બનાવી શકાય છે. સ્વીડનબોર્ગ કુદરતથી જૂદા એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી ફિલસુફોને માટે નરકજ નક્કી કરી રાખે છે. બિચારા હરબર્ટ સ્પેનસરની એ ગતિ થાય, એમ મ્હારૂં હૃદય તો નથીજ માની શકતું. પ્રભુ એવો ઘાતકી નહિજ હોય. મને જે લાગે છે તેજ થોડું ઘણું સ્વીડનબોર્ગને પણ લાગ્યું છે, અને એવા ફિલસુફોને બચાવી લેવાય તો ઠીક, એમ એક ક્ષણવાર ઈચ્છા પણ થઇ આવી છે, પરંતુ તે પાદરી હોવાથી એ બિચારાઓને અંતે બચાવી શક્યો નથી. વળી સમજણ વિના કે પ્રભુને માનવાની સમજણ છતાં તેથી ઉલટાં કૃત્યો કરનારાંને જે નરક આપવામાં આવ્યું છે, તે કરતાં પ્રભુને ન માનનારાં અને ન માનીને એ પોતાની માન્યતા દૃઢ કરનારાંને વધારે ખરાબ નરક સ્વીડનબોર્ગ તરફથી અપાયું છે! મને તો એથી ઉલટુંજ નિર્માણ વધારે યોગ્ય

લાગે છે; મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો ઈચ્છા હોય તો પ્રભુને એક બાજુએ પણ છોડી દેઈ તું તારી આશકને તારૂં સર્વસ્વ અર્પણ કર અને તું સહીસલામત છે.

(૧૩) અત્યાર સુધી ઘણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું એમ, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણમાં આવ્યો એમ માનતો આવ્યો છું. 'ગોપી' એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઇ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું. 'ગોપી' એ ભાવનામાં રસની વિશાલતાની, સ્વાર્પણની જે પૂર્ણતા સમજાઇ છે તે હજુ સુધી તો અને સ્વીડનબોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી. સ્વીડનબોર્ગની ફિલસુફીમાંથી મને બહુ મળ્યું છે, પણ તે બધામાંથી એની એ ગોપીનેજ મ્હારી દૃષ્ટિ વધારે સ્પષ્ટ જોતાં શિખી છે; મ્હારી ગોપીપર સ્વીડનબોર્ગે એક નવો મહાન્ પ્રકાશ નાંખ્યો છે. હું સ્વીડનબોર્ગનાં હજુ ઘણાં પુસ્તકો કદાચ વાંચીશ અને અત્યારે તો આ લખવા કરતાં એ પુસ્તકો ચૂપ અને શાંત રહી વાંચ્યા કરવાં એ સારૂં છે; પણ આ લખતાં હું મ્હારી ભાવનાની મૂર્તિઓને કચરામાંથી કાઢી સાફ કરી જોઉં છું. જે સ્વીડનબોર્ગ ચી રહ્યા પછી કાંતો કાઢી નાંખવાની છે, વા ફેરવવાની છે, વા વારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ કરવાની છે. અત્યાર સુધીના તો મ્હારા ધા વાંચને મ્હારા હૃદયને આ છેલ્લી ગતિમાંજ મૂક્યું છે.

(૧૪) વચમાં પ્રસંગ આવતાં મ્હારા ધર્મની આટલી વાત કરી લીધા પછી ફરી હું ચાલતા વિષયપરજ જઇશ.

(૧૫) સ્વીડનબોર્ગની સ્ત્રી અનંતકાલ સુધી સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે, આમ હોવાનું કારણ પણ તેના પ્રવાહની તેની તેજ

સ્થૂલતા છે. પરંતુ અગાડી ચાલ્યા પ્હેલાં પુરુષ શું? અને સ્ત્રી શું? અને લગ્ન શું? એની કાંઇક ઝાંખી આપણે કરી જવી જોઇએ. સ્વીડનબોર્ગ જે આ બાબતમાં કહે છે તે મને અક્ષરશઃ માન્ય છે. 'પુરૂષ એ જ્ઞાન' અને 'સ્ત્રી એ સ્નેહ' છે. જ્ઞાન સ્નેહ વિના અને સ્નેહ જ્ઞાન વિના વ્યર્થ છે. પ્રભુના સ્નેહનો બોધ સ્ત્રીની મારફત પુરુષને મળે છે એટલે પુરુષ સ્નેહનું જ્ઞાન છે. પુરુષમાં જેટલો વધારે જ્ઞાનનો સ્નેહ તેટલું વધારે તેને સ્નેહનું જ્ઞાન મળે છે એટલે તેટલો વધારે તે લગ્નમાં ગાઢ જોડાય છે. સ્ત્રીને પુરુષની સાથે મૂકી જોતાં તે પુરુષના જ્ઞાનના સ્નેહનો સ્નેહ છે એટલે પુરુષની ભાર્યા છે. વિશેષ સ્પષ્ટતાની જરૂર નથી. કેમકે આ બાબત અગાડી બીજી બાબતો બોલતાં પોતાની મેળે સ્પષ્ટ થતી જશે. હવે સ્વીડનબોર્ગ પુરુષને પુરુષજ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીજ કેમ રાખે છે? તે જોવું એ પ્રસ્તુત વિષય છે. સ્ત્રી બધી રીતે અંદરથી અને બહારથી એટલે ઇચ્છાઓમાં, વિચારોમાં અને સ્થૂલમાં સ્ત્રીત્વનીજ બનેલી છે અને પુરુષ પુરુષત્વનોજ બનેલો છે. ફેરફારની ઇચ્છા વિના વિશ્વમાં ફેરફાર થતો નથી અને સ્ત્રી પુરુષ થવાને કદિ ઇચ્છતી નથી અને પુરૂષ સ્ત્રી થવાને કદિ ઇચ્છતો નથી. તેથી સ્ત્રી, સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે. આ હકીકત અમુક સીમા સુધી બરાબર છે અને એ સીમા બહુ વિશાળ છે; છતાં એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂર છે. ખરૂં છે કે એ સીમા એટલી બધી વિશાળ છે કે બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વિના એ અનંત ભાસે; પરંતુ એમ છતાંએ એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂરજ છે. ખરૂં છે કે સ્ત્રી પુરુષ થવાને નથી ઇચ્છતી અને પુરુષ સ્ત્રી થવાને નથી ઇચ્છતો; છતાં એ બંને એક બીજાને ચાહવા અને એક બીજાથી ચહાવાતો ઇચ્છેજ છે. આ હકીકત તો એ પુસ્તકનો વિષયજ છે; છતાં તેમાંથી એક પરિણામ કાંઇ ઉપજી આવે છે તે

તરફ સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિ ગઈ હોય એમ જણાતું નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી ખરૂં જોતાં સ્ત્રી અને પુરુષ બનવાનેજ મથ્યા કરે છે અને તે મીઠી આડકતરી રીતે એમ બનતાં પણ જાય છે. પરમાત્મા રસ પાવા ઇચ્છે છે માટેજ એ આડકતરી રીતિ યોજાઈ છે. ચ્હાવું એટલે જેને ચાહીએ છીએ એના જેવું બનવા—અરે એજ બનવા યત્નવાન્ રહેવું. એ યત્ન વ્યર્થ હોય તો એ ગતિ વ્યર્થ છે અને સ્નેહ વ્યર્થ છે. અમુક વખતે દેવ પોતાની પત્નિ દેવીને આલિંગન કરતાં ‘ અમે બે એક છીએ ’ એવું જે કાંઈ અનુભવે છે તે અનુભવ વારંવાર અને છેવટ અહોરાત્ર અનુભવાયા કરે ત્યારે પુરૂષનું અને સ્ત્રીનું શું પરિણામ દેખાય છે? બંને એક—‘બે’—એવું કાંઇ નહિ પણ ‘એકજ.’ બ્રહ્મ, જેટલું જ્ઞાન છે તેટલુંજ સ્નેહ છે અને તેથીજ નપુંસક છે. ખરૂં લગ્ન એજ છે. સ્વીડનબોર્ગ આ લગ્ન સુધી પ્હોંચતો નથી, કેમકે તેણે પરમાત્માના પ્રવાહને એટલો ટુંકો અથવા એ પ્રવાહનો એટલો નીચેનો ભાગજ જોયો છે; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માનો પ્રવાહ એટલો સ્થૂલ છે. સ્વીડનબોર્ગના જ્ઞાન અને સ્નેહના છેવટના લગ્નને બરાબર સમજવા માટે અથવા બ્રહ્મને કાંઈક સમજવા માટે તે લગ્નને ‘ જ્ઞાન સ્નેહ ’ અને ‘ સ્નેહ જ્ઞાન ’ આપણે કહીશું. સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગોમાંથી સ્થૂલતાને જરા ખંખેરી નાખતાં એના સ્વર્ગ કરતાં ઉપરનાં સ્વર્ગ કલ્પનાની દૃષ્ટિએ પડે છે, અને સ્વીડનબોર્ગથી પણ વધારે પવિત્ર પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિ હોય તો જોઇ પણ શકાય. સ્વીડનબોર્ગ પાદરી ન હોત તો કદાચ એ પોતે પણ જોઇ શકત. સ્વીડનબોર્ગે જે સ્વર્ગ જોયાં છે ત્યાં સુધી પુરુષ તે પુરુષજ અને સ્ત્રી તે સ્ત્રીજ રહે છે એટલુંજ નહિ પણ દિવસો દિવસ સ્ત્રી વધારે સ્ત્રી અને પુરુષ વધારે પુરુષ બનતાં જાય છે; એમાં કાંઈજ શંકા નથી. પુરુષ વધારે પુરુષ બનતો જાય છે એટલે તેમાં

સ્નેહનું જ્ઞાન, હિતનું સત્ય, દયાની શ્રદ્ધા વધતાં જાય છે. સ્નેહ, હિત અને દયા એ એકજ છે, એમ અત્ર સમજવાનું છે. સ્ત્રી વધારે સ્ત્રી થતી જાય છે એટલે પુરુષના જ્ઞાનનો–સ્નેહનો સ્નેહ વધારે અને વધારે થતી જાય છે. પ્હેલી દૃષ્ટિએ જોતાં ઉલટું સમજાય છે પણ જરા વિચાર કરતાં દેખાયા વિના રહેશે નહિ કે પુરુષ તે પુરુષ વધારે થતો જાય છે, અને સ્ત્રી તે સ્ત્રી વધારે થતી જાય છે–એનો અર્થ, એ બંને વધારે પરમાત્મા થતાં જાય છે એટલોજ છે. જ્ઞાન સ્નેહમાં અને સ્નેહ જ્ઞાનમાં ભળી જવા જે સ્વર્ગોમાં મથ્યા કરે છે, તેની ઉપરની અથવા અગાડીની ગતિ જોવી એ તેની ઉપરનાં અથવા અગાડીનાં સ્વર્ગો જોવાની બરાબર છે; જ્યાં જ્યાં જે કાંઈ સ્પર્શે છે ત્યાંથી તે કાંઇ લેઈ આવે છે. જ્ઞાન સ્નેહને અને સ્નેહ જ્ઞાનને નિરંતર આલિંગ્યાજ કરે છે અને વળી એ આલિંગન દિવસો દિવસ વધારે અને વધારે ગાઢ થતું જાય છે. સ્નેહ જ્ઞાનમય થતોજ જાય છે અને જ્ઞાન સ્નેહમય થતુંજ જાય તો પછી અંતે સ્નેહ અને જ્ઞાન અભિન્ન એક રસ વિલસી રહે તેમાં સ્વીડનબોર્ગને શા માટે વાંધો હોવો જોઇએ ? સ્વીડનબોર્ગનું દેવ દેવીનું એક દંપતી એ એક ન્હાનું સ્વર્ગ છે. એવાં ઘણાં સ્વર્ગોનું એક સ્વર્ગ છે, જેને 'સ્વર્ગ' એવા નામથીજ તે ઓળખાવે છે. દરેક દંપતિમાં એક તત્વ પુરૂષનું અને એક સ્ત્રીનું છે, અને તે બંને નિકટ નિકટ આવતાં જાય છે, એટલે લગ્ન ગાઢ અને વધારે ગાઢ અને તેથી સૂક્ષ્મ અને વધારે સૂક્ષ્મ થતું જાય છે, એમ તો સ્વીડનબોર્ગ પણ કહે છે. તો પછી તે એ લગ્ન પૂરૂં કાં નથી કરતો ? સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગની ઉપર એક એવું સ્વર્ગ શરૂ થવુંજ જોઇએ કે જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ એવી જાતિ નથી. સ્વીડનબોર્ગે ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ એવાં ત્રણ સ્વર્ગો કલ્પી તેની એક સાંકળ બનાવવા માટે એ ત્રણે સ્વર્ગોની વચમાં દેવોના પ્રવાહ કલ્પ્યા છે;

તેવીજ રીતે આપણે પણ કરશું તો મ્હારાં સ્વર્ગોમાં જાતિસ્નેહ વ
વધારે સૂક્ષ્મ બનતો જઇ છેવટે રહેશેજ નહિ. સ્વીડનબોર્ગનો વ
સ્નેહ—જાતિસ્નેહ વિના સંભવતો નથી; પરંતુ ખરો લગ્નર
જાતિસ્નેહ વિના સંભવે છે; એમ કહેવાને હવે કશી વિશેષ સ્પષ્ટત
અપેક્ષા રહે છે ? લગ્નસ્નેહ કરતાં જાતિસ્નેહ સ્થૂલ છે અને તે અ
સમયે નીકળી જાય છે. સ્વીડનબોર્ગ પોતે પણ જાતિસ્નેહની સ્થૂલત
મંજૂર રાખે છે; પણ કહે છે કે લગ્નસ્નેહની જોડીમાં તે મીઠી ચ
પૂજ્ય સ્મૃતિ તરીકે કાયમ રહે છે—જેમ નીચી પદવીથી ઘણી ઉપ
પદવીએ પ્હોંચેલા અમલદારને નીચલી પદવીઓ સ્મૃતિમાં રહે છે તે
કે કોઇ સુંદર મ્હેલ જોઇ આવનારને જેમ તે મ્હેલ સ્મૃતિ
રહે છે તેમ; પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ન્હાના માંહેથ
મ્હોટા થએલા અમલદારને જ્યાં સુધી પેલી જૂની સ્મૃતિ ઉપયોગ
છે ત્યાં સુધીજ કાયમ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ એવા અમલ
દારનું હૃદય હાલની સ્થિતિમાં પકવ થઇ જાય ત્યાં સુધીનો જ
છે. એજ પ્રમાણે એક વખ્ત જોએલું સૌંદર્ય હમેશાં સ્મૃતિમાં કાયમ
રહેતું નથી ? પણ એથી વિશેષ અને અતિ વિશેષ ભવ્યતામાં
દૃષ્ટિનો વિહાર જામી જતાં તે જૂની સ્મૃતિ ઉડી જાય છે. સૌંદર્ય
અને જ્ઞાન નિત્ય નૂતનતા ધરે તોજ તે સૌંદર્ય અને જ્ઞાન છે.
આમ છે તેથીજ સ્વર્ગની કુમારિકા કરતાં, સ્વર્ગની પત્ની વિશેષ
સુંદર છે અને જે સૌથી વધારે કાળ લગ્નમાં રહી છે તે દેવી
સૌથી વધારે સુંદર છે. વળી સ્મૃતિને આગ્રહથી સાચવી રાખનાર
'કૉન્ઝરવેટિવ' છે ત્યારે વિશ્વ તો 'રેડિકલ્' છે. વિશ્વ સ્મૃતિમય
નહિ પણ આશામય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણીઓજ
રહે છે જેને જૂનું છોડી નવામાં જવાને ગમતું નથી, અથવા વધારે
સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી, અને તેવાંને પણ ઘસડાય

વિના ક્યાં ચાલે છે ? સ્વીડનબોર્ગ જો છેવટ જાતિસ્નેહને સ્મૃતિમાંજ લાવી મૂકે છે તો તો એ જાતિસ્નેહ અમુક સમયે પણ ઉડીજ જાય છે. જાતિસ્નેહ સ્થૂલજ છે તો એ પણ સાચુંજ છે કે જાતિસ્નેહ ઘટયો એટલે વ્યભિચાર ઘટયો. ખરી સૂક્ષ્મ ભૂમિકા વ્યભિચારને પિછાનતી નથી અને સ્થૂલતાને રાખતી નથી. અરે, સ્થૂલમાં જે ગતિ અત્ર વ્યભિચાર કહેવાય છે, તેજ સુક્ષ્મમાં મહાન્ લગ્ન છે; પણ એ વાત અનેક સ્ત્રીલગ્નની વાત કરતાં વિચારશું. જાતિસ્નેહ વિના લગ્નસ્નેહ સંભવે છે; કેમકે જ્ઞાનને સ્નેહથી અને સ્નેહને જ્ઞાનથી જેમ ઘણું મેળવવાનું છે; તેમજ જ્ઞાનને જ્ઞાનથી અને સ્નેહને સ્નેહથી પણ ઘણું મેળવવાનું છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ સખા છે અને સ્નેહનો સ્નેહ એ સખી છે. સખીત્વને જાતિસ્નેહ એ શું દૂષણ નથી ? પરંતુ આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા હું તમને મ્હારા અનેક સ્વર્ગમાં તેડી જઇશ. તમે ત્યાં મ્હારી પાસેથી સ્નેહ લેશો ત્યારે હું તમારામાંથી સ્વીડનબોર્ગના વ્યવહાર પ્રમાણેજ જ્ઞાન લેતો હઇશ. પરંતુ તમે મ્હારા સ્વર્ગમાં અને ઉપલા વધારે સૂક્ષ્મ સ્વર્ગમાં હશો ત્યારે હું તમારી પત્ની અને તમે મ્હારા પતિ હશો. પણ તમે મ્હારામાંથી જ્ઞાન જે પળે લેવા લાગશો, ત્યારે હું તમારામાંથી સ્નેહ લેવા લાગીશ; અને ત્યારે તમે મ્હારાં પત્ની અને હું તમારો પતિ હઇશ. બંધુ, આપણે આવા સંબંધમાં હોઇએ એ શું તમને રુચશે નહિ ? વળી ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ દોષ નથી; કેમકે સ્થૂલ જાતિસ્નેહ નથી. એટલે તમારે મણિભાઈ કે મકરંદ સાથે સંબંધ રાખવામાં પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ત્યાંની તો વનસ્પતિ પણ એવાજ સખાભાવમય લગ્નમાં છે. ત્યાં લગ્ન સ્નેહનું અને જ્ઞાનનું નહિ પણ સ્નેહજ્ઞાન અને જ્ઞાનસ્નેહનું છે. તે સ્વર્ગના આલિંગનનો આનંદ અનહદ છે. ત્યાં વાત કરવા બે જૂદાં ઉભાં રહેતાં નથી

પણ બધી વાત આલિંગનથીજ થાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાં એક દેવ જેમ બીજા દેવની પીઠ પાછળ ઉભો રહી વાત કરી શકતો નથી, તેમ મ્હારા સ્વર્ગમાં આલિંગન વિના વાત થઈ શકતીજ નથી. ત્યાં ભાષાજ આલિંગનની છે, અને આલિંગન વિના વાતજ સંભવતી નથી. આપણી વાત એ પણ શું શિથિલ આલિંગનજ નથી ? તો પછી એ સ્વર્ગમાં વાત એજ આલિંગન અને આલિંગન એજ વાત છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ તો એ આખું સ્વર્ગ એક સતત સરખું ગાઢ આલિંગન છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ અને એ સ્વર્ગે હવે રાગાદિ લાગણીઓથી કાંઇક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે અને તેથી તે આલિંગન વિના કોઈ ગંભીર આલિંગનનો આનંદ છે, અને છેવટ તો પરમાત્મમયતા છે. એ આનંદ શું છે તે હું કલ્પી શકતો નથી. બધું હિત અને બધો ઉપયોગ તેજ ઉપભોગ છે. છેવટનો ઉપયોગ એ છેવટનો ઉપભોગ છે. ગોવર્ધનભાઈની સ્નેહમુદ્રા પ્રેમમાં ક્ષણક્ષણ નૂતનતા યાચે છે તે ત્યાંજ પામી શકાય છે.

(૧૬) અહીં સુધી આવ્યા પછી સ્વીડનબોર્ગના એના એ પ્રવાહને એક સ્ત્રીલગ્નમાંથી અનેક સ્ત્રીલગ્નમાં વધારે સૂક્ષ્મ કરી ખેંચી જશું; અથવા ક્રિશ્ચિયાનિટિને વિસ્તીર્ણ કરી વેદાંતમાં મૂકી ું; જો તમે સ્વીડનબોર્ગનાં બધાં પુસ્તકોમાં તેમ કરી જોશો તો હુ આનંદ અને ઉજાસ મળશે. સ્વીડનબોર્ગ અનેક સ્ત્રીલગ્નની વિરુદ્ધ લખે છે કે ખરો લગનસ્નેહ એક પત્ની શિવાય રહી શકતો નથી અને તેથી લગનસ્નેહને માટે નિર્માએલા દિવ્ય પરમાનંદ, આધ્યાત્મિક પ્રહર્ષ અને સાહજીક આહ્લાદ અનેક સ્ત્રીલગ્નને મળી શકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ અનેક સ્ત્રીલગ્ન એ સ્ત્રીલંપટતા છે, અને સ્ત્રીલંપટની પેઠે અનેક સ્ત્રીનો પતિ જ્યાં સુધી તે એકથી

વધારે સ્ત્રીનો પતિ હોય ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક થઈ શકતો નથી. બીજું લખેલું છે, તેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ શિવાય ખરો લગ્નસ્નેહ સંભવતો નથી, એ સ્થાપિત કીધું છે; પરંતુ તેની સાથે હાલ આપણે સંબંધ નથી. સાચુંજ છે કે પત્ની, હૃદયની ઇષ્ટદેવી એકજ હોઈ શકે. સાચુંજ છે કે ખરૂં જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદયપ્રવાહમાંથી મળી શકે. એ પણ સાચુંજ છે કે એક ગુરુને પૂરો શિષ્ય તો એકજ હોઈ શકે, અને સૌથી વધારે સાચું અને સ્પષ્ટ તો એ છે કે એવું કોઇ એક પણ માનવી મળી જવું એ આ સંસારમાં તો મ્હોટામાં મ્હોટા ભાગ્યની નિશાની છે. 'લોર્ડ' ને જેમ એકજ 'ચર્ચ' સંભવે છે, તેમ કૃષ્ણને પણ એકજ રાધા સંભવે છે. પરંતુ બહુભોગી કૃષ્ણ અનેક ગોપીનો ભોક્તા જે રીતે થઈ શકતો, અનેક સ્નેહ પાંખડીઓને અનેક સ્નેહ પાંખડીઓથી અનેક રીતે પોષી રસ લેઇ શકતો, તેમ દેવ કરી શકતો નથી; કેમકે તે કૃષ્ણ જેટલો વિશાળ નથી, અને અનેક ભોગી કૃષ્ણ બ્રહ્મચારીજ હતો: બાલબ્રહ્મચારી હતો. તેના સ્નેહના કાર્યમાં કોઈ નદી આડી આવતી નહિ, પણ તે પોતાનો પ્રવાહ બંધ કરી પરાર્થી ગોપીઓને સામેને આરે ઉતરી જવા દેતી. એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય નથી. ભોક્તા અર્પતો હોય ત્યાં સુધી તે કાંઈજ ખોતો નથી; તે બ્રહ્મચારીજ રહે છે. પણ ભોક્તા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે ભ્રષ્ટ થાય છે. કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે. અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મ માત્રનો અગ્રિમ અને અંતિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઇએ. સ્નેહ, હિતનો હોય તો સ્નેહ મીઠા મેરામણ જેવો હોવો જોઇએ. અરેરે! તેનાથી વધારે વિશાલ ન થવાય તો ભલે એક રાધાનેજ હૃદયપર ધારણ કરી રહે, મોતી તો હંસનેજ ભલે આપે; પણ તેના દૂરના એ કિનારાપર ઉગતું ઘાસ, આશ્રિત મેઢાં કે અતિથિ

ગાયને તે શું નહિ ચરવા દે? અહીં એક બીજી વાત કહેવાનું મન થઈ જાય છે. પતિઓ! તમારી પત્નીની દ્વેષની તીખી નજરને તમે ન્યાય આપતાં શીખજો. એ તીખી નજર તમારાપરનો પ્રેમ છે. ઉપલા મીઠા મેરામણ પાસે ઘાસ ચરવા માગતી ગોપી જેવું વ્હાલ એ પત્નીના હૃદયમાં જેને તમે અદેખાઈની ઘડી કહો છો, તે વખતે ભરેલું હોય છે. એ કેટલું બધું પૂજ્ય છે, તે તો સ્વીડનબોર્ગની પાસેથી શીખો. પણ આપણે ફરી તે મીઠા મેરામણને તટે જઈ જોશું તો ત્યાં કાંઈ ચમત્કાર જામી રહ્યો છે. ત્યાં જે મોતી ચુગતું નથી, તેને મોતી ચુગવાની ઇચ્છાજ થતી નથી. મોતી તો તેઓના શરીરને હાનિકર્તા નીવડે છે. કોઈ બિચારા અજાણ બાળક મેંઢાને ઘાસ છોડી મોતી ચરવાની ઈચ્છા થાય છે, તો મીઠો મેરામણ તો જોઇએ તેટલાં આપવાને તૈયાર છે; પણ પેલું મેંઢુંજ એક નવાલો ભરી, એ ચારો છોડી દઈ પોતાના જાતિભાઇ પાસે નાચતું કૂદતું ચાલ્યું જાય છે. જેમ માનવી કે ભૂત સ્વર્ગની હવાજ સહી શકતું નથી અને ત્યાં જતું નથી, તેમ તે ત્યાં ફરી જતું નથી. સ્વર્ગને દરવાજા રાખવાની અપેક્ષા નથી કેમકે તેમાં પ્રવેશ કરી શકે, તેજ પ્રવેશ કરે છે અને જે ત્યાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે સ્વર્ગને યોગ્યજ હોય છે. એ સત્યથી તો સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગ હમેશાં નરકથી જુદાં રહે છે અને એ સત્યથીજ સ્નેહમંદિરને જે દ્વારો રાખવામાં આવ્યાં છે તેને આપણે હંમેશ માટે કાઢી નાંખીશું, મ્હારી પાસે આવી શકે તે ભલે મ્હારાં થાય, તમારી પાસે આવી શકશે તેને તમે કેમ ધક્કો મારી શકશો?— જો તમારામાં જ્ઞાનનો સ્નેહ અને સ્નેહનું જ્ઞાન લેશ માત્ર પણ હશે તો અને એ થોડુ ઘણું પણ કોનામાં નથી? આંટીને પ્રસંગે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પછીજ અન્ય સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ થઈ શકે એવો સ્વીડનબોર્ગનો આગ્રહી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો.

સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાં અને તેની સામે વ્યભિચારને ઉભા રાખી તેને નરકમાં જવા દેવો. એમ કરવું એજ ન્યાય છે અને દયા છે; તેમજ ઉચ્ચતર ભાવના છે. સ્વર્ગ અને નરક એક સ્ત્રીલગ્નમાં અને અનેક સ્ત્રીલગ્નમાં નથી પણ સ્વાર્પણ કરવામાં અને સ્વાર્પણ યાચવામાં છે, પરાર્થમાં અને સ્વાર્થમાં છે, હૃદયના ઔદાર્ય અને હૃદયના સંકોચમાં છે. સ્નેહનું આ બિંદુ શંકર અને રક્તબીજ વચ્ચેનું બિંદુ છે. યોગીવિદ્યાર્થી કે સ્નેહીવિદ્યાર્થી એક પગલું આમ ભરે તો તે શંકરનાં દર્શન પામે, અને એક પગલું તેમ ભરે તો રક્તબીજની ભયંકર કાંટાળી બાથમાં પડે. પણ આપણે તો શંકરનેજ દૃષ્ટિ આગળ રાખી કહેશું કે જેને આપણે બરાબર ચાહીએ છીએ તેને તો કારણ વિના ચાહીએ છીએ; પરંતુ ઘણાંને આપણે ઘણાં કારણોથી પણ ચાહીએ છીએ. જ્યેષ્ટા અને કનિષ્ટા એવા ભોજ્યાના વિભાગ યોગ્ય છે. એકને હું જ્ઞાનના સ્નેહની ખાતર અને અન્યને સ્નેહના સ્નેહની ખાતર ચાહાતો હોઉં. સ્નેહનો સ્નેહ–ભક્તિ હિત એ ઉપલું સ્વર્ગ અથવા જ્યેષ્ટા, અને જ્ઞાનનો સ્નેહ સત્ય–શ્રદ્ધા એ નીચલું સ્વર્ગ અથવા કનિષ્ટા. પણ બંને સ્વર્ગજ. નરક તો એક પણ નહિજ, આટલે સુધી આવ્યા પછી શેલી કવિને જોવો જોઇએ, અને આટલે સુધી આવ્યા પછી સૂક્ષ્મ વાતોને સ્થૂલમાં અનુભવવા મથતા રાજા બાઇરન કવિને પણ જોવો જોઇએ. એક સ્વાર્પણ–..ર્પણ–સ્વાર્પણ–તેને દૃષ્ટિની આગળને આગળજ રાખી સ્થૂલ ભૂમિકાપર પણ ઉતરી આવતાં, ત્યાં પણ દૃષ્ટિ ફેરવી જતાં પાપનો સ્પર્શ થવાનો નથી; કાળો ડાઘ લાગવાનો નથી. ખરો ખેલાડી સ્વચ્છ, શ્વેત કપડાં પ્હેરી કાજળની કોટડીમાં ઉતરે છે અને તેવાંજ સ્વચ્છ કપડાંથી પાછો બહાર આવે છે તેમ બની શકશે. ખરી ચાતુરી સ્વાર્પણના દીવાને અગાડીને અગાડી પકડી રાખવામાં છે. અરે—એ દીવો પકડતાં

આવડયો તો પછી એ કોટડીમાં આંખો મીચી ઝંપલાવવાને પણ કાંઈ વાંધો નથી. સ્વાર્પણનો દીવો મેશને ગુલાલ બનાવી દે છે. એ સ્વાર્પણ વિના કોઈ પણ પુરુષ પોતાની ધર્મપત્ની સાથે પણ વ્યભિચારમાંજ રહે છે. એ દીવા વિના મખમલની દિવાલોમાં પણ મેશે ધેશે થઇને આવે છે. આમજ છે તો હવે આપણે આપણી ગાડીમાં સ્વીડનબોર્ગ પાદરી સાથે શેલી કે કાલિદાસ કવિને જોડીશું. સ્ત્રીજાતિ તરફના સ્નેહમાં પુરુષને અને પુરુષજાતિ તરફના સ્નેહમાં સ્ત્રીને આનંદ મળે તે તો ઉચિત છે; એટલું તો સ્વીડનબોર્ગ પણ સ્વીકારે છે, અને જાતિસ્નેહને આપણે અગાડી જતાં બાતલ કરીએ છીએ, ત્યાં પણ તેને સાચવી રાખે છે. પણ તે સ્નેહ 'પવિત્ર' હોવો જોઇએ, એટલું કહી અટકે છે. મ્હારે પણ તેટલામાં તો જૂદું પડવાને કાંઈ કારણ નથી. આપણે આ પૃથ્વી જેટલાજ પ્રદેશની વાત કરવી હોત તો હું વધારે અને આટલું પણ બોલત નહિ; પરંતુ જ્યારે આપણે સ્વર્ગમાંજ ફરવાનું નક્કી કર્યું છે, ત્યારે તો પૂછવું પડશે કે 'પવિત્રતા' એટલે શું ? અને 'અપવિત્રતા' એટલે શું ? શું સ્વાર્પણ એ પવિત્રતા અને સ્વાર્થ એ અપવિત્રતા નથી ? પત્ની શિવાયની એજ જાતિની અન્ય વ્યક્તિઓને ભગિનીભાવથી ચાહવા સ્વીડનબોર્ગ કહે છે. ચાહવું એટલે સ્વને અર્પી ભૂલવા મથવું અને સ્નેહપ્રતિમાની નિકટતા પ્રાપ્ત કરવા મથવું. જેટલું સ્વાર્પણ તેટલીજ નિકટતા અનુભવી શકાય છે. છેવટની નિકટતા પ્હેલાં બધું અર્પાઈ જવું જોઇએ. પરંતુ પૂર્ણ નિકટતા અનુભવ્યા પ્હેલાં આપણે ચાર સ્વર્ગમાં પસાર થવું પડશે. પ્હેલા સ્વર્ગનું નામ 'બંધુ', બીજાનું નામ 'સુહૃત્', ત્રીજાનું નામ 'મિત્ર' અને ચોથાનું નામ 'સખા'. પતિ પત્નીનું સ્વર્ગ એ 'સુહૃત્સ્વર્ગ' અને 'મિત્રસ્વર્ગ' છે અને 'મિત્ર' એ સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું છે. જાતિસ્નેહ જે 'મિત્રસ્વર્ગ' સુધી છે, તેને પત્ની શિવાયની સ્ત્રીઓ સાથ ભગિનીભાવમાં રહેવાને

આજ્ઞા કરે છે, એ આજ્ઞા પરમાત્માની આજ્ઞાથી શી રીતે ઉલટી અને તેથી નકામી છે એ આપણે જોઇએ. બંધુ અને ભગિની વચ્ચે સ્વાર્પણનો અને સ્નેહનો જે પ્રવાહ છે તે કરતાં પતિ અને પત્ની વચ્ચેનો પ્રવાહ વિશેષ પ્રબલ અને વિશેષ ગાઢ છે, અને તેથી વિશેષ પવિત્ર છે. બંધુ અને ભગિની કરતાં પતિ અને પત્ની વિશેષ નિકટ છે. બંધુ અને ભગિનીના સ્નેહથી વિશેષ નિકટ સ્નેહની જાતિસ્નેહના સામ્યોમાં જે ઇચ્છા છે તે, એ સ્નેહ બંધુભાવ સુધીજ અટકી રહેવાને નથી નિર્માયો એવી સૂચના અને ઘણી વખ્ત તો પરમાત્માની આજ્ઞા પણ નથી શું? દરેક માનવીએ સખાની ભાવનામાં આવવું જોઇએ અને એમ થવા માટે સુહૃત્ અને મિત્ર ભાવનામાંથી પસાર થવું જોઇએ. બંધુત્વ અને સખિત્વ એ સૂક્ષ્મ લહાણની વચમાં મિત્રત્વની જે મીઠી સ્થૂલ ભાસતી લહાણ છે, તે પણ સ્વીકારવીજ જોઇએ. સખા એ શું છે અને મેં હમણાં ગણાવેલાં સ્વર્ગોની ઉત્પત્તિ કહિંથી છે અને તેનો અર્થ શું છે, તે બતાવવા નીચેનો શ્લોક લખવો જોઇએ.

अत्यागसहनो बंधुः सदैवानुमतः सुहृद् ।
एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥

હવે સમજાશે કે 'સુહૃત્' અને 'મિત્ર' એ બેજ સ્વર્ગ સ્વીડનબોર્ગના ગનસ્નેહ માટે છે. 'સુહૃત્' એ નીચલું અને 'મિત્ર' એ ઉપલું, 'બંધુ'-માં લગ્નને રજા નથી, અને જાતિસ્નેહહીન સ્વર્ગ 'સખા'ને તે પિછાનતો નથી. બંધુભાવમાં લગ્નને સૌ સ્થાને રજા નજ હોવી જોઇએ; કેમકે એવી રજા આપવી એ તો વ્યભિચારનેજ ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. વળી જે સ્ત્રીને આપણે પત્ની કરી શકીએ, જે સ્ત્રીને આપણે અનંતતા સુધી સ્વીકારી શકીએ, એવી એક પણ ભાગ્યેજ

અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી, વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદબોથી છલકાતું બનાવ્યું છે. કદાચ હું જે રીતે અનેક સ્ત્રી લગ્નને યોગ્ય ગણું છું, તેવી રીતે એ મુસલમાનોએ નહિ ગણ્યું હોય અને કાંઇ હલકી રીતે એ લગ્નમાં પડયા હશે, તેથી તેઓનું સ્વર્ગ એવું બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જોતાં અનેક સ્ત્રીલગ્ન સ્વર્ગીય ઠરે છે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી.

(૧૭) આ બધી વાતને સ્પષ્ટ કરવા આપણે જરા મ્હારાં સ્વર્ગો ટુંકામાં તપાસી જશું. એમ કરતાં સ્વીડનબોર્ગની ભાવનાને કેટલા વિસ્તારની જરૂર છે, અને સ્વીડનબોર્ગની ક્રિશ્ચિયાનિટિને પણ તેવીજ કેટલી જરૂર છે, અને વેદાંતના લગ્નસ્નેહનું છેવટનું બિંદુ અને તેનો ક્રમ કેવો છે એ કાંઇક જોઇ શકાશે.

(૧૮) સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું એટલે દિવ્ય સ્વર્ગ એવું છે જેમાં પરમાનંદમય દેવદેવીઓનાં દંપતી એક (one flesh) થવાને એક પત્નીવ્રતથીજ લગ્નસ્નેહમાં અને તેથી જાતિસ્નેહમાં પરમાત્માની પરમકૃપામાં અનંતકાળ સુધી વિહરે છે. 'અનંતકાળ' એ શબ્દને બાદ કરી મ્હારૂં એ પ્હેલું સ્વર્ગ છે. જેને આપણે 'સુહૃત્ સ્વર્ગ' કહેશું. મ્હારૂં બીજું સ્વર્ગ મિત્રસ્વર્ગ છે, જેમાં જાતિસ્નેહ બહુજ સૂક્ષ્મ રહ્યા છે, અને જ્યાં અમુક અમુક પ્રસંગે પત્નીઓમાં

બાલકો અને સ્વર્ગમાં સૂક્ષ્મ બાલકો, એટલે સ્નેહ અને જ્ઞાન જન્મે છે, અને અહીં પણ જે બાલકો જન્મે છે તેને માટે પરમાત્મા તો સ્વર્ગજ ઇચ્છે છે, એટલે એ બાલકો પણ સ્વર્ગનાજ ઉપયોગાર્થે છે. હવે આપણે જાણી શકશું કે અનેક સ્ત્રીલગ્નમાં બહુ ભય છે. એટલો બધો ભય છે; કેમકે આપણે સ્થૂલમાં છીએ અને તેથી સ્થૂલમાં જવા ઇચ્છી ભ્રષ્ટતા તરફ વળવા વધારે તત્પર છીએ, ત્યારે સ્થૂલનાં પડની બહાર સૂક્ષ્મને ખેંચી કાઢી તેને વિસ્તીર્ણ કરી ઉપર ચડવું એ વિકટ કાર્ય છે. એમ છતાં પણ સ્વાર્પણમય હોય તો અનેક સ્ત્રીલગ્ન એ દૂષણ અને વ્યભિચાર તો નથીજ પણ ભૂષણ અને સ્નેહ છે અને તેથી સ્વર્ગજ છે. **સ્વીડનબોર્ગ**ના કહેવા પ્રમાણે તો **શકુંતલા**નો પતિ **દુષ્યંત શકુંતલા**ને વર્યો તેથી નરકમાં જવાનો અને કાદંબરીનો **ચંદ્રાપીડ** તો **રોહિણી** જે **ચંદ્રાપીડ** અને કાદંબરી વચ્ચે તે પ્રેમી હૃદયને જોડવા રહી તેને પણ સાથે લઇને નરકમાં જવાનો. **સ્વીડનબોર્ગ**ના ધારવા પ્રમાણે જેટલો વધારે પ્રેમ, તેટલી સ્ત્રીમાં અમુક પ્રસંગે વધારે પ્રબલ અદેખાઈ. ખરૂંજ છે કે અદેખાઇ એ પ્રેમજ છે; પરંતુ જેટલો વધારે પ્રેમ તેટલી વધારે અદેખાઇ—એ તો નહિ માની શકાય. મિત્રમાંથી સખી ભાવમાં ગયા પછી સ્નેહ અદેખાઇને ઓળખતોજ નથી. અરે—અદેખાઇ તો સુહૃત સુધીજ છે. એમ ન હોય તો બિચારા બાણની વિશાલ ઔદાર્યની બધી રચના ધૂલ મળી જાય છે અને અનેક સ્ત્રીલગ્નને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ વ્હેલાં બાળી દેવાય એમ વધારે સારૂં એમ માનવું પડશે. આ બધા પછી એટલું કહેવું જોઇએ કે **સ્વીડનબોર્ગે** ‘અનેક સ્ત્રીલગ્નનું પ્રકરણ વ્યભિચાર અને નરક તરફના નીચલા ભાગમાં નહિ પણ લગ્નસ્નેહ અને સ્વર્ગ તરફના ઉપલા ભાગમાં મૂક્યું છે. પરંતુ

સ્વર્ગમાં જાતિસ્નેહ નથી; કેમકે જાતિજ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પ્હોંચ્યા પ્હેલાં સ્ત્રી પુરુષ એક (one flesh) થઇ ચુક્યાં છે. જે જાતિમાં બ્રહ્મ છે, તે જાતિના આ સ્વર્ગમાં સ્નેહ કે જ્ઞાન એ સ્વીકારવાના પદાર્થ પ્રમાણે દિવસમાં ઘણી વખ્ત કે ક્ષણે ક્ષણે જાતિ ફરતી રહે છે, અને એ સ્વર્ગથી પણ અગાડી જવાના સમય પ્હેલાં 'જાતિ' એવું કાંઈજ રહેતું નથી, અને મ્હારૂં છેલ્લું સ્વર્ગ તો પરમાત્મા—બ્રહ્મ છે—જ્યાં સ્નેહ અને જ્ઞાન એ બંને પ્રવાહ કોઈ પણ રીતે ન ઓળખી શકાય તેમ એક છે, 'જ્ઞાન' અને 'સ્નેહ' એમ નહિ પણ એક કાંઈક તે એકજ—તે એકજ છે.

હજુ આની આ વાતને આપણા આર્યકાવ્યપ્રવાહની એક લક્ષ્ય મૂર્તિને જોતાં વધારે સ્પષ્ટ કરી શકીશું. કવિતા જ્યાં તત્વજ્ઞાનથી જૂદી થાય છે, ત્યાં તે એમ માનતો થાય છે કે ભોક્તા અને ભોજ્ય એમ બે ન હોય ત્યાં સુધી રસ સંભવતોજ નથી, અને એ વાત કોઇ કલ્પનાના પણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અનુભવથીએ સાચીજ લાગે તેવી છે. આપણામાં ભોક્તા અને ભોજ્યના છેવટના જેવા ઐક્યની મૂર્તિ અર્ધાંગ ઉમિયાશંકરની છે. આ શંકર એજ સ્વીડનબોર્ગનો 'લોર્ડ' છે; પરંતુ માશૂકને અર્ધાંગ બનાવી દેવી ત્યાંએ ખરા પ્રેમની કલ્પના તૃપ્ત થતી નથી અને મને તો છેવટના પ્રેમ તરીકે પેલું બ્રહ્મજ ઇષ્ટ છે. જે રસનું પણ રસ છે, જેને કવિતા રસ કહી અગાધ સ્નેહગીત ગાયા કરે છે, છતાં ત્યાં સુધી જતાં તો ચૂપજ થઇ જવું પડે છે. એ ભોક્તા ભોજ્યના ભેદ રહિત સ્થિતિમાં આનંદ શી રીતે છે, એ સ્થિતિ શું છે—એ હું જાણતો નથી; પરંતુ વસ્તુગતિ માત્રનો અંત તો આમાંજ હોવો જોઈએ એમ હું માનું છું. એ શું છે એ જાણવાને તો કેટલાએ યુગોની કેળવણીની જરૂર છે, અને વેદાંતનાં પુસ્તકોને

હૃદયના રસપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો તમે કદાચ મ્હારાથી વિશેષ સ્પષ્ટ કાંઇક સમજી શકશો; પરંતુ હાલ તો સ્વીડનબોર્ગ એ શંકરમાં પણ કોઈ દંપતીને ભેળવી દેતો નથી, એટલો મ્હારે તેની સાથે વાંધો છે એટલું કહી, અને એને વેદાંત તરફ દૃષ્ટિ કરવાનો પ્રસંગ ન બનતાં તે બ્રહ્મને પિછાની શક્યો નથી એટલું કહી, હવે મ્હારે અહીં શ્વાસ લેવો જોઇએ.

સ્વીડનબોર્ગનું ઉપલું બ્રહ્માંડ સ્વર્ગ એટલે લગ્નસ્નેહને આ પ્રમાણે વિલોકી, તેના પ્રવાહને મ્હારાથી બની શકે તેટલો સૂક્ષ્મ બનાવી, અમુક અંત સુધી પ્હોંચાડી, હવે આપણે તેના બ્રહ્માંડના નીચલા ભાગ તરફ એટલે નરક અથવા વ્યભિચારસ્નેહ તરફ વળવું જોઇએ. અહીં પણ એકાદ પ્રકારે તેની તે ક્રિયા કરવાની છે. એટલે તેના તે પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર બનાવવાનો છે. તેના સ્વર્ગ તરફના પ્રવાહને આપણે માત્ર વિસ્તાર આપતા ગયા છીએ; પરંતુ અહીં તેટલું કર્યા ઉપરાંત તેના નરક તરફના પ્રવાહને આપણે બરતરફી આપી દેવાની છે. સ્વર્ગ તરફના **સ્વીડનબોર્ગના** પ્રવાહમાં તેની દૃષ્ટિનું ટુંકાપણુંજ આપણે સુધારવાનું હતું; પરંતુ અત્ર એ દૃષ્ટિએ જે નથીજ એવું કાંઈ ભૂલથી જોએલું છે, તે ભૂલને પણ સુધારવાની છે. આટલું કરવા માટે પ્રથમ તો આપણે **સ્વીડનબોર્ગના** આખા બ્રહ્માંડના પ્રવાહને વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષે કરીને હવે જોવાના છે તે ભાગોને તેનીજ દૃષ્ટિએ જોઈ જવા જોઇએ, અર્થાત્ પૂર્વપક્ષ જોઇ જવો જોઇએ.

સ્વર્ગના સૂર્યમાંથી જે પ્રવાહ ચાલે છે તે સ્વર્ગોની મારફત સ્થૂલ પૃથ્વીઓપર અને માનવિના મૃત્યુ પછી જે સ્થાનમાં માનવી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જવાની તૈયારી કરે છે તે સ્થાનપર પડે છે. આ પ્રવાહ લગ્નસ્નેહને એટલે પ્રભુપ્રેમને લીધે માનવીને મળી શકે

છે. આ પ્રવાહ હિતનો અને સત્યનો છે; આ પ્રવાહ દેવ છે અને વિસ્તારનો માર્ગ છે. પરંતુ એક બીજો અને સમાન બલવાળો પ્રવાહ સ્થૂલ પૃથ્વીઓપર અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારી કરવાના પ્રદેશપર પડે છે: આ પ્રવાહ અંધકાર (chaos) માંથી નીકળે છે. આ પ્રવાહ વ્યભિચારસ્નેહને એટલે સ્વસ્નેહને લીધે માનવીને મળે છે. આ પ્રવાહ પાપનો અને અસત્યનો છે. આ પ્રવાહ દાનવ છે અને ધ્વંસનો માર્ગ છે. આ પ્રવાહ અંધકારમાંથી નીકળી નરકોની માર્ફત વહે છે. આ બંને સમાન બલવાલા પ્રવાહોની બરાબર વચમાં એટલે સમતોલન (equilibrium)માં સ્થૂલ પૃથ્વીઓ અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારીના પ્રદેશો છે. આ બંને પ્રવાહથી પૃથ્વીને જૂદી પાડી ને 'સ્થૂલ પૃથ્વી' કહીએ છીએ; કેમકે પૃથ્વી સ્થૂલ છે, અને આ બંને પ્રવાહો સૂક્ષ્મ છે, અને હવે આપણે જોઈશું ત્યારે જણાશે કે પૃથ્વી–એ સ્વર્ગ અને નરકનાં કપડાં છે. પૃથ્વી સમતોલનમાં છે કેમકે એ બંને પ્રવાહો સમાન બલવાળા છે; એટલુંજ નહિ પણ સામસામે ખેંચનારા છે. પૃથ્વી સ્વર્ગ નરકનાં કપડાં છે અને આ બંને પ્રવાહો પણ સ્વર્ગ નરકના હોવાથી અને વળી પૃથ્વીપર પણ હોવાથી તેનાં પણ કપડાં છે. પૃથ્વી કપડાં અથવા કપડાં જેવી છે; કેમકે તે સ્થૂલ પૃથ્વીની એટલે પૃથ્વીના માનવીની સ્થૂલતાની અર્થાત્ માંસ, ચર્માદિની ભીતર એ બેમાંથી એક પ્રવાહ મનુષ્ય જીવનમાં ભળેલો રહે છે. જેમ નાળિયેરની કૃતિમાં કાચલીની ભીતર ટોપરાનો ગોળો રહે છે, તેમ માનવી મરી જાય છે ત્યારે તેનું સૂક્ષ્મદેહ સ્વર્ગ કે નરકની તૈયારી કરવા પેલા પ્રદેશમાં જાય છે. જે કાંઈ સ્થૂલ પરમાણુઓ પૃથ્વીના અધ્યાસને લીધે તેનામાં હજુ રહી ગયા હોય, તેને તે સૂક્ષ્મદેહ ત્યાં ફેંકી દઈ, પોતાના સ્વભાવનીજ આબેહૂબ મૂર્તિ બની ખડું રહે છે, અને સ્વભાવને અનુકૂલ એટલે ઇચ્છિતસ્થાને ઇચ્છિત

સુખ ભોગવવા ચાલ્યું જાય છે. પૃથ્વીપર જે લગ્નસ્નેહમાં રહ્યા હોય તે સ્વર્ગમાં જાય છે અને વ્યભિચારમાં રહ્યા હોય તે નરકમાં જાય છે. નરકમાં જાય છે તેને પણ ત્યાં જવાનું ગમે છે કેમકે ત્યાંજ તેનો વિહાર છે, અને દરેક વિહારને આનંદ હોય છે, તેથી ત્યાંજ તેનો આનંદ છે. નરકના જીવને સ્વર્ગમાં લેઈ જવામાં આવે તો ત્યાંની હવાજ અને ત્યાંનો વિહારજ તેને અત્યંત અરુચતાં હોવાથી તે ત્યાંથી નાસવાનું કરે છે અને રોકી રાખવામાં આવે તો મૂર્છિત થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે નરકની ગંધાતી સ્થિતિથી નરકમાં દેવને થાય છે. આ પ્રમાણે આ બે પ્રવાહો સ્વર્ગ અને નરક કે દેવ અને દૈત્ય કે લગ્નસ્નેહ અને વ્યભિચાર, બે શત્રુની પેઠે સામસામા અને બની શકે તેટલું દૂર દૂર રહે છે. માનવી આ બંને પ્રવાહની મધ્યે સમતોલનમાં હોવાથી પોતાને ગમે ત્યાં સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે, અને ત્રાજવાનું સમતોલન એક વખ્ત એક તરફ નમ્યાથી પછી તો વધારે અને વધારે ઝડપથી તે બાજુએ નમતું ચાલે છે તેથી સ્વર્ગમાં ગએલો દેવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દેવ થતો જાય છે અને નરકમાં ગએલો જીવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દૈત્ય થતો જાય છે. અનંતતા સુધી દેવ બનતો જતો જીવ અંતે પરમાત્મા થઈ જતો નથી, તેમ અનંતતા સુધી દૈત્ય બનતો જતો જીવ અંધકાર થઈ જતો નથી. (એ બે છેડા સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિની બહાર રહી ગએલા હોય એમ મને તેના આ પુસ્તક ઉપરથી તો લાગ્યું. છતાં સ્વીડનબોર્ગના વિચાર પ્રમાણે બે છેડા તો હોવાજ જોઇએ, પ્રભુસ્નેહ અને સ્વસ્નેહ એવા બે છેડા છે, અને તેના પ્રવાહ એક બીજા સાથે કશો મિલાપ રાખતા નથી.) હકીકત આમ છેઃ—વિશ્વમાં કાંઈ પણ વિરોધીરહિત નથી. વિરોધી અન્યોન્ય સગોત્ર નથી પણ પ્રતિપક્ષી છે. એકજ પદાર્થનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં અને ન્હાનામાં ન્હાનાં વચ્ચે

સગોત્રત્વ છે પણ વિરોધી તો તેઓના પ્રતિપક્ષને લીધે પ્હેલાંઓની સામે છે; અને બીજા ભાગના મ્હોટાં ન્હાનાંમાં પણ પ્હેલા ભાગની માફકજ સગોત્રત્વ હોવાથી બંને ભાગનાં મ્હોટાં ન્હાનાં સૌજ પ્રતિપક્ષી છે. વિશ્વનો દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે. નિર્માણથી પુણ્યની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે અને ત્યાંથીજ મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રમાણનું અને ન્હાનામાં ન્હાના પ્રમાણનું પુણ્ય છે, અને જ્યારે આ ન્હાનામાં ન્હાનું પુણ્ય છેવટ છેક પ્રમાણશૂન્ય થઈ જાય, ત્યારે સામેની બાજુએથી પાપ ઉભું થાય છે અને તે તરફ શરૂ થાય છે. આમ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો કાંઈ પણ સંબંધ કે સંક્રાંતિ, પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે નથી, પરંતુ પુણ્યને મ્હોટા ન્હાના પુણ્ય સાથે અને પાપને મ્હોટા ન્હાના પાપ સાથે સંબંધ કે સંક્રાંતિ છે. ~~પુણ્ય અને પાપ વચ્ચે નથી, પરંતુ પુણ્યને મ્હોટા ન્હાના પુણ્ય સાથે અને પાપને મ્હોટા ન્હાના પાપ સાથે સંબંધ અને સંક્રાંતિ છે.~~ પુણ્ય અને પાપ અને તેનું ન્હાનામાં ન્હાનું અણુ અણુ સામસામે પ્રતિપક્ષી અને વિરોધી છે તેથી પુણ્યના કણને અને પાપના કણને અન્યોન્ય કશો સંબંધ સંભવતો નથી. પુણ્ય એટલે સ્વર્ગ અને લગ્નસ્નેહ; અને પાપ એટલે નરક અને વ્યભિચાર. પુણ્ય અને પાપનો દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે અને તેથીજ વિશ્વનો પણ તેવોજ દેખાવ છે. હવે પાપ અને પુણ્ય વિરોધી હોવાથી તેઓ વચ્ચે એક મધ્યવર્તી પણ છે અને એ મધ્યવર્તીમાં સમતોલન રહે છે, જેમાં પુણ્યના વિનાશાર્થે પાપ સતત ગતિ કરતું રહે છે, પણ તે વિસ્તાર પામતું નથી તેથી તેના યત્નમાં જ્યાં છે ત્યાંજ અટકી રહે છે. પુણ્ય તો પોતાનો માત્ર બચાવજ કરવા માગે છે અને તેનામાં પ્રભુ કૃપાથી તે વિસ્તાર પામવાની શક્તિ હોતાં પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે છે (યુદ્ધમાં

જે કાંઈ જોઇએ તે આવી ગયું. હવે એ મહાન્ યુદ્ધની બરાબર વચમાં એવી વિકટ સ્થિતિમાં એ મધ્યવર્તી માનવી છે. બિચારા માનવીને પ્રભુએ આવી સ્થિતિ કાં આપી? સ્વીડનબોર્ગ કહે છે આ ત્રાજવાનું સમતોલન માનવી છે, અને એ એમ છે; કેમકે આખા વિશ્વમાં પૂર્ણ તટસ્થ અને તેથી પૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્થાન એજ છે. જ્યાંથી માનવી પોતાની ખુશી પ્રમાણે એમાંથી ગમે તે તરફ વળી શકે છે. આ સમતોલનની સ્થિતિને લીધેજ મનુષ્યમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા છે અને આ સમતોલનની મારફતજ મનુષ્ય વિચારે છે અને ઇચ્છે છે અને તેથી પોતે પોતાથીજ બોલતો અને વર્તતો હોય એમ માને છે. મનુષ્યચેતના આ પ્રમાણે પુણ્ય સ્વીકારવાનુ કે પાપ સ્વીકારવાનું ગમે તે પસંદ કરવાની પૂરી છુટમાં છે, અને તેથી તે પોતાની વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ લગ્નસ્નેહમાં અને સ્વર્ગમાં જાય છે કે વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ વ્યભિચારમાં અને નર્કમાં જાય છે. જો મનુષ્ય લગ્નસ્નેહમાં જાય છે તો તે પોતાનું મ્હોં અને છાતી પરમાત્મા ભણી રાખીને ચાલે છે; પણ જો મનુષ્ય વ્યભિચારમાં જાય છે તો તે પોતાની પીઠ પરમાત્મા ભણી રાખીને ચાલે છે. જો માનવી પરમાત્મા તરફ મ્હોં રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર પરમાત્માથી દોરાય છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે; પણ જો માનવી પરમાત્મા તરફ પીઠ રાખે છે એટલે અંધકાર તરફ મ્હોં અને છાતી રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર અંધકારથી એટલે સ્વસ્નેહથી દોરાય છે અને તે નરકમાં જાય છે. સ્વર્ગ અને નરકના બીજરૂપ માનવી આમ તટસ્થ સ્થિતિમાં છે; કેમકે તટસ્થત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું નથી, અને માનવીને એવી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં પરમાત્મા તરફથી મૂકવામાં આવ્યું છે. કેમકે પરમાત્મા પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્મલ રસ માનવીને પાઇ સ્વર્ગમાં દોરવા ઇચ્છે છે; અને સ્વતંત્ર રસ સ્વતંત્રનેજ

પાંઈ શકાય છે. પરતંત્ર જીવ સ્વતંત્ર રસ પી શકતો નથી. દેવ તરફ જવાયું એટલે સ્વર્ગ તરફ ખેંચાવાયું, તેથી દેવ સ્વતંત્ર નથી અને સ્વતંત્ર હોય એમ માનતા પણ નથી. દેવો જાણે છે અને માને છે કે તેઓનાં કૃત્યો અને તેઓના વિચારો પરમાત્માથી દોરાય છે. દૈત્ય તરફ જવાયું એટલે નર્ક તરફ ખેંચાવાયું તેથી દૈત્ય સ્વતંત્ર નથી; જો કે તેની તેવી સ્થિતિથી એટલે તે અંધકારથી દોરાતો ચાલે છે, તેવા જ્ઞાનથી બાતલ છે કેમકે તે અજ્ઞાન અને અસત્યમાં છે અને તેથી અંધારામાં છે કે છાયામાં છે.

(૨૧) ઉપલી હકીકતોને સાચી કે જૂઠી માનવા માટે તેને અમુક રીતે પણ કોઇ કસોટીમાં મૂકવી જોઇએ. આમ કરવા માટે આપણે એકેક પ્રશ્ન સ્વીડનબોર્ગની વિશ્વરચના માટેજ પૂછતા આવશું. એ સંબંધે કાંઈ પણ નિર્ણય મેળવતાં તેના કહેલા વ્યભિચારસ્નેહ સંબંધે નિર્ણય પોતાની મેળે મળી જશે.

(૨૨) પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઈ પણ હોઈ શકે? અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં બે બલ સામસામે હોઇ શકે? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ હોઇ શકે? હોય, તોપણ સમાન બળના હોઇ શકે? વિશ્વમા બે પ્રવાહ વૈરી હોઇ શકે? બે વૈરી સમાન બળના હોઈ શકે? એક પ્રવાહ વિના બીજો પ્રવાહ રહી શકે? વિશ્વ કેમ ચાલે છે? પરમાત્માના પ્રવાહ સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઈ શકે!

(૨૩) પરમાત્મા છે કે નહિ તે ભાંજગડમાં આપણે ઉતરવાનું નથી, કેમકે પરમાત્મા છે. તેમ સ્વીડનબોર્ગ માને છે અને મને પણ પરમાત્મા છે એટલું તો માનવાને કાંઈ વાંધો નથી. પરમાત્મા વિશ્વની

ઉત્પત્તિનું કારણ અને ઉત્પતિ-પરંપરાનું એટલે સ્થિતિનું કારણ છે એમ હું પણ સ્વીડનબોર્ગની સાથેજ માનીશ, એમ માનવું એ વિશ્વ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે અને પરમાત્માથી જીવે છે એમ માનવાની બરાબર છે; અને સ્વીડનબોર્ગ તેમજ હું એ વાત કબુલ રાખીએ છીયે. જે પદાર્થ જે પદાર્થથી જન્મ્યો છે અને જે પદાર્થથી જન્મ્યા કરે છે એટલે જીવ્યા કરે છે, તે પદાર્થ જે પદાર્થથી તે જન્મીને જીવે છે તેના જેવો ગુણમાં ને ગતિમાં હોય છે; કેમકે તે પદાર્થ પેલા મૂળ પદાર્થનો એક અંશ છે અને દરેક અંશ તે જેનો અંશ છે તેના જેવો હોય છે. આ વાત પણ સ્વીડનબોર્ગ સ્વીકારે છે. આ વાતની સાક્ષી તો ક્ષણે ક્ષણે આખું વિશ્વ પૂરતું ચાલે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો તો પૃથ્વીનીજ આસપાસ ફરે છે, અને સમુદ્રમાંથી નીકળ્યો છે, તેથી સમુદ્રને ખેંચ્યાજ કરે છે, એટલું અંશ અને અંશના મૂલ પદાર્થનું ગોત્ર તો સૌ જાણે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો અને પૃથ્વી સૂર્યમાંથી નીકળી તેથી પૃથ્વી અને સૂર્યનો સંબંધ કોણ નથી જાણતું? પણ ચંદ્ર પણ સૂર્યનાજ ગોત્રનો છે. અને તેથીજ તે સૂર્યના અનુકૂળ તેજને ગ્રહી શકે છે, અથવા તેથીજ સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્રપર પડી શકે છે. વનસ્પતિ સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એજ ગોત્રત્વ છે. બરાબર સમાંતરે ચાલતા અને નિયમિત ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફર્યા કરે છે, તે પણ એનું એજ ગોત્રત્વ છે. આપણો સૂર્ય સ્વર્ગના સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એજ ગોત્રત્વ છે. બધું વિશ્વ પરમાત્મામાંથી છે અને તેથી બધા વિશ્વના અંશોને અન્યોન્ય અને સૌને પરમાત્મા સાથે ગોત્રત્વ છે. પરમાત્માજ જીવન છે, તો પરમાત્મા વિના હયાતીજ સંભવતી નથી. પરમાત્મા પુણ્ય છે એટલે બધી હયાતી મ્હોટાં નાનાં પુણ્ય છે. પરમાત્મામાં પાપ ન હોય તો કશા પદાર્થમાં પાપનો સંભવજ નથી. અને સ્વીડનબોર્ગ તેમજ આપણે પરમાત્મામાં પાપનો અભાવજ

માનીએ છીયે તેથી સર્વ પદાર્થમાં પાપનો અભાવ બલાત્કારે પણ માનવોજ પડશે.

(૨૪). આટલું માન્યા પછી **પરમાત્માની** સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઇ પણ હોઈ શકે નહિ, એ બલાત્કારે પણ માનવું પડશે; અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં બે બલ સામસામે હોઈ શકે નહિ એમ માનવું પડશે. પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી, હોઈ શકે નહિ એ પણ માનવુંજ પડશે. પરમાત્મામાંથી બધું ઉત્પન્ન થયું છે, તેમ છતાં **પરમાત્માથી** વિરૂદ્ધ અર્ધ વિશ્વ કેમ છે? એવો સવાલ એક દેવે **સ્વીડનબોર્ગને** પૂછયો હતો. ઉત્તર કાંઈજ સંતોષકારક નથી એટલુંજ નહિ પણ **સ્વીડનબોર્ગની** નિર્મલ દૃષ્ટિને ઝાંખપ લગાડે તેવું છે. અને તે યાદ રાખી અત્ર લખવા સરખું પણ વજનદાર મને ન લાગવાથી, એ લખીને વ્યર્થ કાલક્ષેપ હું કરતો નથી. એ ઉત્તર તે દેવે સાંભળીને પણ કાંઇ સંતોષ બતાવ્યો નથી. છતાં **સ્વીડનબોર્ગ** તરફથી આનો સંતોષકારક ખુલાસો તમારા જાણવામાં કાંઈ હોય તો કૃપા કરી લખશો.

(૨૫). **સ્વીડનબોર્ગ** માને છે તેમ વિશ્વમાં બે બલ સામસામે વિરોધી હોય તો વિશ્વરચના કેટલી બધી દયાપાત્ર થઈ જાય છે તે જોવું જોઇએ. વિશ્વના બંને છેડાપર સામસામે ખેંચતાં એવાં સમાન બલનાં બે વિરોધી તત્ત્વ મૂકતાંજ વિશ્વ ટુકડે ટુકડા થઈ જશે. વિશ્વ એટલે બે શત્રુઓની ઢાલ તૂટી જતાં બંને શત્રુઓ સામસામા આવી ઉભા રહેશે, લડવા અને મારામારી કરવા લાગશે, અને બંને સમાન બલના અમર અને અન્યોન્ય સાક્ષાત્ વૈરભાવના હોવાથી એ યુદ્ધ

કદી પૂરૂં થશેજ નહિ. પરિણામ કદાચ એવું આવે કે બંને મૂર્છામાં અમુક સમય સુધી પડ્યા રહે એટલે એક તરફ પરમાત્મા લાંબો થઇને હાંફતો પડે અને બીજી તરફ અંધકાર તેવીજ રીતે પડે અને ફરી ઉઠી ફરી લડવા લાગે અને ફરી પડે અને ફરી લડે. આ બંને શત્રુઓ લડે કે પડે તેમાં આપણે તો કશું વિચારવાનું છેજ નહિ; કેમકે વિશ્વ તો રહીજ શક્યું નહિ હોય. વિશ્વને આ બંને બલથી ન તૂટી શકે તેવું મજબૂત માનતાં તો તેની સ્થિતિ વળી વધારે બગડે છે. એક પતિને બે શંખણી શોક્યોમાંહેની એક દાદરપર અને એક દાદર નીચે ખેંચતી હોવાથી, બિચારા પતિને રાત્રી આખી એક પગથીઆપરજ ટીંગાઇ રહેવાની વાર્તામાંના પતિસરખી વિશ્વની સ્થિતિ થશે. એ શોક્ય માંહેની પરમાત્મા શોક્યને આપણે ભલી ગણીએ છીએ તો તે કદાચ અંતે વિશ્વને દુઃખ થતું જાણી છોડી દે તોપણ તે બિચારાને પેલી શંખણી પાપમૂર્તિ અંધકાર શોક્યનાજ કબજામાં જવાનું રહેશે, અને એક વખ્ત તે તરફ જવાયું એટલે સમતોલન તે તરફ ખસી જતાં વિશ્વને ફરી ઉંચે આવવાની આશા તો નથીજ; પણ વધારે અને વધારે અંધારામાંજ તેને જવાનું રહે છે.

(૨૬) પૃથ્વી હયાત છે અને પૃથ્વી ગતિમાં છે એ સ્પષ્ટ હકીકતને સ્પષ્ટતર કરવાની જરૂર નથી. એ હકીકતજ ફરી સાબીત કરી આપે છે કે પૃથ્વીમાં બે વિરોધી બલ નથી અને હોય તોપણ પૃથ્વી સમતોલનમાં નથી. કોઈ પણ પદાર્થ બરોબર સમતોલનમાં હોઇજ શકતો નથી કેમકે સમતોલન વિશ્વમાં છેજ નહિ. દરેક પદાર્થ પોતાને કાંટે જતો જાય છે અને એ ગતિજ કહી દે છે કે પૂર્ણ સમતોલનવાળો કાંટો આ વિશ્વ નથી અને તેવો કોઇ પ કાંટો વિશ્વમાં હોઈ શકે નહિ. સમુદ્રનાં પાણીની ગતિ તરફ દૃષ્ટિ

ભરતી અને ઓટ વચ્ચે સમતોલન નથી, પણ ભરતી એટલે વિસ્તાર એ ઓટ એટલે સંકોચ કરતાં વધારે છે, અને તેથીજ સમુદ્રમાં પડેલું પાટિયું પ્રત્યેક ક્ષણે કોઇ પણ કિનારા તરફજ ખેંચાતું જાય છે અને અંતે કિનારે નીકળી પડે છે. સમુદ્ર જેમ ઓટનો નહિ પણ ભરતીનો છે, તેમજ વિશ્વ અંધકારનું નહિ, પણ પરમાત્માનું છે. આમ છે તેથીજ વિશ્વ નિરંતર સુધરતુંજ ચાલે છે. વિશ્વ આખું એકજ ગોત્ર છે.

(૨૭) પરંતુ આવા નિશ્ચયપર આવતાં પાપ રહેશે નહિ અને તેથી પુણ્ય પણ રહેશે નહિ, વિશ્વ દ્વંદ્વરહિત એટલે શૂન્ય થઈ રહેશે. ગતિનો અને પુરુષાર્થનો નાશ થઇ જશે. ગતિ કરવી એટલે એકની પાસે જવું અને તેની સામેનું એવું જે હોય તેનાથી દૂર જવું; આવી ગતિજ રહેશે નહિ, અને શું ખરૂં સત્ય તો એજ નથી? આ અનંત બ્રહ્માંડની મહાન્ સાંકળની એક ન્હાની સરખી આંકડી હું અને તું, પોતાથી શું ગતિ કરવાને શક્તિમાન્ છીએ? અને આ વિશ્વ આખું એક ન્હાનું સરખું અણુ પોતાથી શું ગતિ કરી શકે તેમ છે? અનંત પરમાત્મામાં આ વિશ્વ એ નહિ સરખોજ વિસ્તાર છે અને તે પણ છે એવું તેનાથીજ આપણે બોલી શકીએ છીએ, જોઇ શકીએ છીએ, ... શકીએ છીએ; પરંતુ આવા ધુમસમાં આપણી દૃષ્ટિને આપણે નહિ ધુંચવીએ અને આપણે ગતિ કરી શકીએ છીએ અને તે કેવા પ્રકારની? કેવી રીતે? તે જોઈશું.

(૨૮) આ વિશ્વનું મૂલ બીજ બ્રહ્મ તેનાથી વિખૂટાં પડવું તેને આપણે સંકોચ માનીશું, અને તેની પાસે જવું તેને આપણે વિસ્તાર કહીશું. દરેક અણુ કંપે છે અથવા શ્વાસ લે છે એટલે સંકોચાય છે, અને વિસ્તરે છે કેમકે પરમાત્મા તેમ કરે છે. પરમાત્માનો

એકજ સ્વભાવ છે, અને તે કંપ છે. સંકોચ અથવા ધ્વંસ એટલે મૃત્યુ બહુ ઝડપથી થઈ શકે છે. અને તેનો ક્રમ બહુ તપાસવા જેવો પણ નથી; પરંતુ વિસ્તાર બહુજ ધીમી ગતિએ જાય છે, અને તેનો ક્રમ બહુ સુંદર અને બારીકીથી તપાસવા જેવો છે. કોઇ વૃક્ષ દાહથી શી રીતે બળી જાય છે કે પોતાની મેળે શી રીતે સુકાઇ જાય છે તે જાણવાને માટે એટલુંજ જોવું બસ છે, કે તેને જે પોષણ મળતું હતું તે કમી અને પછી બંધ થઇ ગયું. એ વૃક્ષ કેમ ઉગે છે, તેને શી રીતે અને શું પોષણ મળે છે, તે જાણતાં એનું મૃત્યુ શી રીતે થાય છે તે સહજે સમજાઇ જાય છે. આજ પ્રમાણે સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફાટી નીકળી તે એક ક્ષણમાં થઇ ગયું; પરંતુ પૃથ્વી વિસ્તાર પામતી જાય છે. અને અંતે તેની જરૂર નહિ રહેતાં સૂર્યમાં ભળી જશે. તે ગતિનો ક્રમ બહુ લાંબો છે; પરંતુ આ બધી ગતિ એક કંપ છે. કંપ એ વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે, અને કંપપરંપરા એ વિશ્વની સ્થિતિ છે. વૃક્ષનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં પર્ણ બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વૃક્ષ બને છે. પશુનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં રક્ત બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે પશુ બને છે; તેમજ વિશ્વનું બીજ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં પરમાત્મા બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વિશ્વ બને છે. વધારે અને વધારે પર્ણ બનવું એ જેમ વધારે અને વધારે વૃક્ષ બનવું છે; વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એ જેમ વધારે અને વધારે પશુ બનવું છે; તેમજ વધારે અને વધારે પરમાત્મા બનવું એ વધારે અને વધારે વિશ્વ બનવું છે.

માનવી એ એક ન્હાનું વિશ્વજ છે, તેથી તે પણ જેટલું પરમાત્મા અને તેટલું વધારે માનવી બને છે. વધારે માનવી બનવું એટલે વધારે પરમાત્મા બનવું એજ છે. પશુ પણ એક ન્હાનું અને વધારે સ્થૂલ

વિશ્વજ છે. તેથી તેનું વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એ વધારે અને વધારે પરમાત્માજ બનતું છે, અને પશુ જેટલું વધારે રક્ત બને છે તેટલુંજ તે વધારે પરમાત્મા બનતું જાય છે. એજ પ્રમાણે વૃક્ષનું અને પત્થરનું અને કોનું નહિ? પદાર્થ માત્ર પરમાત્માનેજ ચૂસે છે; પરંતુ તે રસને પોતાના શરીરને અનુકૂલ કરી ચૂસે છે, કેમકે એમ થયા વિના એ રસ મળી શકતો નથી; અર્થાત્ પ્રભુ જેને જેવા રૂપમાં ગોઠે છે, તેને તેવા રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હજુ બીજી રીતે કહીએ તો વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં સૌ પોતાની ઇચ્છાનુસાર હોમાયા કરે છે. કૃષ્ણ જેને યજ્ઞ કહી સમજાવે છે, તેને ક્રાઇસ્ટ અને તેથી સ્વીડનબોર્ગ એક કોદાર કહી સમજાવે છે. પરંતુ આ ગતિ સીધી સીધી લીટીપર રેડી જતી નથી પણ કંપતી ચાલે છે. કેમકે પરમાત્માના ખેંચાણના સમયમાં છતાં ધ્વંસને કાળે તેને જે ધક્કો લાગ્યો છે તેની અસર હજુ ગઇ નથી અને કદી જવાની નથી. દરેક ગતિની અસર અમર છે અને સર્વત્ર છે. મહાસાગરમાં કાંકરી ફેંકતાં એ મહાજલની વસ્તુગતિમાં જે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો તેની અસર ન દેખતાં છતાં આખા સમુદ્રપર અને આખા સમુદ્રની હયાતી સુધી છે. તે કાંકરી પડી ન હોત અને સમુદ્રની સ્થિતિ જેવી હોત તેવી કાંકરી પડ્યા પછી બનવાની નથી. આ પ્રમાણે ગતિના બે ભાગ કરશું એટલે એકજ પરમાત્મામાંથી બે બંધુ જેવા પણ ઉપયોગાર્થે સામાસામા હોવાથી શત્રુ જેવા ભાસતા બે પ્રવાહને વહાવીશું. એમાં એક સંકોચનો પ્રવાહ અને બીજો વિસ્તારનો પ્રવાહ છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર મોકલે છે અને વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર કરે છે એટલે સૌથી દૂર અર્થાત્ સમષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને વ્યષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે એટલે સૌ પાસે

લઈ જાય છે અર્થાત્ વ્યષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને સમષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વનનાં વૃક્ષો જ્યારે વસંતમાં ખીલી રહે છે અને વિસ્તરી રહે છે ત્યારે વન લગ્નસ્નેહ જેવું ગાઢ અને આલિંગનમાં હોય તેવું લાગે છે. પણ જ્યારે પાનખર ઋતુમાં પત્રહીન શુષ્ક થઇ રહે છે એટલે સંકોચાઈ રહે છે ત્યારે છેક નીચલા થડથી શિખાસુધી દરેક વૃક્ષ છૂટું છૂટું લાગે છે; જાણે કેમ કાંઇ એ વનમાં અણબનાવ પેદા થયો ન હોય. બનાવ એ સ્વર્ગ, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને પુણ્ય છે; ત્યારે અણબનાવ એ નર્ક, વ્યભિચાર, અસત્ય અને પાપ છે. સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહ જેવાજ આપણા પ્રવાહ થઇ રહે છે; પરંતુ તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે તે શત્રુઓ નથી પણ મિત્ર છે. અણબનાવ ક્યાંએ નથી. વિશ્વનો દેખાવ યુદ્ધનો નથી પણ સ્નેહનો છે; આમ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે ધક્કાના પ્રવાહે ખેંચાણના પ્રવાહને મદદ આપવાનું પોતાનું કાર્ય એક ક્ષણમાં બજાવી લેઇ ખેંચાણનેજ મદદ આપવા ધક્કો ખેંચાણની સાથે નિત્ય રહે છે. ખેંચાણ પરમાત્મા તરફ માર્ગ કરતું જાય છે; ત્યારે ધક્કો તે માર્ગને રસ પુરતો જાય છે. જેનું યૌવન સ્નેહમાં ગયું હોય તેવા વૃદ્ધને પૃછો કે તેની માશુક તરફનું તેનું ખેંચાણ કેટલું બધું ઉપયોગી હતું; પણ તે ખેંચાણમાં જ્યાં જ્યાં ધક્કા લાગતા, જ્યાં જ્યાં અડચણો નડતી, જ્યાં જ્યાં અશ્રુ ખરતાં તે સમય કેટલો બધો રસપૂર્ણ હતો? અહો! ધક્કો ખેંચાણને ક્યાં મદદ કરે છે તે મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગ જોઇ શકયો નહતો એમ લાગે છે. ખરો લગ્નસ્નેહ એ, એ બે પ્રવાહનાજ લગ્નમાં છે એટલું પણ કહી લેવું જોઇએ. આત્મામાં એ પ્રવાહનું લગ્ન થાય, એ બે પ્રવાહ એકમય (One flesh) થઇ જાય ત્યારેજ લગ્ન પૂર્ણ થયું કહેવાય, મોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય, સમતોલન મેળવ્યું કહેવાય. આપણે સમતોલનમાં નથી. પરંતુ કંપના એક તરફના ભાગમાં કંપતા ચાલીએ છીએ.

સમતોલન દિવસે દિવસે ખોતા જતા નથી પણ મેળવતા જઇએ છીએ. બંને પ્રવાહ સમાન પવિત્ર છે અને તેથીજ તેઓનું લગ્ન સંભવે છે. આમ હોવા છતાં વિચારને સ્પષ્ટતા, સરલતા અને સગવડ આપવાની ખાતર માશૂકથી દૂર કરવા ઇચ્છતા ધક્કાના પ્રવાહને નર્ક પાપ, વ્યભિચાર, અસત્ય અને સંકોચ કહેશું અને માશૂક પાસે લેઇ જતા ઇચ્છતા ખેંચાણના પ્રવાહને સ્વર્ગ, પુણ્ય, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને વિસ્તાર કહેશું.

(૨૯) પરંતુ એ પ્રવાહને દુશ્મન મટાડી મિત્ર બનાવતાં વિશ્વનો દેખાવ ક્રોધમાંથી શાંતિમાં આવી ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વનો આકાર પણ ફરી ગયો છે. વિશ્વ એ છેડાવાળી એક લીટી હતી તેને બદલે એક ચક્ર બની ગયું છે. એક લીટી એ શું ક્રોધનો અને સંકોચનો નમુનો નથી? એક ચક્ર એ શું શાંતિનો અને વિસ્તારનો નમુનો નથી? વિશ્વ ચક્ર બન્યા પછીજ અનંત બની શકે તેમ છે. કોઇ પણ પ્રકારની લીટી જ્યાં સુધી તે આર્દ્ર થતી થતી, ચક્ર બની જતી નથી, ત્યાં સુધી અનંત બની શકતી નથી. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી, કેમકે બ્રહ્માંડની ગતિ અને સ્થિતિ ચક્રની છે. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી, તેને માટે પહેલીજ તપાસે ખાતરી કરી લેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી એક સીધી છરીની ધાર જુઓ. ખરેખર તે સીધી નથી પણ સર્પાકાર છે અને ચક્ર બનવા મથતી હોય તેમ લાગે છે. વળી સીધી લીટી પાસે જવું એ નર્ક છે અને ચક્ર પાસે જવું એ સ્વર્ગ છે. તેને માટે મનુષ્યોના ચ્હેરા જુઓ. માણસ જ્યારે રડે છે ત્યારે તેનો ચહેરો લાંબો એટલે સીધી લીટી જેવો થાય છે પણ જ્યારે તે હસે છે, ત્યારે તેનો ચહેરો ગોળ ચક્ર જેવો એટલે ગોળા જેવો થાય છે. વળી તમારી આસપાસ જુઓ

અને આકાશમાં જુઓ. શું તમને દરેક પદાર્થ વધારે અને વધારે ગોળ બનવા મથે છે એમ નથી દેખાતું ? વિશ્વ ગોળ છે એટલે ભેટેલું છે અને કંપે છે એટલે હજુ વધારે ભેટતું જાય છે અને તેના બંને પ્રવાહો સગોત્ર છે તો પછી એ જુદા અને વૈરભાવમાં રહી શકે ? આની આ વાત દરેક વિચારને અંતે સાબીત થઇ શકશે; કેમકે તે બ્રહ્માંડનું સત્ય છે અને બ્રહ્માંડના સત્યમાં પ્રભુનો ખળકો છે તેથી તે સાંભળતાંજ સમજી જવાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જોઇ શકાય છે, અને તે દરેક સ્થાને અને દરેક સમયે જોઇ શકાય છે. પરંતુ આટલી રીતે એ બે પ્રવાહની મૈત્રી માટે તેની ગતિને જોઇ હવે સગવડ ખાતર બંનેને દુશ્મન માની આપણે અગાડી નાટક ભજવવા ઉતરવુંજ પડશે.

(૩૦) આ બંને પ્રવાહ વિરોધી હોય તો તે સમાન બલના હોઈ શકે ? દરેક યુદ્ધને અંતે શાંતિ હોય છે કેમકે બેમાંથી એક સૈન્ય નબળું હોય છે કે અકસ્માતથી નબળું થયું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ અકસ્માત એ યુદ્ધમાં બેમાંથી એકની ભૂલ છે અને ભૂલ કરનાર સૈન્ય નબળુંજ છે. બે સમાન બલનાં સૈન્ય વિશ્વમાં લડ્યાં નથી અને લડશે નહિ 'બે સમાન બલ' એવું શબ્દજ **વિશ્વમાં** ' [illegible] ' નથી

સમતોલન દિવસે દિવસે ખોતા જતા નથી પણ મેળવતા જઇએ છીએ. બંને પ્રવાહ સમાન પવિત્ર છે અને તેથીજ તેઓનું લગ્ન સંભવે છે. આમ હોવા છતાં વિચારને સ્પષ્ટતા, સરલતા અને સગવડ આપવાની ખાતર માશૂકથી દૂર કરવા ઇચ્છતા ધક્કાના પ્રવાહને નર્ક, પાપ, વ્યભિચાર, અસત્ય અને સંકોચ કહેશું અને માશૂક પાસે લેઇ જતા ઇચ્છતા ખેંચાણના પ્રવાહને સ્વર્ગ, પુણ્ય, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને વિસ્તાર કહેશું.

(૨૯) પરંતુ એ પ્રવાહને દુસ્મન મટાડી મિત્ર બનાવતાં વિશ્વનો દેખાવ ક્રોધમાંથી શાંતિમાં આવી ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વનો આકાર પણ ફરી ગયો છે. વિશ્વ બે છેડાવાળી એક લીટી હતી તેને બદલે એક ચક્ર બની ગયું છે. એક લીટી એ શું ક્રોધનો અને સંકોચનો નમુનો નથી ? એક ચક્ર એ શું શાંતિનો અને વિસ્તારનો નમુનો નથી ? વિશ્વ ચક્ર બન્યા પછીજ અનંત બની શકે તેમ છે. કોઇ પણ પ્રકારની લીટી જ્યાં સુધી તે આર્દ્ર થતી થતી, ચક્ર બની જતી નથી, ત્યાં સુધી અનંત બની શકતી નથી. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી, કેમકે બ્રહ્માંડની ગતિ અને સ્થિતિ ચક્રની છે. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી, તેને માટે પહેલીજ તપાસે ખાતરી કરી લેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી એક સીધી છરીની ધાર જુઓ. ખરેખર તે સીધી નથી પણ સર્પાકાર છે અને ચક્ર બનવા મથતી હોય તેમ લાગે છે. વળી સીધી લીટી પાસે જવું એ નર્ક છે અને ચક્ર પાસે જવું એ સ્વર્ગ છે. તેને માટે મનુષ્યોના ચ્હેરા જુઓ. માણુસ જ્યારે રડે છે ત્યારે તેનો ચહેરો લાંબો એટલે સીધી લીટી જેવો થાય છે પણ જ્યારે તે હસે છે, ત્યારે તેનો ચહેરો ગોળ ચક્ર જેવો એટલે ગોળા જેવો થાય છે. વળી તમારી આસપાસ જુઓ

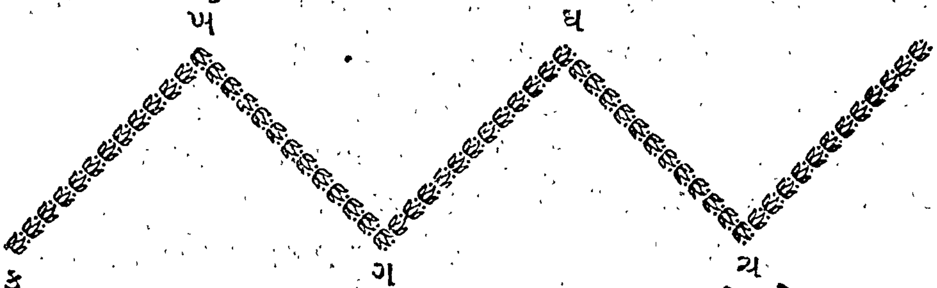
અને આકાશમાં જુઓ. શું તમને દરેક પદાર્થ વધારે અને વધારે ગોળ બનવા મથે છે એમ નથી દેખાતું? વિશ્વ ગોળ છે એટલે ભેટેલું છે અને કંપે છે એટલે હજુ વધારે ભેટતું જાય છે અને તેના બંને પ્રવાહો સગોત્ર છે તો પછી એ જુદા અને વૈરભાવમાં રહી શકે? આની આ વાત દરેક વિચારને અંતે સાબીત થઇ શકશે; કેમકે તે બ્રહ્માંડનું સત્ય છે અને બ્રહ્માંડના સત્યમાં પ્રભુનો ખળકો છે તેથી તે સાંભળતાંજ સમજી જવાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જોઇ શકાય છે, અને તે દરેક સ્થાને અને દરેક સમયે જોઇ શકાય છે. પરંતુ આટલી રીતે એ બે પ્રવાહની મૈત્રી માટે તેની ગતિને જોઇ હવે સગવડ ખાતર બંનેને દુશ્મન માની આપણે અગાડી નાટક ભજવવા ઉતરવુંજ પડશે.

(૩૦) આ બંને પ્રવાહ વિરોધી હોય તો તે સમાન બલના હોઈ શકે? દરેક યુદ્ધને અંતે શાંતિ હોય છે કેમકે બેમાંથી એક સૈન્ય નબળું હોય છે કે અકસ્માતથી નબળું થયું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ અકસ્માત એ યુદ્ધમાં બેમાંથી એકની ભૂલ છે અને ભૂલ કરનાર સૈન્ય નબળુંજ છે. બે સમાન બલનાં સૈન્ય વિશ્વમાં લડયાં નથી અને લડશે નહિ 'બે સમાન બલ' એવું કાંઇજ વિશ્વમાં સંભવતું નથી કેમકે વિશ્વનો કર્તા અને તેને પોષનાર એકજ કોઇ છે.

(૩૧) બે અસમાન પ્રવાહની વચમાં જે પદાર્થને મૂકવામાં આવે તે બલવત્તર પ્રવાહની તરફ ખેંચાઈ જાય છે. વિશ્વમાં બલવત્તર પ્રવાહ વિસ્તારનો લગન સ્નેહનો અને તેથી પુણ્યનો છે, અને પાપનો પ્રવાહ નબળો છે કેમકે પુણ્યનો પ્રવાહ પ્રભુકૃપાથી વિસ્તાર પામી શકે છે, કેમકે તે પ્રભુનો છે અને પાપનો પ્રવાહ વિસ્તાર પામી શકતો નથી કેમકે તે પ્રભુનો નથી કે માશૂકનો નથી કેમકે તેમાં જતાં માશૂક દૂર જાય છે જેમ બનવું કોઇ ઇચ્છિતું નથી.

(૩૨) છતાં કોઈ પણ સ્વર્ગમાં પૂરો સાચો લગ્નસ્નેહ નથી એવું **સ્વીડનબોર્ગ**નું કહેવું આપણી સાથે એટલું સાબીત કરે છે કે સ્વર્ગમાં એટલે વિસ્તાર પ્રવાહના કોઇ ઉચ્ચસ્થાન સુધીએ સંકોચપ્રવાહ અગાડી જવાય તેમ કમી થતો થતો પણ સાથે તો રહેજ છે. બેમાંથી એકે પ્રવાહનો નાશ થતો નથી. સ્થૂલભાવના એટલે વ્યભિચાર છેક નાબૂત થતાં તો દંપતી એકલા પૂર્ણ સ્વચ્છ લગ્નસ્નેહને લીધે એક (One flesh) થઇ જવાં જોઇએ; જે **સ્વીડનબોર્ગ**ના એક પણ સ્વર્ગમાં બનતું નથી. આપણી રીતી પ્રમાણે એ બને છે પણ એ સ્થિતિ દ્વંદ્વ રહિત હોવાથી, આ દ્વંદ્વની વાતમાં તેને ઘુસાડવી યોગ્ય નથી. ત્યારે જ્યાં સુધી દેવ દેવી એક રૂપ બની ગયાં નથી ત્યાં સુધી એક રૂપ બનવાને ગતિ કરે છે, અને તે ગતિનો હેતુ વ્યભિચારને છેક ખંખેરી નાંખવાનો છે, છતાં એ ગતિને **સ્વીડનબોર્ગ** અનંતકાલની ગતિ બનાવે છે. તે સાબીત કરી આપે છે કે ગમે તેવા લગ્નસ્નેહમાં વ્યભિચાર થોડે ઘણે અંશે પણ ભળેલોજ રહે છે. લગ્નમાં વ્યભિચાર ભળેલો રહે છે એટલે સ્વર્ગમાં નર્ક અને પુણ્યમાં પાપ ભળેલું રહે છે; જે **સ્વીડનબોર્ગ**ની વાત **સ્વીડનબોર્ગ**નીજ સામે સાબીત કરી દે છે કે એ બે પ્રવાહ સામસામેથી ઉઠી, જૂદી જૂદી દિશાએ ચાલતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહ વિના રહી શકતો નથી; એટલે દરેક સત્યમાં અસત્યના અંશ છે. બે પ્રવાહ ભળી શકે છે એ તેનું સામ્ય છે; એટલે સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહમાં પણ છેજ અને હરબર્ટ સ્પેન્સર સાચુંજ કહે છે કે દરેક અસતમાં સતનો આત્મા છે. આ કેવી રીતે સાચું છે તે વિશેષ જાણવા માટે સ્પેન્સરની પ્રબલ જડવાદી ફિલસુફીનાં પુસ્તકો માંહેના પ્હેલા પુસ્તકનું પ્હેલુંજ પ્રકરણ જુઓ (પરંતુ હું અહીં વિશ્વના અંતિમ અને અગ્રીમ બીજને છોડી દેઇને બોલું છું તેથીજ આમ બોલું છું; નહિ તો આખા વિશ્વને જોતાં સત્ય તો:—

(૩૬) કુદરતમાં અનિયમિત કાંઈજ નથી. આ કંપનો એટલે અનુભવનો ક્રમ પણ નિયમિતજ છે. જીવ નર્કમાં જતો એટલે પડતો દેખાય છે; પરંતુ છેલ્લી ચડવાની ગતિ ગઇ વખ્તે જે બિંદુએથી શરૂ કરેલી છે, તેની નીચે તે જતો નથી; કેમકે તેની નીચેના પ્રદેશો તેને જોઇએ તેટલી વખ્ત એટલે બે વખ્તજ નહિ પણ અનેક રીતે અનેક વખ્ત અનુભવાઈ ગયા છે. જીવ એ બિંદુએથી ફરી ચડવા લાગે છે અને છેવટની વખ્તે જે બિંદુએથી પાત શરૂ થયો છે તેથી એ ઉત્થાન પામી વધારે ઉપરના બિંદુનેજ સ્પર્શ કર્યાં પછી પાછો પાતની ગતિમાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક ઉત્થાન, પાત કરતાં અને ગત ઉત્થાન કરતાં વધે છે; કેમકે જીવ એક વખ્ત વીતી ગયેલા અનુભવનો બીજી વખ્ત અનુભવ લેતો હોય છે ત્યારે તે આનંદથી અને ઝડપથી અને તેથી વધારે બલથી ઉપર આવતો હોય છે એટલે તે પ્રથમ કરતાં વધારે ઉંચે જાય છે. બે અનુભવ સંપૂર્ણ સરખા કદી હોતા નથી અને તેથી ઉત્થાનક્રમના પ્હેલા અનુભવને આપણે ગતિ કહેશું અને એની એ લીટીની પડખે જે અનુભવ બીજી વખ્ત થાય છે તેને આપણે વિહાર કહેશું. જે સ્થાનમાં જીવે વિહાર કરી લીધો ત્યાં તે ફરી જતો નથી કેમકે ત્યાંથી તેને કશું નવું મળવાનું નથી અર્થાત્ તે હવે તેને ઉચ્છિષ્ટ અને તેથી રસહીન થઈ ગયેલ છે. આને પણ કોઇ પ્રકારે એકાદ નકશો ચીતરીને સ્પષ્ટ કરીશું.

'ક'થી ઉપર ચડવાની જેણે ગતિ કરી છે તે પોતાના બલ પ્રમાણે અમુક ઉંચાઇએ એટલે 'ખ' સુધી જશે, પણ ગમે ત્યારે એ

(૩૪) આત્મા અગાડી ચાલે છે તેમ ઉપર ચડતો જાય છે; પરંતુ ઉપર ચડતો જાય છે ત્યારે અમુક અમુક સમયે અમુક અમુક હદ સુધી પડતો પણ જાય છે; પણ અંતે પડવાનું થોડું હોવાથી ઉપર ચડી શકે છે. સ્પેન્સરની ફીલસુફી સમજવા માટે તેની ગતિનો એક લેખકે નકશો ચિતર્યો છે; એ અત્ર આપણને પણ ઉપયોગી થશે અને તેથી તેને થોડા ફેરફાર સાથે અહીં નીચે મૂકશું.

આ ચિત્ર જોતાંજ કંપમય વિશ્વની ગતિ કોઇના પણ સમજવામાં આવી ગયા વિના રહેશે નહિ. આમાં એક ન્હાનામાં ન્હાનો કંપ મ્હોટામાં મ્હોટા મોજાની નકલ છે અને

"મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં"

તે પ્રમાણે આ એક આખું મોજું અનંત વિશ્વમાં એક ન્હાનામાં ન્હાના કંપથી વિશેષ કાંઇજ નથી. આનો ડાબા હાથ તરફનો પ્રવાહ જે ઉંચે ચડે છે તે વિસ્તારનો પ્રવાહ છે અને તેનીજ આપણે વાત કરવાની છે. જમણા હાથ તરફ જે પ્રવાહ નીચે ઉતરે છે તે સંકોચનો (ધ્વંસનો) પ્રવાહ છે અને તે અનાદિ અનંત ન હોવાથી અસત્ છે; અને અસત્ છે તે છેજ નહિ, તેથી આપણે તેનું કામ નથી. તે માયાની માત્ર મૃગતૃષ્ણાજ છે; છતાંએ એની પણ કાંઇ વધારે પિછાન અગાડી થઈ રહેશે.

(૩૫) આ પ્રવાહ સીધી લીટીએ નહિ પણ કંપતો ચાલે છે કેમકે તે ગતિ આત્માના અનુભવને ઉપયોગી છે, બધું પૂર્ણ અનુભવી લેવું એટલે તૃપ્ત થવું એજ મોક્ષ છે; અને જ્યાં સુધી દરેક અનુભવની અચલ દૃઢ તૃપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી. અનુભવની આવી દૃઢતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક અનુભવ બેવડાય છે અને એ આ કંપથીજ બની શકે છે. આ કંપ કેટલો ઉપયોગી છે તે હવે જાણી શકાશે.

હતો અને મધ્યમાં **જીંદગીનું તરુ** (Tree of life) હતું. આ વૃક્ષ સુંદરતમ વૃક્ષ હતું. વૃક્ષોનું પહેલું એટલે ન્હાનામાં ન્હાનું અર્થાત્ તે વૃક્ષની પાસેમાં પાસેનું જે કુંડાળું હતું તે બીજાં બધાં વૃક્ષોનાં કુંડાળાં કરતાં વધારે સુંદર હતું. જીંદગીના વૃક્ષમાંથી વ્હેતો જીંદગીનો પ્રબલતમ પ્રવાહ એ વૃક્ષોપર પડતો હતો તેથી તે તેવાં સુંદર હતાં. તે કુંડાળા પાછળનું કુંડાળું એથી ન્યૂન સુંદર હતું અને એ પ્રમાણે બીજાં બધાં કુંડાળાં ન્યૂન અને વધારે ન્યૂન સુંદર હતાં, છતાં બધાં સુંદર તો હતાંજ; પરંતુ સૌથી કમી સુંદર વૃક્ષ તમને કે **સ્વી**ડનબોર્ગને કે મને સુંદર લાગે કે કેમ તે એ સર્વ સૌંદર્યના પોષક વૃક્ષ– **જીંદગીના તરૂથી** જોઈ શકાય. પરંતુ કુંડાળા માંહેના સૌથી સુંદર વૃક્ષને પેલું સૌથી ઓછું સુંદર વૃક્ષ બતાવવામાં આવે તો તે તેને તો બેડોળ અને ગંદુજ લાગવાનું. આમજ થશે કારણ કે તે અતિ સુંદર વૃક્ષનો વિહાર પોતાના જેવા અતિ સુંદર વૃક્ષો સાથે છે. તે પોતાના સ્થાનથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષો જોવા ચાલ્યું ત્યારથીજ તેને સૌંદર્ય કમી થતું જતું નહિ, પણ બેડોળાઈ વધતી જતી હોય એમ ભાસવા લાગશે, અને છેલ્લું સૌથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષ તેને અત્યંત બેડોળ અને તેથી નર્કનું વૃક્ષ લાગશે, જો કે તે છે તો સ્વર્ગનુંજ અને સુંદરજ છે. **પર**માત્માને વિશ્વબાગનું જીંદગીનું તરૂ બનાવી વિશ્વને જોતાં નર્ક એ નર્ક નથી પણ એક હલકું સ્વર્ગજ છે એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ માનવી આથી ઉલટું એટલે પેલા અતિ સુંદર વૃક્ષની માફક જુવે છે. કેમકે માનવી પોતાના વિહારનીજ દૃષ્ટિથી જુવે છે. અહંકાર અને નમ્રતા એ પણ આવી એ દૃષ્ટિજ છે. તું તારી ઉપર જો અને તું તને પોતાને તુચ્છ એટલે નર્કનો એક ગરીબ કીડો અને પ્રભુની દયાને યાચવાનેજ પાત્ર ભાસશે. પરંતુ તું તારી નીચે જો અને તું પોતેજ તને સૌથી શ્રેષ્ટ માનવા

લાગી જશે. અહીં એક બીજી વાત પણ જોવી જોઇએ: સ્નેહજ્ઞાનની જેટલી વિશાળતાનું દર્શન થઇ શકે, તેટલુંજ વિશ્વરચનામાં સૌંદર્યનું દર્શન થઈ શકે. વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે તેટલુંજ ઉંડું છે. વિશ્વની વિશાળતા એ તેનો ન્યાય છે પણ તેની ઉંડાઇ એ તેનું સૌંદર્ય છે. એ બંને એક બીજા વિના નકામાં છે. વિસ્તાર વિના ઉંડાઇ અને ઉંડાઇ વિના વિસ્તાર માનીજ શકાય નહિ. વિશ્વની ઉંડાઇ જેટલી જેનાથી દેખાય તેથી વિશેષ વિશાળતા તેનાથી જોઇ શકાય નહિ; કેમકે તે દૃષ્ટિ અમુક લંબાઇ પછી બધે અંધજ છે. સૌંદર્ય હમેશાં ગાત્રસૌષ્ટવ હોય છે. જેમ કોઇ મલ્લ કસરત કરી ભૂખમરો ભોગવતો હોય તો ગાત્રસૌષ્ટવ એટલે સૌંદર્ય, કે બલ અથવા ઉપયોગ કે જય અથવા હિત—કશું મેળવી શકે નહિ; તેમ પરમાત્માનું વિશ્વ ઓછું વધારે પણ સર્વત્ર સદા બે સામસામા બલથી ખેંચાતું રહે તો ગાત્રસૌષ્ટવ મેળવીજ શકે નહિ અર્થાત્ કશુંજ મેળવી શકે નહિ. હવે આપણે જોશું કે **સ્વીડનબોર્ગનું** વિશ્વ ગાત્રસૌષ્ટવ એટલે સૌંદર્યમાં કાંઈક અધુરૂં છે. (સૌંદર્યમાં). ઉંડાઈમાં અધુરૂં છે તેટલુંજ વિશાળતામાં પણ અધુરૂં હોવુંજ જોઇએ. પૂર્ણ સુંદર ગાત્રસૌષ્ટવ, પૂર્ણ પારદર્શક્તા એટલે પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા અર્થાત્ એકરસતા છે. સૌંદર્ય અને હિતસત્યનો સંબંધ **સ્વીડનબોર્ગ** જોકે બહુ સારો સમજાવે છે છતાં એ સંબંધ એટલો ન્યૂન ગાઢ એટલે ન્યૂન સુંદર હોવો જોઇએ, જેથી પૂર્ણ સુંદર દૃષ્ટિ અત્યારે જેને કહી શકાય તેવી તે પોતાની વિશ્વરચનામાં નાખી શકયો નથી. **“ વિશ્વમાં કાંઇજ ખરાબ નથી ”** એમ કહ્યા પછીજ વિશ્વને અને તે જેનું છે તે પરમાત્માને પૂર્ણ સુંદર અને પૂર્ણ વિશાલ (અખંડ, અનંત) કહી શકાય. પૂર્ણસૌંદર્ય અખંડતા છે અને પૂર્ણ વિશાલતા અનંતતા છે. યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક

દાખલા તરીકે જોશું તો સૌંદર્યનો આવો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઇ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ–પશ્ચિમ દેશોના હૃદય પ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાશી શકીશું, અને સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ એટલું ન્યૂન સુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઈ શકીશું. થોડાજ અતિ મહાન્ નાદ વિના, યુરોપી કાવ્યવીણામાંથી સ્વર્ગનાંજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી; તેમાં દુનિયાની થોડી ઘણી કડવાશ ભરેલીજ હોય છે. ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજાવી લેઈ સ્વર્ગનાંજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે, અને આપણને નોતરી ગાય છે કે "તું જે તારી મધુરતા અત્યારે છે ત્યાંથી તું તારીજ એક મધુતર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ તારૂંજ છે. તને એ રુચશે. અહીં વધારે મજા છે." અર્જુન જેવાને પણ કૃષ્ણ જો વિશ્વ માર માર કરતું અને શોકજનક (Tragedy) છે એમ બતાવત તો તે બેસી ગયેલો યુદ્ધમાં કદાચ ઉઠતજ નહિ. વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌંદર્ય બતાવા શકે તે ગુરૂ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે. સ્વીડનબોર્ગનો ક્રાઇસ્ટ કૃષ્ણ જેવું સૌંદર્ય બતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે. આપણાં નઠારાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હમેશાં ઉંચાંજ રહે છે ત્યારે યુરોપી કાવ્યપાત્રો કેટલાંક આપણાં ઉચ્ચતમ શિખરનાં અને કેટલાંક દુનિયાદારીનાં અને કેટલાંક તો છેક પાતાળનાં હોય છે. શેક્સપીઅર સાથે કાલીદાસને અને આજ વાતની વધારે સ્પષ્ટતા માટે શેલી સાથે ભવભૂતિને તમે પણ ઘણી વખ્ત સરખાવી જોયા હશે. રામાયણની દાનવમૂર્તિ રાવણ પણ કેટલો બધો ઘણી વખ્ત તો પૂજાપાત્ર લાગે છે! યુરોપમાંના થોડા અપવાદ માંહેનો એક મિલ્ટન પોતાના સેતાનને જોકે રાવણ જેવો નહિ પણ માનવ દૃષ્ટિ કેટલીક વખ્ત ખેંચે તેવો બનાવી શકેલ છે. પરંતુ મિલ્ટનનાં બધાં કાવ્યો વાંચતાં તે વાત તે પણ બીજે એવે પ્રસંગે જાળવી

લાગી જશે. અહીં એક બીજી વાત પણ જોવી જોઇએ: સ્નેહજ્ઞાનની જેટલી વિશાળતાનું દર્શન થઇ શકે, તેટલુંજ વિશ્વરચનામાં સૌંદર્યનું દર્શન થઈ શકે. વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે તેટલુંજ ઉંડું છે. વિશ્વની વિશાળતા એ તેનો ન્યાય છે પણ તેની ઉંડાઇ એ તેનું સૌંદર્ય છે. એ બંને એક બીજા વિના નકામાં છે. વિસ્તાર વિના ઉંડાઇ અને ઉંડાઇ વિના વિસ્તાર માનીજ શકાય નહિ. વિશ્વની ઉંડાઇ જેટલી જેનાથી દેખાય તેથી વિશેષ વિશાળતા તેનાથી જોઇ શકાય નહિ; કેમકે તે દૃષ્ટિ અમુક લંબાઇ પછી બધે અંધજ છે. સૌંદર્ય હમેશાં ગાત્રસૌષ્ટવ હોય છે. જેમ કોઇ મલ્લ કસરત કરી ભૂખમરો ભોગવતો હોય તો ગાત્રસૌષ્ટવ એટલે સૌંદર્ય, કે બલ અથવા ઉપયોગ કે જય અથવા હિત—કશું મેળવી શકે નહિ; તેમ પરમાત્માનું વિશ્વ ઓછું વધારે પણ સર્વત્ર સદા બે સામસામા બલથી ખેંચાતું રહે તો ગાત્રસૌષ્ટવ મેળવીજ શકે નહિ અર્થાત્ કશુંજ મેળવી શકે નહિ. હવે આપણે જોશું કે સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ ગાત્રસૌષ્ટવ એટલે સૌંદર્યમાં કાંઈક અધુરૂં છે. (સૌંદર્યમાં). ઉંડાઈમાં અધુરૂં છે તેટલુંજ વિશાળતામાં પણ અધુરૂં હોવુંજ જોઇએ. પૂર્ણ સુંદર ગાત્રસૌષ્ટવ, પૂર્ણ પારદર્શક્તા એટલે પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા અર્થાત્ એકરસતા છે. સૌંદર્ય અને હિતસત્યનો સંબંધ સ્વીડનબોર્ગ જોકે બહુ સારો સમજાવે છે છતાં એ સંબંધ એટલો ન્યૂન ગાઢ એટલે ન્યૂન સુંદર હોવો જોઇએ, જેથી પૂર્ણ સુંદર દૃષ્ટિ અત્યારે જેને કહી શકાય તેવી તે પોતાની વિશ્વરચનામાં નાખી શકયો નથી. “**વિશ્વમાં કાંઇજ ખરાબ નથી**” એમ કહ્યા પછીજ વિશ્વને અને તે જેનું છે તે પરમાત્માને પૂર્ણ સુંદર અને પૂર્ણ વિશાલ (અખંડ, અનંત) કહી શકાય. પૂર્ણસૌંદર્ય અખંડતા છે અને પૂર્ણ વિશાલતા અનંતતા છે. યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક

દાખલા તરીકે જોશું તો સૌંદર્યનો આવો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઇ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ–પશ્ચિમ દેશોનાં હૃદય પ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાશી શકીશું, અને સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ એટલું ન્યૂન સુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઈ શકીશું. થોડાજ અતિ મહાન્ નાદ વિના, યુરોપી કાવ્યવીણામાંથી સ્વર્ગનાંજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી; તેમાં દુનિયાની થોડી ઘણી કડવાશ ભરેલીજ હોય છે. ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજાવી લેઈ સ્વર્ગનાંજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે, અને આપણને નોતરી ગાય છે કે "તું જે તારી મધુરતા અત્યારે છે ત્યાંથી તું તારીજ એક મધુતર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ તારૂંજ છે. તને એ રુચશે. અહીં વધારે મજા છે." અર્જુન જેવાને પણ કૃષ્ણ જો વિશ્વ માર માર કરતું અને શોકજનક (Tragedy) છે એમ બતાવત તો તે બેસી ગયેલો યુદ્ધમાં કદાચ ઉઠતજ નહિ. વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌંદર્ય બતાવા શકે તે ગુરૂ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે. સ્વીડનબોર્ગનો ક્રાઇસ્ટ કૃષ્ણ જેવું સૌંદર્ય બતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે. આપણાં નઠારાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હંમેશાં ઉંચાંજ રહે છે ત્યારે યુરોપી કાવ્યપાત્રો કેટલાંક આપણાં ઉચ્ચતમ શિખરનાં

રાખી શક્યો નથી એમ જોવાશે. શેક્સપીઅરની રંગભૂમિપર જે વાસ્તવિક ઘાતકી પાત્રો સુધ્ધાં પ્રચંડ જેવા ખેલ ભજવે છે તેમાંનું એક પણ પાત્ર આર્ય પડદાની અંદર આવી શક્યું નથી. નવાઈ જેવું છે કે જે વાત યુરોપી ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા જાણી રહી છે તે અત્યાર સુધી કવિતા જાણી શકેલ નથી. સૌંદર્યને દુઃખકાલમાં પૂર્ણ એટલે ગમે ત્યારે એ શુભાન્તને બદલે બીજું ચીતરવું એ ચિત્રકળામાં સૌંદર્યને વ્યભિચારી કરી નાખ્યાની બરાબર લેખાય છે તે યોગ્યજ છે. ખરો સ્નેહ વિપ્રલંભમાં પણ સુંદરજ રહે છે કેમકે તે શુભીજ રહે છે. શુભ ત્યાંજ સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય ત્યાંજ શુભ હોય છે. ચિત્રને તંદુરસ્તી આપવીજ જોઈએ. શિલ્પમાં પણ એની એજ વાત છે. એક મૂર્તિને મૂર્છંગતા ઘડવામાં આવે તોપણ તે મૂર્તિનો ચ્હેરો બાહુમાં ઢાંકીને ખુલ્લે મ્હોએ બરાડ પાડતો ઘડવામાં આવતો નથી. શિલ્પી દર્દને વડી બતાવવા માગતો નથી પણ એની સહનશીલતાને ઘડે છે. જે કોઈ પણ માનવીમાં હોય તો અમુક વખતે તેનું તે દુઃખ તેને આનંદરૂપ બની રહે. કોઈ પણ કળા આ પ્રમાણે દુઃખ અને બુરાઈ બતાવતી નથી; કેમકે દુઃખ અને બુરાઈ અનંતતામાં નથી. કળામાત્ર સૌંદર્યનેજ બતાવે છે કેમકે સૌંદર્યજ બચે છે. કાવ્યકળામાં તે વાત નથી સમજાઈ એ ખરેખર આશ્ચર્યજ છે: કેમકે કવિતા એ શબ્દમાં રંગ અને શબ્દમાં ઘડતર છે. બધી કળા એકજ કળા છે અને કોઈ એકજ માલિકનું સૌંદર્ય જોવાને અને અનુભવવાને છે. નાટકનું કોઈ ઘાતકી પાત્ર શું તે અનંતતાના દર્શનમાં એક ડાઘ જેવું નથી? અભેદમાં ભેદ જેવું નથી? સ્નેહમાં વ્યભિચાર જેવું નથી? ચિત્ર અને શિલ્પની તંદુરસ્તતની કાવ્યને પણ તેટલીજ અપેક્ષા છે. રોગ મટાડવાને જે ઔષધ પોતે તંદુરસ્ત હોય એટલે પવિત્ર હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મોટી સંસ્કૃત કવિતાપદ્ધતિ

એટલી બધી ગુરુમૂર્તિ છે કેમકે તે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર ભોજ્યા છે. ધર્મ અને કાવ્ય બધે એકજ બોધ ગાય છે એટલે હવે આપણે ધર્મને પણ સાથે લેઇને અગાડી ચાલીશું. "તું ત્હારા પાડોશીને એ ચ્હાજે" એટલું કહ્યા પછી "તું તારા પાડોશીને ચ્હાજે કેમકે તારો પાડોશી એ તુંજ છે"—એટલું કહેવાની ક્રિશ્ચિયાનિટિમાં જેટલી ખામી રહી જાય છે, તેટલોજ તેમાં બધે સંકોચ અને સ્થૂલતા—અસૌંદર્ય—રહી જાય છે. વિશ્વના કલહને રમત નહિ પણ ખરોજ કલહ માની લેતાં, એ ધર્મ અને એ કાવ્ય પરમાત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપને—વિરાટને—જોઈ શકેલ નથી, અને "તે તું છે" એવું શીખવી શકેલ નથી. કાવ્યમાં જે દ્રષ્ટિ ભયંકરતા અને મલિનતા જેટલી રાખી અને સહી શકે છે તેટલાજ અંશે તે ધર્મમાં અદ્વૈત અભેદભાવના નહિ પણ દ્વૈત ભેદભાવનાનેજ જોઇ શકે છે. ચક્રના મધ્યબિંદુનું સૌંદર્ય તે દૃષ્ટિ જોઇ શકતી નથી, અને બે સૌંદર્ય વચ્ચેના બારીક તફાવતોને જોઇ શકતી નથી તેથી એકને બદલે બે એવું દેખાય છે. અમુક એક વધારે પવિત્ર ભાસે છે તેટલો પીવાઇ ગએલી ભાંગનો નિશો ઓછો થયો છે ખરો, પણ હજુ મગજને એ અસરથી વધારે સાફ થવાની જરૂર છે. વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ ક્રિશ્ચિયાનિટિ માતા પોતાની દયામાંજ દૃષ્ટિને ઓગળે દૂર જવા હજી દેઇ શકી નથી. ત્યારે ન્યાયરૂપ

તેનો કેટલોક કાળ ઉપભોગ પણ લીધો. પણ અંતે ગતિમાં તો શરમાવાનુંજ રહ્યું કેમકે તે બધું સૌંદર્ય અગ્નિહીન, આત્મહીન થોડા સમયથી બની ગયું છે. પ્રભુ કાંઇ સારૂંજ કરતો હશે. જેમાંથી અગ્નિએ પેદા થઇ આપણને આકાશવિહારી બનાવ્યા તે હજુ કાયમ છે, તે નાશવાન્ નથી અને તેજ ફરીથી પૃથ્વીપર ગમે ત્યાં પણ તેનો તેજ અગ્નિ ફરીથી આપશે. જેને મળશે તે આપણને પણ આપશે અને તેમાં કોઇનું સપાડું નથી કેમકે પાડોશીઓની આ લેવડદેવડ બહુ જૂની છે. સૌંદર્યનું સૌંદર્ય એ સૌંદર્યની ઉષ્મા છે। તે ઉષ્મા કંઈ ભાવનામાં કેટલી પવિત્ર છે એજ જોવાનું છે. યુરોપનું શરીર અત્યારે જેવું છે તેવું એ તે અગ્નિમય છે અને અત્યારે દુનિયાને વધારે ઉપયોગી છે. તેને આપણો અગ્નિ મળે અને તે કેટલું બધું ભવ્ય થાય એની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી તે કોઇને પણ પોતાના બીજમાં પાછું ભળી જવાનો માર્ગ ન બતાવી શકે ત્યાં સુધી, અત્યારનો એ બધો ઉપયોગ અંતે કશા અર્થનો નથી. ભેદભાવના એ મીઠાશમાં ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે—બંધુ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મલભાવના આર્યહૃદયમાં ઉષ્મા રોપી ગઈ છે જે બીજી કોઇ પણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી.

(૩૮) હવે આપણે આપણા મૂળ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું જોઇએ કે જેને માટે મેં આ બધો ગડબડાટ કર્યો છે (ગડબડાટજ કર્યો છે કેમકે મારા હૃદયના આથી વિશેષ સૂક્ષ્મ વિચારો હું કોઈ પણ રીતે બોલી શકું તેમ નથી; અને આ ગડબડાટ તમને લખવાનો છે, એટલે ગમે તેવો તે છે છતાં મારે શું કહેવાનું છે તે તમે સમજી જશો એવી મારી ખાતરી છે.) પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક

→ એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધકાર,

રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઈ શકે ? એક અક્ષર પણ વધારે બોલ્યા સિવાય આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચોખી 'ના' કહી દેવાય તો હવે શી અડચણ છે ? ધ્વંસ અથવા સંકોચ એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો વિસ્તાર અર્થાત્ તેનેજ મદદ કરવા ઉભેલું એક બાલક નથી ? સ્વાર્થ એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો પરમાર્થ નથી ? સ્વાર્થીમાં સ્વાર્થી માણસ જીવી શકે છે એજ શું તેનો એ સ્વાર્થ એ શું પરમાર્થજ નથી ? પણ તે તેનામાં હોઇ શકે તેવો પરમાર્થ છે એમજ શું સાબીત નથી કરી આપતું ? કાર્લાઇલ સત્યજ કહે છે કે શિયાળ પોતાનો શિકાર પણ કાંઇક તેનામાં પરમાર્થ વૃત્તિ છે તેથીજ શોધી શકે છે. પ્રત્યેક ક્ષણે વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં કાંઇ પણ હોમ્યા વિના કોણ રહી શકે છે ? આંખમાં કણું રહી શકતું નથી તેમ વિશ્વમાં કયો બોજો વ્યર્થ રહી શકે છે ? બુરાની બુરાઈ એ ભલાના વ્હાણને એક દીવાદાંડીરૂપ શું નથી ? બુરાનો એટલો પણ ઉપયોગ છે અને તેથીજ તે ક્રોધને નહિ પણ દયાને પાત્ર છે. જે ઉપયોગી નથી તે દયાપાત્ર નથી અને વિશ્વમાં દયાપાત્ર કોણ નથી ? ક્રિશ્ચિયાનિટિ દયાજ છે અને તેથી દયા છે અને વેદાંત ઈનસાફ છે તેથી દયા છે. દાન ઘરથી શરૂ થાય છે અને દાન પરમાત્મામાં વિરામ પામે છે. હું મને એકલાનેજ ચાહી શકું એ પણ પરમાત્માનાજ કોઇ અંશને ચાહી શકું છું. આમ છે તેથીજ માનવી અંતે પોતાપરના એકલા પ્રેમમાં જીવી શકતું નથી અને સોબત શોધે છે એટલે પ્રભુપ્રેમ શોધે છે. માનવી લુચ્ચાઈથી પણ વિવેકી બને છે; ત્યાંએ તેને કાંઇક અડચણ વેઠવી પડે છે અને તેટલું તે દાનજ કરે છે. દાન કર્યા અને સ્વીકાર્યા વિના કોઇ જીવીજ શકતું નથી. તદન સ્વાર્થ છેજ નહિ. દૈત્ય એ શું ન્હાનો દેવ નથી ? આપણા પુરાણોમાં દૈત્યો દેવોના વરદાન પામી શકેલા એ હકીકત દેવ અને દૈત્ય વચ્ચેનું કાંઈક સામ્યજ સાબીત નથી કરતી શું ?

તેનો કેટલોક કાળ ઉપભોગ પણ લીધો. પણ અંતે ગતિમાં તો શરમાવાનુંજ રહ્યું કેમકે તે બધું સૌંદર્ય અગ્નિહીન, આત્મહીન થોડા સમયથી બની ગયું છે. પ્રભુ કાંઇ સારૂંજ કરતો હશે. જેમાંથી અગ્નિએ પેદા થઇ આપણને આકાશવિહારી બનાવ્યા તે હજુ કાયમ છે, તે નાશવાન્ નથી અને તેજ ફરીથી પૃથ્વીપર ગમે ત્યાં પણ તેનો તેજ અગ્નિ ફરીથી આપશે. જેને મળશે તે આપણને પણ આપશે અને તેમાં કોઇનું સપાકું નથી કેમકે પાડોશીઓની આ લેવડદેવડ બહુ જૂની છે. સૌંદર્યનું સૌંદર્ય એ સૌંદર્યની ઉષ્મા છે। તે ઉષ્મા કંઈ ભાવનામાં કેટલી પવિત્ર છે એજ જોવાનું છે. યુરોપનું શરીર અત્યારે જેવું છે તેવું એ તે અગ્નિમય છે અને અત્યારે દુનિયાને વધારે ઉપયોગી છે. તેને આપણો અગ્નિ મળે અને તે કેટલું બધું ભવ્ય થાય એની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી તે કોઇને પણ પોતાના બીજમાં પાછું ભળી જવાનો માર્ગ ન બતાવી શકે ત્યાં સુધી, અત્યારનો એ બધો ઉપયોગ અંતે કશા અર્થનો નથી. ભેદભાવના એ મીઠાશમાં ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે—બંધુ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મલભાવના આર્યહૃદયમાં ઉષ્મા રોપી ગઈ છે કે બીજી કોઇ પણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી.

(૩૮) હવે આપણે આપણા મૂળ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું જોઇએ કે જેને માટે મેં આ બધો ગડબડાટ કર્યો છે (ગડબડાટજ કર્યો છે કેમકે મારા હૃદયના આથી વિશેષ સૂક્ષ્મ વિચારો હું કોઈ પણ રીતે બોલી શકું તેમ નથી, અને આ ગડબડાટ તમને લખવાનો છે, એટલે ગમે તેવો તે છે છતાં મારે શું કહેવાનું છે તે તમે સમજી જશો એવી મારી ખાતરી છે.) પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેટ -િત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધકાર,

તો એક પરમાત્માનેજ બતાવનારા પતિ ક્રાઇસ્ટનેજ આપ અને બની શકાય તો તું એક આધીન પ્રવાહ પતિત ગોપી બની રહે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વાતંત્ર્યને દોરી શકતું નથી. આધીનતા વિના ગુરૂ શી રીતે બોધ આપી શકે ? આધીનતા વિના પ્રીયા એક ચુંબન પણ શી રીતે સ્વીકારી શકે ? આધીન પત્ની વિના ચુંબનમાં રસ પણ શો ? આધીનતા એજ પરતંત્રતા છે અને સ્વતંત્રતાથી પરતંત્રતા આપણે માટે તો કેટલી બધી વધારે મીઠી છે ? જ્યાં જ્યાં રસ છે ત્યાં ત્યાં બધેજ ભોક્તા એટલે સ્વાતંત્ર્ય અને ભોજ્યા એટલે પરતંત્રતા એમજ હોઈ શકે; અને રસ ક્યાં નથી ? રસનો એક કવિ ગાય છે કે 'પ્રેમને પરતંત્રતા સાથે બે ઘડીએ ના બને' પરંતુ અહીં તો પરતંત્રતા દુનિયાદારીની એટલે કડવી પરતંત્રતા ગવાઈ છે. હું આપવા માગું છું તે તો પ્રેમની મીઠી પરતંત્રતા છે. જે પ્રેમીને તો પોતાની જીંદગીજ છે, વળી આપણે ભોજ્યાને આધીન અને પરતંત્ર કહીએ છીએ તો પ્રશ્ન થશે કે શું ભોક્તા પણ તેટલોજ પરતંત્ર નથી ? પરંતુ ભોક્તા ચુસનાર છે અને ભોજ્યામાંથી કેમ શી રીતે રસ ચુસવો તે ભોક્તાની રસાલ વૃત્તિ અને ઇચ્છાની વાત છે, એટલેજ માશૂકના પગમાં લોટતા એવા આધીન ભોક્તાને પણ આપણે સ્વતંત્ર કહી શકીએ છીએ. આમ છે તેથીજ કૃષ્ણલીલાના ભક્તો પોતાને ગોપીઓ એટલે આધીનતાઓ માને છે. બંધુ, સ્વાતંત્ર્યનો રસ તો એક પરમાત્માજ જાણે છે, અને આપણે પણ એક દિવસ પરમાત્મા થશું અને ત્યાર પછી અનંતકાલ સુધી એજ રસમાં મ્હાલવાનું છે. પરંતુ હાલ તો બધી માથાકૂટ કોરે મૂકી આધીનતાનો રસ ભરી ભરી ખુબ પીતો જા, એ આધીનતાથી ઉલટું એવું કોઈ સ્વીડનબોર્ગ શીખવે તો તેને અને હું શીખવવા આવું તો મને દૂર ફેંકી દે, અને એ રસમાં "બન મૂરખ મસ્તગંવાર" કશો બોધ આપવાની ઇચ્છા નથી, એને માટે હું લાયક પણ નથી

અસત્ય એ ન્હાનામાં ન્હાનું સત્ય, અંધાર એ થોડામાં થોડો ઉજાસ, રાત્રી એ ઝાંખો દિવસ નથી શું? ગંદકી એ ન્હાની પવિત્રતા નથી શું? જેને આપણે અને દેવો ગંદકી કહીએ છીએ તે નર્કના જીવને સૌંદર્ય છે અને પોષનારી છે એ વાત વિચારી જોવા જેવી છે. ગમે તેવી આંખને પણ જે સૌંદર્ય લાગી શકે છે તેમાં પરમાત્મા છે; કેમકે દરેક આંખમાં પરમાત્મા છે, અને જે પોષી શકે છે તે પણ પરમાત્માજ છે. પરમાત્મા કોઇ પણ પદાર્થને છેક ગંદગીમાં જવાજ દેતો નથી, પણ અમુક હદસુધી અમુક પદાર્થ ગંદો થવા જાય એટલામાં તેને બદલાવી સૌંદર્યમાં મૂકી દે છે; અર્થાત્ સુંદરતર કરી દે છે એટલે વધારે ઉપયોગમાં મૂકી દે છે, કેમકે ગંદકીનો કશો ઉપયોગ વિશ્વમાં છેજ નહિ. ગંદકી પણ જીવી શકતી હોત તો આપણે મરત નહિ. જ્યારે શરીર બાળી કે સડાવી નાંખવા જેવું બની જાય છે ત્યારેજ આપણે તેને છોડી દેઇએ છીએ. અને આપણે જેની વાત કરવાની છે તે વ્યભિચાર પણ શું ટુંકાં ટુંકાં લગ્નોજ નથી? એક વ્યભિચારી પુરૂષ એક વેશ્યા સામે સનકારો કરે છે તે પલમાં પણ ઘડીક તે શું પોતાને તો નથી ભૂલી જતો? એટલો તે વિસ્તાર નથી પામતો? આફ્રિકાના જનમાંસાહારી મનુષ્યો જેવોજ તે હતો: જ્યાં સુધી તે પોતાનીજ ખાતર જીવતો હતો ત્યાં સુધી તેણે ત્યાં જે પ્હેલો સનકારો કર્યો ત્યારથી તે શું વધારે માણસ જેવો નથી બન્યો? વ્યભિચારમાં પણ લગ્નસ્નેહ ક્યાં છે તે તમે છો તે સ્થાનથી કદિ જોઈ શકશો નહિ, પણ તે જોવા માટે તમારે સર્વાનુભવરસિક થઇ વ્યભિચારની પણ નીચે દૃષ્ટિને એક વખ્ત તો ખેંચી જવી પડશે.

(૩૯) બંધુ! માનવી સમતોલનમાં નથી એજ ઠીક છે અને સ્વતંત્ર નથી એજ ઠીક છે. અહો! ફીલસુફ સ્વીડનબોર્ગ! સ્વાતંત્ર્ય

અને સ્નેહો પણ વિશ્વમાંજ હોવાથી વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહનો વિરોધી નથી.

૩—"જેમ સાહજીક માણુસ—તેને તેમાંથીજ વિચારતાં—આધ્યાત્મિક માણુસથી વિરોધી છે તેમ વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે."

સાહજીક માણુસ આધ્યાત્મિક માણસથી જેમ વિરોધી નથી તેમજ વ્યભિચારસ્નેહ લગનસ્નેહથી વિરોધી નથી.

૪—"જેમ પાપ અને અસત્યનો જારી અનુષંગ પુણ્ય અને સત્યના લગનથી વિરોધી છે તેમ વ્યભિચારસ્નેહ લગનસ્નેહથી વિરોધી છે."

'જારીઅનુષંગ' માત્ર ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને છેજ નહિ. પાપ એ ન્હાનું પુણ્ય છે અને અસત્ય એ ન્હાનું સત્ય છે. તેથી સર્વત્ર અને સદૈવ પુણ્ય અને સત્યજ વર્યા કરે છે. 'જારીઅનુષંગ' અને 'લગ્ન' એ બે સંબંધભેદજ અંતે અને તેથી બરાબર જોતાં ટકી શકતા નથી એટલે આ કલમને અંતના દર્શન રહિત દૃષ્ટિની કહીને અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિની કહીને કાઢી નાખવાને બાધ નથી.

૫—"જેમ જેથી સાહજીક માણુસ આધ્યાત્મિક માણુસથી વિરોધી છે, જેમ જેથી જારીઅનુષંગ લગનથી વિરોધી છે તેમ તેથી વ્યભિચાર સ્નેહ લગનસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ નરક સ્વર્ગથી વિરોધી છે તેમ."

આ કલમ નરકને સ્વર્ગનું વિરોધી ઠરાવવા માટેજ મૂકાઇ છે. સગવડની ખાતર સ્વર્ગ નરકને તો આપણે પણ અમુક રીતે જૂદાં પાડવાનાં છેજ, પણ આ કલમને તો ઉપર આપણાં કહેવાઈ ગયેલાં કારણોથી નામંજૂર કરી અને આપણી દૃષ્ટિને સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં પેસાડવા તેને અંતદર્શનરહિત એટલે ટુંકી કર્યા પછીજ તેમ બની શકે.

પરંતુ કોણ જાણે શાથી આવું કાંઇ બોલી જવાય છે. પરંતુ હાલ તો આપણે આપણું કામ હવે પૂરૂં કરી લેઇએ.

(૪૦) આ બધું લખવામાં પણ ઉદ્દેશ તો **સ્વીડનબોર્ગના** પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર કરવાનોજ હતો અને વિશ્વને આ પ્રમાણે જોતાં જોતાં આપણે એજ કર્યું છે. પાણી એક નળમાં નીચે ઉતરીને પણ પોતાની સપાટી શોધી લે છે તેમ આ પ્રવાહ નર્ક જેવા પ્રદેશમાં એટલે બહુજ નીચે જઇને પણ અંતે પોતાની સપાટીને એટલે પરમાત્માને શોધી લે છે; ત્યારે **સ્વીડનબોર્ગનો** પ્રવાહ એક પત્થરની પેઠે નીચે રડીતો જાય છે પણ પાછો ત્યાંથી ચડી શકતો નથી; કોણ જાણે ક્યાંએ કોઇ ઝાડી જંગલમાં કે એકાદ કોતરમાં ગુમ થઈ જાય છે.

(૪૧) પરંતુ અત્યાર સુધી આપણે આખા વિશ્વની વાત કરતા આવ્યા છીએ જેમાં ‘વ્યભિચારસ્નેહની’ વાત તો ગૌણુજ રહી ગઇ છે. પરંતુ વિશ્વ એજ સ્નેહ છે અને એની એ વાતને **સ્વીડનબોર્ગના** વ્યભિચાર સાથે હવે જોડી દેવી અઘરી પડશે નહિ. કશા વિવેચનની હવે અપેક્ષા રહી નથી. પરંતુ જે કલમોથી **સ્વીડનબોર્ગ** વ્યભિચારને લગ્નસ્નેહથી જુદો પાડે છે તેજ તપાસી જશું.

(૪૨) ૧—“જ્યાં સુધી લગ્નસ્નેહના ગુણ–ભાવ–લક્ષણની માહેતી મળી નથી ત્યાં સુધી વ્યભિચારસ્નેહના ગુણ–ભાવ–લક્ષણને જાણી શકાય નહિ.” બરાબર છે કેમકે અજવાળાથીજ અંધારૂં જોઇ શકાય છે.

૨—“વ્યભિચારસ્નેહ લગ્ન સ્નેહથી વિરોધી છે,”

સગવડને માટે એમ કહેવું એ ઠીક છે અને અજ્ઞાનીઓને એમજ કહેવું એ સારૂં છે પરંતુ વિશ્વમાં બધે સગોત્રત્વજ હોવાથી

મન્ય વ્યાખ્યાઓ બહુ વાંચવા જેવી છે, જેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ અને વેદાંત વચ્ચેનો સૂક્ષ્મભેદ સૂક્ષ્મતમ બની જાય છે. તમે એક વખત એવી દૃષ્ટિથી વાંચી જઇ તે સંબંધે આપણે મળીએ ત્યારે વિશેષ કાંઈ સમજાવશો.)

૯—"એક પ્રવાહપ્રદેશ વ્યભિચારસ્નેહનો છે અને એક પ્રવાહપ્રદેશ લગ્નસ્નેહનો છે."

દૃષ્ટિપ્રવાહને પાણી જેવો એટલે પરમાત્મામાં પોતાની સપાટી શોધી લે તેવો રાખવાને બદલે પત્થર જેવો, એક વખ્ત પડે ત્યાં પડી રહે તેવો બનાવવાથી બે પ્રવાહપ્રદેશ કરવા પડ્યા છે. પત્થર પડે અને તેને પાછો ફેંકવામાં આવે—એ બે લીંટીની પત્થરને જરૂર છે. પણ પત્થરથી સૂક્ષ્મતર એવા પાણીને એકજ લીંટી હોઈ શકે, જો ફુવારા તરફ પાણીની આવક બ્હોળી હોય અને એ પ્રવાહની નળી સાફ હોય તો, પરમાત્મા જલકોષ સદૈવ સંભર ભર્યો છે.–તેનું જલ સર્વત્ર સદૈવ વહ્યા કરે છે અને તે જલની વાહક નળી કુદરત જેવો અન્ય કયો વાહક સાફ હોઇ શકે? વિશ્વને બે મધ્યબિંદુ નથી, અને મધ્યબિંદુજ પરિધિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; પણ પરિધિ મધ્યબિંદુનું કર્તાકારણ કદિ હોઈ શકતું નથી; તેથી બે પ્રવાહપ્રદેશ હતા નહિ, છે નહિ, અને થશે પણ નહિ. છતાં સગવડની ખાતર એ પ્રવાહને માની લીધા પછીજ આપણે સ્વીડનબોર્ગની સાથે અગાડી ચાલી શકીશું.

૧૦—"વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ નરકમાંથી ઉપર ચડે છે અને લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરે છે."

બે પ્રવાહપ્રદેશો ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને તેથી પણ ટુંકી દૃષ્ટિને એ દેખાએલા બે પ્રવાહપ્રદેશો જૂદે જૂદે સ્થાનથી આવતા દેખાય છે. પ્રવાહપ્રદેશ એકજ છે અને તે એક મધ્યબિંદુ તરફજ

૬—"નરકની અસ્વચ્છતા વ્યભિચારસ્નેહથી છે અને સ્વર્ગની સ્વચ્છતા લગ્નસ્નેહથી છે."

પરાણે દૃષ્ટિને અંધ બનાવવામાં આવે તોપણ અમુક સમય સુધી તો તે કાંઈ નહિ અને કાંઈ જોયાજ કરે છે, અને તેમજ આપણી દૃષ્ટિને બને છે તેથી 'અસ્વચ્છતા' ને 'ન્હાની સ્વચ્છતા' કહ્યા પછી એટલે એટલા સુધારા સાથે, ઉપલી કલમને બહાલ કરવાને અડચણ નથી.

૭ મી કલમને વિશેષ સંબંધ ક્રિશ્ચિયાનિટિ સાથે છે અને તે સ્વીડનબોર્ગનો શ્રેષ્ઠાંગ હોવા છતાં તેની સાથે અત્ર આપણને બહુ સંબંધ નહોતાં બની શકે તેટલો તેને દૂર કર્યો છે, અને તેથી સ્વીડનબોર્ગનું આ આખું પુસ્તક વાંચીને તે સમજવા હરકોઇને ભલામણ કરી આ કલમ પસાર કરી જવાને અડ્ચણ નથી.

૮—"વ્યભિચારસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે 'ન મનુષ્ય' કરતો જાય છે અને લગ્નસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે 'અધિક મનુષ્ય' કરતો જાય છે."

વ્યભિચારસ્નેહને સંબંધે લખાએલા આ 'વધારે અને વધારે' એ શબ્દોને સીમા આપી, અને એ પાતને પાતથી અધિક ઉત્થાન આપી, એટલે લગ્નસ્નેહને પરમ અભેદના કેંદ્ર સુધી પ્હોંચાડી, અને એમ થયું એટલે લગ્નસ્નેહને સંબંધે લખાએલા પણ 'વધારે અને વધારે' શબ્દોને સીમા આપી ઉપલી કલમ મંજૂર કરવાને વાંધો નથી. (આ કલમથીજ સ્વીડનબોર્ગ બંને પ્રવાહના પ્રદેશોની વાતમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રવાહપ્રદેશ (Sphere)* ની સ્વીડનબોર્ગની

---

* Sphere—A body or space contained under a single surface, which in every part is equally distant from a point within called its *center*."

WEBSTER.

ભવ્ય વ્યાખ્યાઓ બહુ વાંચવા જેવી છે, જેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ અને વેદાંત વચ્ચેનો સૂક્ષ્મભેદ સૂક્ષ્મતમ બની જાય છે. તમે એક વખ્ત એવી દૃષ્ટિથી વાંચી જઇ તે સંબંધે આપણે મળીએ ત્યારે વિશેષ કાંઈ સમજાવશો.)

૯—"એક પ્રવાહપ્રદેશ વ્યભિચારસ્નેહનો છે અને એક પ્રવાહપ્રદેશ લગ્નસ્નેહનો છે."

દૃષ્ટિપ્રવાહને પાણી જેવો એટલે પરમાત્મામાં પોતાની સપાટી શોધી લે તેવો રાખવાને બદલે પત્થર જેવો, એક વખ્ત પડે ત્યાં પડી રહે તેવો બનાવવાથી બે પ્રવાહપ્રદેશ કરવા પડ્યા છે. પત્થર પડે અને તેને પાછો ફેંકવામાં આવે—એ બે લીટીની પત્થરને જરૂર છે. પણ પત્થરથી સૂક્ષ્મતર એવા પાણીને એકજ લીટી હોઈ શકે, જો ફુવારા તરફ પાણીની આવક બ્હોળી હોય અને એ પ્રવાહની નળી સાફ હોય તો, પરમાત્મા જલકોષ સદૈવ સંભર ભર્યો છે.–તેનું જલ સર્વત્ર સદૈવ વહ્યા કરે છે અને તે જલની વાહક નળી કુદરત જેવો અન્ય કયો વાહક સાફ હોઇ શકે ? વિશ્વને બે મધ્યબિંદુ નથી, અને મધ્યબિંદુજ પરિધિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; પણ પરિધિ મધ્યબિંદુનું કર્તાકારણ કદિ હોઈ શકતું નથી; તેથી બે પ્રવાહપ્રદેશ હતા નહિ, છે નહિ, અને થશે પણ નહિ. છતાં સગવડની ખાતર એ પ્રવાહને માની લીધા પછીજ આપણે સ્વીડનબોર્ગની સાથે અગાડી ચાલી શકીશું.

૧૦—"વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ નરકમાંથી ઉપર ચડે છે અને લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરે છે."

બે પ્રવાહપ્રદેશો ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને તેથી પણ ટુંકી દૃષ્ટિને એ દેખાએલા બે પ્રવાહપ્રદેશો જૂદે જૂદે સ્થાનથી આવતા દેખાય છે. પ્રવાહપ્રદેશ એકજ છે અને તે એક મધ્યબિંદુ તરફજ

ગતિ કરે છે. બે પ્રવાહપ્રદેશો જોનારા કરતાં એમ જોઇને તે પ્રવાહપ્રદેશોને બે જૂદાં અને તેથી પણ ખરાબ સામસામાં મધ્યબિંદુઓ આપનારની દૃષ્ટિ વધારે ટુંકી છે, તે સમજવા માટે પાછલું બધું વાંચી જવું.

૧૧—"આ બંને પ્રવાહપ્રદેશો આપણી પૃથ્વીમાં અને મૃત્યુ બાદની સ્વર્ગનરકની તૈયારી કરવાની પૃથ્વીમાં, પરસ્પર એકબીજાને મળે છે પણ તેઓ સંયુક્ત થતા નથી. [લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહ પુણ્ય અને સત્યનો છે; વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહ પાપ અને અસત્યનો છે. પુણ્ય પાપ સાથે મળે છે ત્યારે પુણ્ય સત્યરહિત અને પાપ અસત્યરહિત હોય છે; સત્ય અસત્ય સાથે મળે છે ત્યારે સત્ય પુણ્યરહિત અને અસત્ય પાપ રહિત હોય છે; આમ હમેશાં એક હાથથીજ આ બંને પ્રવાહો જ્યાં જ્યાં મળે છે ત્યાં મળે છે અને તેથી સંયુક્ત થઈ શકતા નથી. અહો! સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને જરાક સૂક્ષ્મ બનાવતાં આ વિચાર કેટલો બધો સર્વવ્યાપક છે? અને તેમ ન કરવામાં આવે તોપણ કેટલો બધો વિશાલ છે!] ઉપલી એટલે દશમી કલમનો ઈન્સાફ જોતાં આ કલમના ઈન્સાફનો ચુકાદો મળી જશે.

૧૨—"આ બે પ્રવાહ પ્રદેશોની મધ્યે સમતોલન છે અને એ સમતોલનમાં માનવી છે."

સમતોલન વિશ્વમાં ક્યાંએ નથી અને સમતોલનમાં માનવી પણ નથી. સમતોલનમાં જવાને વિશ્વ અને તેથી માનવી મથ્યા કરે છે.

૧૩—"માનવી પોતાની રૂચિ પ્રમાણે ગમે તે પ્રવાહપ્રદેશ તરફ ઢળવાને શક્તિમાન્ છે પણ જેટલા પ્રમાણમાં તે એક તરફ ઢળે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેને બીજાથી દૂર ઢળવું પડે છે."

આમ કહેવામાં નીચે પ્રમાણેના માર્ગથી જેટલી ભિન્નતા હોય તેટલી બાદ કરીને આ કલમ સ્વીકારવાને હાનિ નથી—કે, માનવી ઉપર કે નીચે જાય છે, એ પોતાના અનુભવાર્થેજ ખુશીથી જાય છે અને જ્યારે નીચે જાય છે ત્યારે અમુક કાંઇથી દૂર જતો હોય એમ, અને ઉપર જાય છે ત્યારે અમુક અન્ય કાંઇથી દૂર જતો હોય એમ દેખાય છે; જો કે આ દષ્ટિમાં કેટલીક ભૂલ છે તે જોવા માટે આ લેખનું ઉત્તરાર્ધ વાંચવું.

૧૪—"દરેક પ્રવાહપ્રદેશ પોતાની સાથે પોતાનો આનંદ રાખે છે."

બરાબર છે.

૧૫—"વ્યભિચારસ્નેહના આલ્હાદો રક્તજન્ય સ્થૂલતામાંથી શરૂ થાય છે અને આત્મામાં જતાં પણ રક્તજન્ય સ્થૂલતાનાજ રહે છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આલ્હાદો આત્મામાંથી શરૂ થાય છે અને રક્તજન્ય સ્થૂલતામાં જતાં પણ આત્માનાજ રહે છે."

બરાબર છે.

૧૬—"વ્યભિચારસ્નેહના આલ્હાદો ઉન્માદના પરિતોષ છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આલ્હાદો વિવેકની તૃપ્તિઓ છે."

બરાબર છે; પરંતુ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે ઉન્માદના પરિતોષ એ પણ ન્હાની ન્હાની તૃપ્તિઓજ છે, કેમકે છેક વિવેકશૂન્ય ઉન્માદ વિશ્વમાં છેજ નહિ.

(૪૩) આ પ્રમાણે ફેરફારની સાથે એટલે આ પ્રમાણે સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને સૂક્ષ્મ કર્યા પછી તે બધો એક મહાન્ સત્ય છે, અને તે ગમે ત્યાં સત્યની પૂજાને યોગ્ય છે.

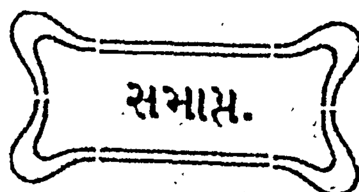
(૪૪) સ્વીડનબોર્ગમાં વ્યભિચારસ્નેહ કે લગ્નસ્નેહનાં પ્રકરણોવાર કશું બોલવાની જરૂર નથી. કેમકે આટલો વિચાર કર્યા પછી

તેનું કાંઇ પણ વાંચતાં જેને અત્યારે હું નિર્મલમાં નિર્મલ સત્ય માનું છું તેજ મળશે.

(૪૫) આ બધું લખવાનો હેતુ એટલોજ છે કે સ્નેહની અને સત્યની પૂજા જે રીતે કરવી જોઇએ તેજ રીતે **સ્વીડ**નબોર્ગની પણ પૂજા કરવી જોઇએ; **સ્વીડ**નબોર્ગ સંસારથી એટલે બધે ઉચ્ચસ્થાને વિરાજેલો હોવા છતાં આપણા હાથની હથેલી જેવું આપણને પોતાનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે.

(૪૬) અંતે તો બંધુ! મ્હારી આ કલમમાં અને જેના ઉપર અત્યારે લખતો રહ્યો છું તે આ કાગળમાં પણ શું શું સત્યો હશે તે હું જાણુતો નથી. આવી વિશાલ બાબતોમાં મ્હારો અભિપ્રાય શા વજનનો હોય? હું તો એટલું જાણું છું કે સૌનું હિત થશે.

તમારો સ્નેહાધીન.

આ સાથેનાં હેન્ડબીલ અને કાર્ડ.

ચાલુ (૧૯૬૮ ના) કાર્તિક માસથી એક બીજી જુદી ગ્રંથમાળા આ ખાતા તરફથી શરૂ થઈ છે. તેનું નામ 'ચરિત્રમાળા' છે.

આ '**ચરિત્રમાળા**'ની વિશેષ માહિતીનાં હેન્ડ-બીલ આ પુસ્તક સાથે વહેંચવામાં આવ્યાં છે, તે તરફ દરેક વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

જેમને '**ચરિત્રમાળા**' ના ગ્રાહક થવા ઇચ્છા હોય તેમણે ભરી મોકલવાનાં છાપેલાં કાર્ડ પણ આ સાથે સામેલ છે. કદાચ તે કાર્ડ ખોવાઈ જાય તો બીજા કાર્ડપર તેવી મતલબનું લખી મોકલવાથી પણ ચાલશે.

પુસ્તક ૧-૨ 'શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર તથા શ્રી બુદ્ધના ઉપદેશ' બહાર પડી ચૂક્યું છે.

વ્યવસ્થાપક—**સ૦ સા૦ વ૦ કાર્યાલય.**

રૂ. ... આસે પરૂ ...૦૦ મણના વજનની

ગોદરેજની તીજોરી.

થોડા વખત ઉપર મુંબઇની યાકોહોમા બેંક માટે ગોદરેજે રૂ. ૭૫૦૦ ની ૧૫૦૦ મણની ફાયરપ્રુફ તીજોરી બનાવી હતી. એ તીજોરી એટલી મોટી છે કે તેમાં પચાસ માણસો ઉભાં રહી શકે.

હાલમાં એથી પણ મ્હોટી ફાયરપ્રુફ તીજોરી બનાવવાનો ઓરડર ગોદરેજને મળ્યો છે. એ તીજોરી મુંબઈની ઇસ્ટર્ન બેંક માટે છે. માપમાં એટલી મોટી થશે કે તેમાં મોટા કદનાં સવાસો માણસ સહેલાઇથી ઉભાં રહી શકે. વજનમાં ત્રણ હજાર મણ થશે. એ તીજોરીની ગોદરેજની કિંમત રૂ. ૧૦૭૫૦ છે. વિલાયતી મેકરે એથી લગભગ બેવડા પેસા માગ્યા હતા.

તીજોરીનું કામ એવું હોય છે કે તૈયાર થઇ રહેવા પછી તે ઉંચી બનાવટની છે કે હલકી, તે કારીગર પોતે પણ પારખી શકે નહિ. બહારના દેખાવમાં રૂ. ૫૦૦ ની તેમજ રૂ. ૧૦૦ ની સરખીજ દેખાય; માટે ખરીદનારે કારખાને આવી, બનાવટના ફેરની માહિતી જાતે મેળવવી, એ સારૂં છે.

કારખાનું—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ–મુંબઈ.

દુકાન—મુળજી જેઠાની મારકીટની સામે,

શેખમેમણ સ્ટ્રીટ–મુંબઈ.

